רדאוץ

קהילה יהודית
בצמיחתה ובשקיעתה

רדאוץ

קהילה יהודית
בצמיחתה ובשקיעתה

כתב
ישראל מרגלית (פוסטילניק)

תש"ן 1990

הוציא לאור
אירגון יוצאי רדאוץ (בוקובינה)

סדר צילום, לוחות והדפסה בדפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

תוכן העניינים

דבר המוציאים לאור.....8
פתח דבר 10
במקום הקדמה 12
מבט על הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה וההיסטוריה של העיר רדאוץ 13
כיצד התהווה הישוב רדאוץ?.....15
הישוב היהודי ברדאוץ ואירגונו 16
התקופה האוסטרית 18
הקהילה היהודית בימי הקיסרות האוסטרית.....25
ארגון הקהילה והמנהיגות הדתית.....32
בתי הכנסת.....45
העזרה ההדדית.....51
רדאוץ בימי מלחמת העולם הראשונה.....54
רדאוץ בעידן הרומני 61
מערכת החינוך היסודי ברדאוץ 70
החינוך העל-יסודי (בתי הספר התיכוניים).....77
בתי ספר מקצועיים 81
מערכת החינוך היהודית 82
הגימנסיה היהודית 85
התנועה הציונית 86
התנועה הרביזיוניסטית (ברית-טרומפלדור – "בית"ר") 90
רדאוץ כעיר מחוז 105
מוסדות השלטון ברדאוץ 106
הרשות השופטת.....106
המוסדות הפיננסיים.....108
הדואר 112
מסילת הברזל (הרכבת) 113
המשטרה.....114
בית החולים הכללי ע"ש נסיך-הכתר רודולף.....115
מכבי האש.....118
התאגידים המקצועיים.....120

מועדונים ואירגונים רעיוניים 122
חיי התרבות בקהילה 124
ספורט 126
התעשיה 132
הרופאים ברדאוץ 140
בתי מרקחת 142
עורכי הדין היהודיים ברדאוץ 143
גירוש היהודים לטרנסניסטריה 150
הטלאי הצהוב 153
הגירוש מרדאוץ 154
יהודי רדאוץ בגיטאות טרנסניסטריה 163
גיטו מוגילב 164
גיטו ברשאד 169
המחצבה Cariera de Piatra 176
דז'ורין 179
זכרונות מ"גיא-הצלמוות" 190
דז'ורין 200
ברשאד 207
יהודי רדאוץ אחרי השואה 211
היהודים ברדאוץ היום 216
התפזרות יהודי רדאוץ 219
סוף דבר 225
ספיחים 226
ERINNERUNGEN AN RADAUTZ 227
ERINNERUNGEN AN MEINEN VATER 239
"השומר הצעיר" ברדאוץ 246
א קורצער איבערבליק איבער דער יונגבעוועגונג "השומר-הצעיר" אין ראדאוץ-בוקובינה, אין די יאהרען 1925-33 248
רדאוץ, העיר בה נולדתי והבית החסידי בו גדלתי 250
אלתר וסרמן אבי ומורי 256
הרפואה בעיר רדאוץ 261

להיות תלמיד יהודי ברדאוץ 270
דברי הספד לד"ר מקס גאבור בפי ליפמן קונשטאד 278
בית"ר רדאוץ 280
הצה"ר ברדאוץ 290
הא.צ.ל. ברדאוץ 292
Radautz 1944-1959 294
איך הגעתי להתמנות קצין במחוז (סובפרפקט) ברדאוץ 299
מיין שטעטל ראדעוויץ 300
משחק ילדים 302
רדאוץ - בית הולדתי 303
Einfluss des Holocaust auf die nächste Generation 304
לזכר חבר, ידיד ורע 309
נעים זמירות ישראל 312
נאום לרגל הקמת המצבה לזכר קורבנות השואה של הקהילה היהודית בעיר רדאוץ, בבית העלמין בחולון ביום 18.10.87 315

ועד אירגון יוצאי רדאוץ, אשר הוציא לאור ספר זה.

יושבים: ד"ר אדי מכל, הני תורן (מנצ'ר), מתתיהו מאיר.

עומדים: משמאל לימין: אמיל גרבשטיין (יו"ר), ליבו וולף, וילי קרמר, עו"ד ביגו הארט, שלמה שטיינמץ, יעקב שולר, מאיר שפי (שפצירר), ישראל מרגלית (פוסטילניק).

דבר המוציאים לאור

אחרי שנות איסוף חומר על חייהם ונפתוליהם של יהודי רדאוץ ועל חורבנה של הקהילה, התאפשר לנו בסוף להוציא את הספר לאור.

ספר זה והאנדרטה שהקמנו לזכר הקהילה ינציחו לעולם ועד את סיפור יהודי רדאוץ ויאפשרו לדורות הבאים ללמוד את שורשיהם.

לא קל היה לאסוף את החומר לכתיבת הספר ממקורות יהודיים ולועזיים כאחד.

לא כל מה שרצינו התגשם; אבל בכל זאת מאמינים אנו כי הספר במסגרתו ייצור תמונה אמיתית על החיים התוססים של אחת הקהילות החשובות של יהודי בוקובינה.

בהזדמנות זו נודה לכל אלה מבני עירנו שעזרו לנו באיסוף החומר וגם לכל אלה המשתתפים באופן קבוע במימון ההוצאות של כל פעילויותינו כולל הוצאה לאור של ספר זה.

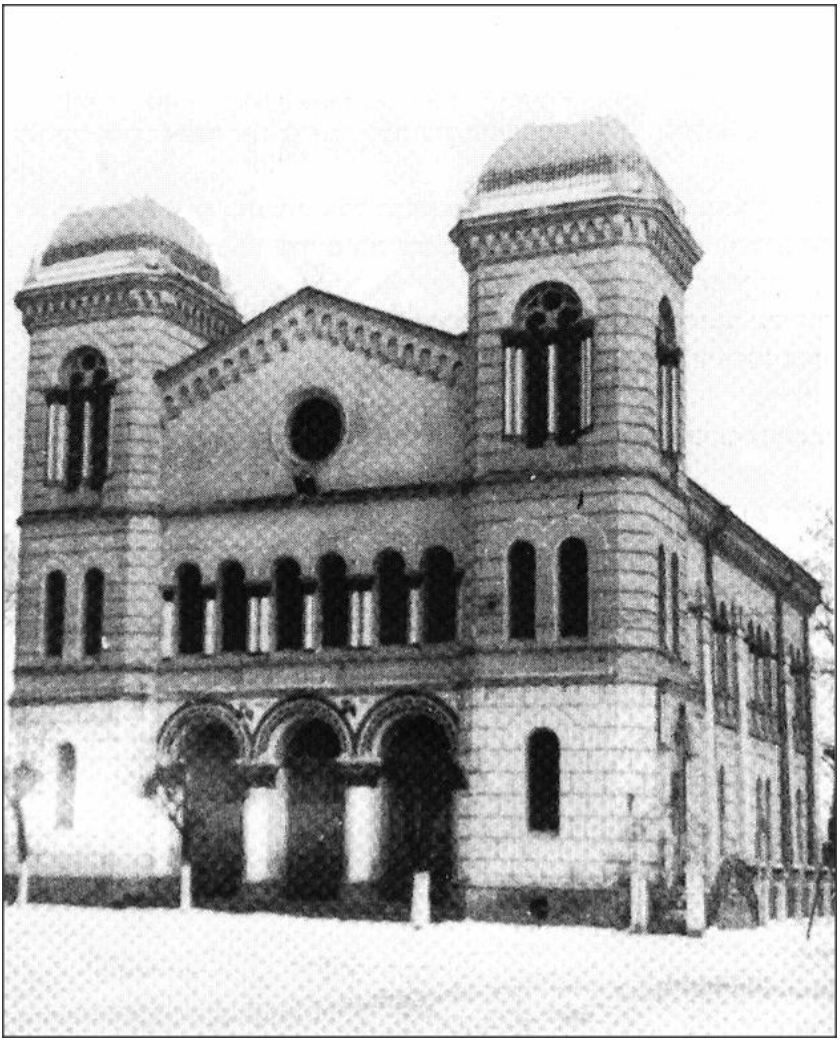
מן הראוי להזכיר את תרומתו של חבר הועד שלמה שטינמץ בהבאת הספר לדפוס.

כמו כן רוצים אנו לבטא את הערכתנו לבן עירנו ישראל מרגלית (שרולציו פוסטלניק) על כתיבת הספר.

בשם הועד הפעיל של ארגון

יוצאי רדאוץ

אמיל גרבשטיין, יו"ר

בית הכנסת הגדול

פתח דבר

רדאוץ, עיירה יהודית, אחת מני רבות. אבן מתוך פסיפס של מאות עיירות, ערים וכרכים על פני יבשת אירופה, אשר נשאו אופי יהודי ואשר אינן עוד.

יהודים השכילו לשוות לה, לרדאוץ, אופי יהודי על אף שלא היה להם, ליהודים, רוב מניין באוכלוסייתה. המסחר והמלאכה שבתו בשבת; מספרם של בתי-הכנסת עלה בהרבה על מספרם של הכנסיות, להבדיל; כל חג היה נותן סימניו בחוצותיה.

דורות של יהודים, על משפחותיהם הענפות, נולדו בעיירה, חיו את חייהם - מי ברווחה ומי בדלות. הקימו דורות המשך, אירגנו לעצמם היראַרכיה אוטוריטטיבית של מוסדות ומנגנונים: של משפט, של צדקה, של פיקוח על הכשרות, של חינוך והשכלה וכו'. את צאצאיהם לימדו היהודים, במקביל למוסדות ההשכלה הממלכתיים, תורה ודרך-ארץ, תפילה והלכה. יהודים חיו שם חיים מלאים: בנו בתים וישבו בהם עד שמתו ונטמנו בעפרה של העיירה.

תרומתם של היהודים לאוכלוסיה שסובבה אותם עלתה תמיד על תרומת הסביבה להם. במיקרו - בדומה למקרו - תרמו היהודים הרבה בשטחי המסחר, המלאכה, ברפואה, במשפט ובתרבות. בענפים אלה ובאחרים תפסו היהודים, במידה שזה ניתן להם, עמדות בכירות בעיירה.

אולם, האם היו יהודים אלה במרוצת הדורות הרבים מודעים לכך שיושבים הם על פי פחת?

יש לנו כל הסיבות להשיב לשאלה הזאת תשובה שלילית. כאשר האנטישמיות הלטנטית היתה פורצת מדי פעם בדרגות חומרה שונות: החל בעלבונות ועד לאלימות ופוגרום, קיבלו אותה היהודים ברדאוץ כפי שקיבלו אותה היהודים בשאר המקומות: כנתון שאין מה לעשות נגדו. למן הרדיפות על רקע דתי של המן ושל הכנסיה הנוצרית, בימי מסעי-הצלב ואינקביזיציה עם ההרג והגירושים ועד לרדיפות, להרג, לגירושים ולשלילת הזכויות של היהודים במאות ה-15 עד ה-19, אשר כללו - בנוסף לגורם הדתי - גם גורמים כלכליים, במשך כל התקופה הזאת - משך האנטישמיות הרי ארוך הוא כאורך הגלות - במשך כל התקופה הזאת לא עלה כמעט בדעתם ולא עלה בידיהם של היהודים ליזום הגנה פיזית או הגנה פוליטית, אשר תביא למפנה כלשהו, נוהגים היו אחרי הפוגרום לקבור את הקורבנות, ללקק את הפצעים ולעבור על

סדר היום. זאת בדומה לתושבי הכפרים שלרגלי הר-געש החוזרים לאחר התפרצות הר הגעש אל מקומותיהם, מקימים מחדש את בתיהם ומתעלמים מכך, שההתפרצות הבאה תפגע ברכושם ובנפשותיהם של בניהם ושל בני-בניהם.

רק עם הופעתה של תנועת חיבת-ציון והבילויים במאה ה-19 התחילה להסתמן אלטרנטיבה. הכמיהה הערטילאית לשיבת ציון, שמצאה במשך מאות בשנים את ביטויה בתפילה ובעלייתם של בודדים לארץ הקודש כדי למות בה, כמיהה זאת קרמה עור וגידים עם הופעתו של הרצל ושל התנועה הציונית, כאשר התחילה תנועה זאת להתארגן וזכתה לתפוצה עולמית ולהכרה רחבה בין היהודים ובין עמי עולם. אמנם גם אז היה רעיון זה והגשמתו נחלתם של מעטים בלבד, אשר התלהבו ממנו ואף מימשו אותו.

מאז ועד מלחה"ע השניה אמנם התפשטה והתרחבה התנועה הציונית, אולם ההגשמה - העליה - עדיין נשארה בממדים זעומים. יהודים לא היו מוכנים להשאיר מאחוריהם את רכושם ואת פרנסתם ולהגר אל הבלתי נודע. מי יכול היה לשער אסון כזה שיתרחש ויבוא?

והאסון בא.

אנחנו, בני הדור שלנו, עברנו וחווינו על בשרנו את שלוש התקופות הרות הגורל: את תקופת השאננות של לפני מלחה"ע השניה, את השואה הנוראה ואת התקומה שלאחריה.

אויה לנו, לרבים, על השבר שהושברנו;

אשרינו, המעטים, אשר זכינו לתקומה.

פסח תש"ן

חיים וסרמן

במקום הקדמה

חלום חלמתי... הקהילה היהודית בעיר הולדתי רדאוץ איננה עוד. בחלומי אני משוטט בין הקברים בבית הקברות ברדאוץ. מעולם לא ביקרתי שם במציאות. הורי נספו בדרך היסורים בואך טרנסניסטריה שבאוקראינה ונקברו בחיפזון באחד היערות. אחי הצעיר נקבר בגיטו ברשד שבקרבת הנהר בוג.

למרות זאת נדמה לי בחלומי שאני מכיר את המקום. אני משוטט ומחפש. מה? לא נהיר לי הדבר. איני שואל עצמי.

השמש זה עתה שקעה, דמדומי ערב משתלטים על פני הארץ. צללי המצבות פושטים צורות וקורמים צורות.

לפתע בוקעת מבין הצללים דמות. דמות אבי. הזקנקן הקטן המכסיף משני צדדיו, המגבעת השחורה, החיוך המאולץ, המעודד. כפי שראיתיו בפעם האחרונה לפני כיובל שנים. אני בתוך קרון-משא דחוס, שהובילני למחנה-הסגר, והוא בבואו בבהילות להיפרד ולעודד בהוודע לו הדבר.

- אבא!" צעקתי וקולי לא נשמע.

ידעתי שאני חולם ובכל זאת הפליא אותי דבר הימצאו כאן.

- "היכן היהודים?... עברתי בכל העיר... אין נפש יהודי... גם קבר אין לי..."

לא שמעתיו בדברו, אך אלה היו המלים... גם אני דיברתי... ללא קול...

- "אתה זוכר, אבא, פעם התווכחת עם גוי אחד שונא-ישראל, איש הממסד הרומני, אשר איים לגרשך מן העיר... אמרת לו: 'אתה הזר, לא אני! עשרה דורות מבני משפחתי טמונים בבית הקברות של עיר זו: ואתה רוצה לגרשני?...' האמנם, אבא, הם טמונים כאן, עשרה דורות?..."

לא ראיתיו מדבר, אך תשובתו מהדהדת באוזני:

- כאן ובמקום אחר, לפני שהיה בית קברות יהודי בעיר... צא ולמד את תולדות העיר ותיפתחנה עיניך..."

התעוררתי.

יצאתי ולמדתי את תולדות העיר רדאוץ ואת תולדות הקהילה היהודית בה.

י.מ.

מבט על הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה וההיסטוריה של העיר רדאוץ

המתחקה אחר תולדות הקהילה היהודית בישוב כלשהו, חייב להכיר את הישוב על סביבתו, על הריו ועל עמקיו, על נחליו ועל האוכלוסיה המקורית במהלך דברי הימים. המשקיף במעוף הציפור על העיר רדאוץ (ראדעוויץ בפי יהודיה, RADAUTZ בימי השלטון האוסטרי, RADAUTI בפי הרומנים) מבחין בעמק פורה, שאינו אלא התרחבות אגן הנהר Suceava, סוצ'יאבה, הנובע מיערות הרי הקרפטים.

בתוך עמק זה, בין "הר-הצלב" Dealul-Crucei שמתרומם לגובה של 391 מ' במזרח ובין ההר אוסויו Osoiu במערב, שגובהו 482 מ', משתרעת העיר רדאוץ, 373 מ' מעל פני הים האדריאתי.

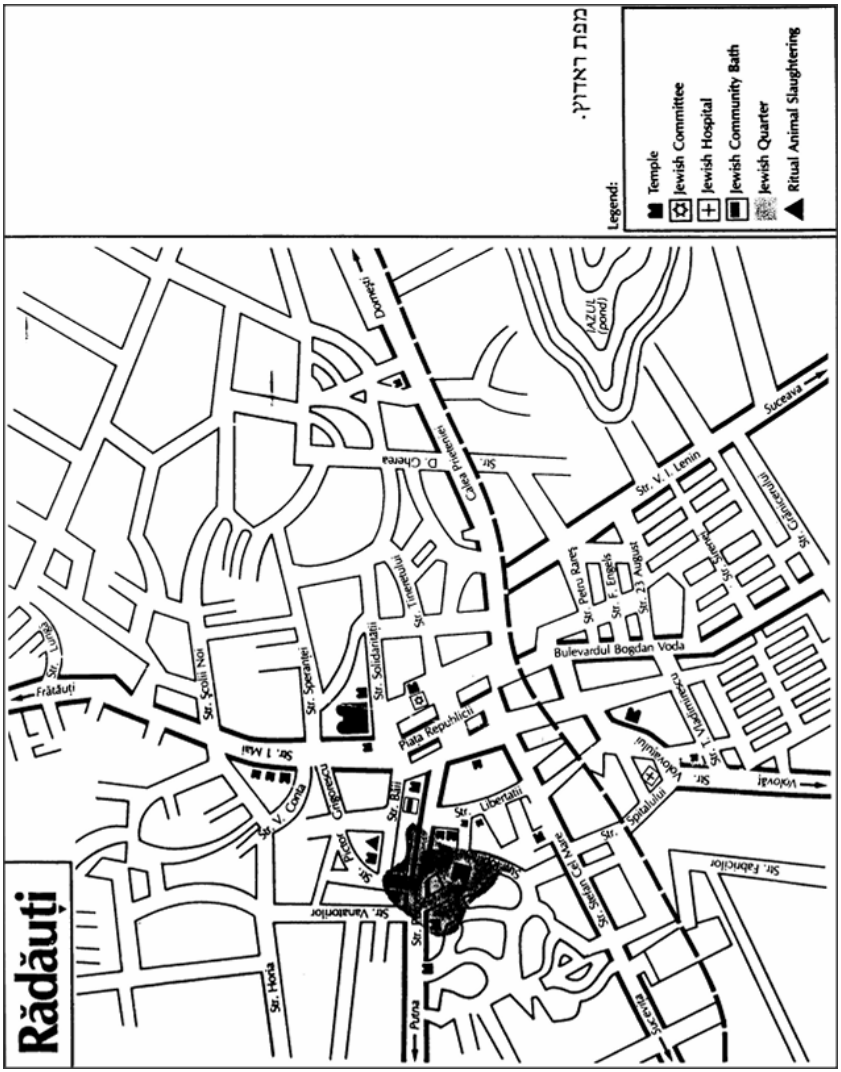
רדאוץ מוקפת כפרים בהם האוכלוסיה ברובה גרמנית, הונגרית או רומנית.

אדמת עמק זה היתה בעבר הרחוק אדמת ביצה המצמיחה סבך צמחי ביצה ורק בראשית המאה ה-19 נוקזה הביצה ויובשו אדמות העמק. כך נוצרה אדמה פוריה ונסללו כבישים שהקלו על התפתחות העיר. האיזור היה מוקף יערות-עד ממזרח, מצפון וממערב. היער ממזרח להר אוסויו כונה "יער האוסויו" והיער בין רדאוץ לבין פראטאוץ Fratauti כונה "יער שלקאו".

בצפון-מערב להר אוסויו נובע הנחל פוזינה, אשך בהתקרבו לשדה-המראה הידוע בשם הוטווייד Hutweide, מתפצל לשתי זרועות; הצפונית נקראת סאהא והמערבית טמניק. שני יובלים אלה משתפכים לנחל סוצ'יאביצה. דרומית להר אוסויו נובע הפלג טופליצה, אשך עובר באיזורי ביצה, חוצה את העיר רדאוץ ומשתפך לנחל טמניק ע"י בית החרושת לנייר (לאחר מכן תחנת בולר). בימים של גשמי זעף עולה פלג זה על גדותיו בגורפו בהצפותיו רבות-הנזק כל העומד בדרכו: צמחיה, רכוש ואף בעלי חיים.

בשנות ה-30 וה-40 של המאה הזאת, דמתה הטופליצה יותר לתעלת ביוב מאשר לפלג מים חיים.

האקלים של רדאוץ הוא יבשתי: אביב נעים ויפה, קייץ חמים, סתיו מתון ויפה, אולם חורף חריף מאוד, משופע ברוחות קרות ועזות הנושבות מערבות סיביר ואשר מערימות הרים של שלג המקשים על התנועה. סופות שלג עזות גורמות אף קורבנות באדם.

מפת ראדוץ.
Legend:
Temple
Jewish Committee
Jewish Hospital
Jewish Community Bath
Jewish Quarter
Ritual Animal Slaughtering
Rădăuți
Bulevardul Bogdan Voda
Str. Libertății
Str. 1 Mai
Str. Speranței
Str. Școlii Noi
Str. Frățăuți
Str. Lunii
Str. Hoția
Str. Vânătorilor
Str. Putna
Piața Republicii
Str. Ștefan cel Mare
Str. Spitalului
Str. Fabricilor
Str. Sucevei
Str. Cătinceului
Str. Voievozi
Str. V. I. Lenin
Str. 23 August
Str. F. Engels
Str. Petru Rareș
Str. Independenței
Str. Solidarității
Str. Transilvaniei
Calea Prieteniei
D. Cheiea
Dornești
LACUL (pond)

מפת רדאוץ

כיצד התהווה הישוב רדאוץ?

בימי קדם השתכנו על אדמת בוקובינה (פירושה: ארץ עצי התאשור) שבטי הסקיתים והגטים ולאחר מלחמות עקובות מדם תפסו את מקומם הדאקים. אותם הכניעו הרומאים. חבל ארץ זה היווה חלק מהפרובינציה הרומית "דאקיה".

בימים ההם מוזכרת העיר ראטאצניום (Rathacenium) בדאקיה. לדעת אחדים מחוקרי העת העתיקה זוהי העיר רדאוץ של ימינו, אך אין הוכחות לכך.

שלטון הרומאים בחבל ארץ זה בא אל קיצו כאשר הופיעו השבטים הגרמאניים המוכרים בשם גוטים. באותה תקופה היתה בוקובינה ארץ מעבר של שבטים סלאביים וטאטרים, אשר פרעו פרעות, בזזו, הרגו והשאירו ארץ חרוכה.

בשנת 1343 שלח המלך ההונגרי לודביג את צבאו נגד הטאטרים, שנהגו מדי פעם לפלוש אל שטחי ממלכתו. צבא זה, בפיקודו של דראגוש הוולאכי ממרמורוש ושל בנו גיולה-סאס, השמיד את הכוח הטאטרי והניס אותו אל מעבר לדניסטר. כך מונו דרגוש ולאחר מכן גיולה-סאס בנו למושלי האיזור.

ב-1348 פלש המנהיג הצבאי הוויווד בוגדן לאיזור, גירש את גיולה-סאס והקים את הנסיכות מולדובה.

במקום עליו משתרעת עכשיו העיר רדאוץ, נמצא אז ישוב קטן ללא שם, שהשתייך לבעל מקרקעין בשם ראדומיר.

עם כיבוש בוקובינה ע"י בוגדן הוולאכי, עברה גם בעלות הישוב של ראדומיר אליו. הוא העביר את מושבו לראדומיר, כינה עצמו בוגדן הראשון, בנה במקום כנסיה (בין השנים 1360 - 1364), אשר אמורה היתה לשרת אותו ואת יורשיו למנוחת עולמים.

מסמך כתוב בכתב סלאבי משנת 1393 מזכיר בפעם הראשונה את הישוב בשם ראדומירוסלב, שפירושו הכפר של ראדומיר.

שנים אחדות לאחר מכן שונתה הסיומת "-מיר", שהיא סיומת סלאבית, לסיומת הוואלאכית "-אוץ uti" והישוב ראדומיר הפך לראדואוץ Radauti ובימי השלטון האוסטרי כונה רדאוץ Radautz.

על אף היותה במשך 380 שנה מקום מושבו של הגמון והקתדרלה התנוססה בה - לא התפתחה רדאוץ בתקופת השלטון המולדבי, כנראה עקב מחסור בדרכי גישה מפאת הביצות הרבות, שהכבידו על התחבורה וסיכנו את העוברים בדרכים הבלתי סלולות.

גם בימי שלטון טורקיה בחבל ארץ זה - בין השנים 1453 - 1775 לא חל שינוי משמעותי בהתפתחות הישוב רדאוץ.

הישוב היהודי ברדאוץ ואירגונו

התהוות הישוב היהודי ברדאוץ מקבילה להתהוות העיר עצמה. עקב מצבו הגיאוגרפי, היה הישוב רדאוץ כעין מאגר של תוצרת הררית - עץ מן היערות הסובבים את הישוב, בהמות ותוצרת חלב - ועל כן גם אבן שואבת לסוחרים מן הסביבה הקרובה והרחוקה, אשר הביאו תבואות, כלים חקלאיים ודברי סידקית. בין הסוחרים האלה היו גם יהודים מערי בוקובינה וגם מגליציה ובימי שלטון אוסטריה גם ממורביה.

יהודים מעטים התישבו בישוב רדאוץ עוד בימי שלטון הנסיכים המולדביים בבוקובינה, אולם עקב המלחמות הרבות שהתנהלו במקום ובמהלכן הוחרבו ישובים רבים - נאלצו קומץ היהודים לעזוב את הישוב בשעת פורענות ולחזור בעת רגיעה. מסיבה זו אין מסמכים כתובים המתעדים את תולדות היהודים ברדאוץ באותה תקופה רחוקה (המאות ה-14 עד ה-18). אולם אפשר ללמוד גזרה שווה מהידע שהצטבר אודות היהודים בערי בוקובינה הותיקות יותר - צ'רנוביץ, סירט - בעיקר אודות מעמדם ואירגון הקהילה בימים שקדמו לסיפוח בוקובינה לאוסטריה.

בספרו של פטרו רזוש Petru Rezus, משנת 1975, המסתמך על ספרו של D. Dan בשם Cronica episcopiei de Radauti שהופיע בשנת 1907, מוזכר שיהודים ישבו ברדאוץ עוד במאה ה-15 וה-16. לדעת מחבר הספר הם היו ממוצא ספרדי וסחרו עם דנציג ואפילו עם אנגליה. הקהילה היהודית, מציין אותו ספר, היא עתיקה כמו הקהילות בסירט ובסוצ'בה; מצבות בית הקברות מוכיחות זאת.

ב-1453, עם כיבוש האיזור ע"י הטורקים, חל שינוי במעמד נסיכי מולדובה. הסולטן הטורקי היה השליט העליון והנסיכים - המכונים עתה גוספודארים - היו כפופים לסולטן ורק בהסכמתו יכלו לצאת למלחמה. בעקבות שינוי זה חלה רגיעה במלחמות, אולם לאחר שישובים בבוקובינה היו קורבנות בזיזה ושריפה ע"י גייסות פולניים בשנות 1509 (בהנהגת ההטמן קמינצקי) וב-1538, כאשר נשרפה כליל גם העיר צ'רנוביץ - התמנה על האיזור הגוספודאר אלכסנדר לופושניאנו המולדבי, אשר גזר גזרות אכזריות על היהודים. רק בעקבות התערבות הדוכס מנקסוס, שהוא דון יוסף, אצל הסולטן, הוקל ליהודים.

ראוי לציין שהטורקים, אשר נהגו לחטוף נערים מארצות כיבושיהם כדי לחנכם ולהופכם ליניצ'רים (חיילים), פסחו על נערים יהודים.

בתקופת הרגיעה ממלחמות עד לשנת 1600 (פרוץ מלחמת פולניה-טורקיה) התפתח המסחר באיזור זה ומשך סוחרים מאיזורים שונים. יהודים רבים זרמו

אז אל בוקובינה מאירופה המערבית, עקב רדיפות יהודים בגרמניה. הם הביאו אתם את שפת היידיש, שהיתה מקובלת באיזורים דוברי גרמנית.

באותה תקופה נוסדו בערי בוקובינה ועדי קהילות לפי דוגמת יהודי פולניה. ועדים אלה נקראו בפי היהודים, "קהל" ובפי רשויות מולדובה "ברסלה ז'ידוביאסקה" או "הגילדה של היהודים". ראש הקהילה כונה באותה תקופה "סטארוסטה" ולצידו עזרו לו בניהול עניני הקהילה ("הקהל") ועד של זקני העדה.

"הסטארוסטה" וגם רב הקהילה נבחרו ע"י התושבים היהודים, אך רק לאחר הסכמת הנסיך המולדבי השליט (הגוספודאר), קיבל המינוי תוקף.

ל"קהל" היתה אוטונומיה מוגבלת, אך זו לא מנעה פעולות שרירותיות של השליטים. העובדה שיהודי מולדובה (ויהודי בוקובינה בכללם) לא נבדלו בלבוש ואף בשפה משאר האוכלוסיה, לא הביאה להם שום יתרון.

כאשר כנופיות חמלניצקי פרעו ביהודי אוקראינה ופולניה, נסו שרידי הפוגרומים למולדובה דאז וחלקם התישב בערי בוקובינה. הם הביאו אתם צביון יהודי שורשי והעשירו את החיים הרוחניים של הקהילות במטענם התרבותי.

התקופה האוסטרית

עם סיפוחה של בוקובינה אל הקיסרות האוסטרית בהסכם קושטה מ-7 במאי 1775, המתווה סופית את הגבול בין אוסטריה ובין הקיסרות העותומנית, החלה ההתפתחות, תחילה הדרגתית ולאחר מכן מהירה, של רדאוץ.

הכפר רדאוץ כונה ע"י הרשויות האוסטריות עד שנת 1789 "מונסטיר רדאוץ", דהיינו מנזר רדאוץ. הוא נוהל ע"י ההגמון המולדבי של רדאוץ דוסיתיו קרסקול Dositeu Cherescul.

הנתינים המולדביים של ההגמון היו אריסים צמיתים, משועבדים לכל ימי חייהם לבעלי הקרקע. הם עיבדו את אדמות הכנסיה וקיבלו רק חלק מיבול האדמה. השאר הופרש לכנסיה.

במעמד גרוע יותר היו הצוענים של ההגמון ברדאוץ. הם היו עבדים לכל דבר. הם קיבלו דיור (ביקתות), מזון וביגוד והיו קניין ההגמון. ברצותו היה מוכר אותם או מגישם כמתנה למי שרצה ביקרו.

בשנת 1789 שוחררו הצוענים מעבדותם ע"י צו הקיסר יוסף השני וכמו כן שוחררו האיכרים האריסים והפכו לבעלים על אדמותיהם המצומצמות. אמנם היה עליהם להפריש "מעשר" לשלטונות, אך צאצאיהם ירשו את אדמת אבותיהם.

צאצאי הצוענים ההם עדיין חיים ברדאוץ עד היום. המשפחות לונגוצ'י, מורין, צימבל, ז'יטר, פאקאלץ הן משפחות צועניות שנטמעו כליל בעם הרומני. (לא לחינם נהגו לכנות בבוקובינה את הרומנים בשם "הצוענים").

ב-19 וב-20 לחודש יוני 1780 נקבעו הגבולות לישוב רדאוץ ע"י ועדה ממלכתית שישבה בצ'רנוביץ. הגבולות סומנו באופן מדויק מאוד. כללית היוו הכפרים וולוביץ, סאטולמארה ומסקטשט את גבול הישוב, שנחשב אז גם הוא כפר. הגבולות הטבעיים היו הנחל פוזינה, הנחל סוצ'יאביצה, היער שלקאו והנחל סאהא.

את ראשית ההתפתחות של הכפר רדאוץ והרחבתו לישוב עירוני יש להודות לשתי עובדות: חוות הסוסים וסלילת שני כבישים ראשיים בקרבת מקום.

בשנת 1792 הוקמה ברדאוץ חוות-סוסים (חוות הרבעה) צבאית, שהתפתחה לחווה לדוגמה בכל ממלכת אוסטריה, בה ביקרו קיסרים ופמליותיהם. באותה תקופה הושלמו שני כבישים ראשיים שחיברו את גליציה עם טראנסילבניה ועברו בקרבת רדאוץ.

כעבור זמן קצר חוברה רדאוץ לשני הכבישים הראשיים האלה ובהתחשב בעובדה שהשלטונות האוסטריים דאגו גם לנקז את הביצות ולייבשם, אין תימה שהמקום התרחב והתפתח. עם התרחבות חוות הסוסים הצבאית בעלת המנהל

העצמי עברו הרשויות המנהליות של כל האיזור אל רדאוץ והיה רצון מצד המנהלה המקומית להעניק למקום צביון מסחרי.

לאחר ניקוז הביצות וסלילת הכבישים היווה רדאוץ מאגר של תוצרת הסביבה המקיפה אותה. כל דרכי היערות, אשר בהעדר הביצות נעשו עבירות ובטוחות, הובילו לאותו מאגר מישורי שהיה הכפר רדאוץ.

בשנת 1798 פנתה המנהלה המשקית דרך המפקד הצבאי של חוות הסוסים, הקולונל קאלאוואר, אל מושל המחוזות גליציה ובוקובינה בבקשה להעניק סמכות לקיום יריד שבועי ברדאוץ.

ב-27 ביוני 1799 אושרה הבקשה ונקבע יום שישי כיום היריד השבועי. קביעה זו לא נעשתה בחלל ריק. הצרכים של חוות הסוסים המתרחבת במהירות הגדלה והולכת, צורכי בני משפחות הקצינים והפקידים ובעלי המלאכה שעסקו בהקמת מבני החווה - משכו את האיכרים המולדביים שבסביבה להביא את תנובת אדמתם ותוצרת מקניהם אל צומת חשוב זה.

לכאן נמשכו גם סוחרים מהסביבה היותר רחוקה ואפילו מגליציה, אשר הביאו סחורות ומצרכים חקלאיים שהסביבה ההררית, העניה באדמות חקלאיות, לא יכלה לספק. כך באו סוחרים מערי בוקובינה ומגליציה לרדאוץ בהביאם תבואה, פירות, כלים חקלאיים ודברי סידקית. הם קנו אצל האיכרים בעיקר בהמות, תוצרת חלב ועץ שהובא מן היערות.

חלק מהסוחרים ואחדים מהאיכרים אף התישבו במקום, בנו בתים והקימו משקים. כך התפתח הכפר רדאוץ, גדל והתרחב, עד הגיעו לדרגת עיר-מחוז. בין הסוחרים שבאו לרדאוץ מהסביבה - הקרובה והרחוקה - היו גם יהודים, תחילה כעוברי אורח ולאחר מכן כמתישבים.

על התישבות היהודים ברדאוץ יסופר בפרק הבא; כעת מן הדין להתעכב על שתי גירסות לקביעת יום היריד השבועי דווקא ביום שישי, כפי שנובע מהכרוניקה בכתב-יד שהשאיר הרב הורניק. לסוחרים היו דרושים שני ימים - יום ראשון ויום שני - להגיע בעגלות הסוסים (כלי התחבורה היחיד באותם ימים) למקומות בהם קנו את התבואות ביום שלישי, ושני ימים - יום רביעי ויום חמישי - כדי לחזור. כך נשאר יום השישי למכירה - הוא יום היריד.

הולכי רכיל לחשו, שיום השוק נקבע ליום שישי, כדי למנוע מסוחרים יהודים, שאינם בני המקום, לבוא לשוק (ליריד) ביום שישי, שמא יחללו את השבת באין אפשרות לחזור לבתיהם לפני כניסת השבת.

הירידים השבועיים ההומים אדם - איכרים וסוחרים - וכמו כן אפשרויות הקיום (הפרנסה) המתרחבות והולכות לבעלי מקצוע שונים, הביאו לרדאוץ לא רק סוחרים מערי בוקובינה, גליציה ובוהמיה, שהתישבו כאן, אלא גם בעלי מקצוע מאיזורים אלה. לאומיות בעלי המקצוע היתה לרוב גרמנית והסוחרים היו ברובם יהודים.

ב-1815 היו ברדאוץ 107 משפחות של בעלי מקצועות שונים: חייטים, סנדלרים, בנאים, נגרים, חבתנים, אופים, בורסקאים, סיידים, פרוונים ועוד.

ב-1817 ביקר הקיסר פראנץ הראשון עם הקיסרית קרולינה בבוקובינה. ב-7 באוגוסט הגיע לרדאוץ. ביומן המסע שלו הוא כותב בין היתר על ביקורו ברדאוץ: "...רדאוץ היא עיירת-יריד המונה 1868 נפשות, מהן 388 קתולים, 45 פרוטסטנטים, 1310 השייכים לכנסיה היוונית-אורתודוקסית ו-**45 יהודים**."

שנת 1817 היתה שנת רזון: בצורת קשה בקיץ וחורף קר מאוד ומוקדם לא רק ברדאוץ, אלא בכל בוקובינה, בגליציה, בחלק מרוסיה ובמולדובה. ברדאוץ עלו המחירים של מצרכי היסוד מיום ליום עד שאזלו כליל ורעב התפשט בישוב. בעקבות הרעב פרצה מגפת הטיפוס ומגפות אחרות אשר גבו קורבנות-אדם רבים.

אוכלוסיית רדאוץ היתה מורכבת באותם הימים בעיקר מגרמנים וממולדבים, כשהבדלי נוהג, דת, צורת חיים בלטו לעין ואף גרמו לסיכסוכים מתמידים. המצב החריף עד כדי כך, שבראשית המאה ה-19 חולק הישוב לשתי קהילות: הקהילה הרומנית רדאוץ והקהילה הגרמנית רדאוץ. כל קהילה שלחה את נציגיה למינהלה הקהילתית המשותפת. נציג הקהילה הרומנית נקרא וורניק (Vornic) ונציג הקהילה הגרמנית נקרא שופט (Richter).

רשמית הועלה הכפר רדאוץ לעיירה (עיירת-יריד) ב-21 בינואר 1818, לאחר בקשת מינהלת הכפר, שהופנתה אל לשכת הקיסר בוינה ב- 11 בספטמבר 1815. אישור הבקשה התעכבה עקב תלונות של הערים סירט וסוצ'יאבה, אשר טענו שהיריד השבועי ברדאוץ מקפח את פרנסת תושביהם, ומתן גושפנקה רשמית לקיום היריד השבועי, אם רדאוץ תוכר "עיירת-יריד" - יחמיר עוד יותר את המצב. מבחינת: קנאת סוחרים תרבה שווקים.

בצו הקיסרי משנת 1818 נקבעו גם שני ימי יריד שנתי: ב-5 במאי וב-20 בנובמבר בכל שנה. יום היריד השבועי נשאר יום שישי. באותו צו הוסדרו גם המיסים שעל הסוחרים לשלם למינהלת העיירה וכמו כן סוג הרשיונות הדרושים לסוחרי הבהמות כדי להוכיח את בעלותם על מקניהם. זאת בעקבות ריבוי הגנבות משדות-המרעה הטבעי הפתוחים והבלתי שמורים, בהם שהו הבהמות גם בלילה.

בשנת 1831 (תקצ"א) השתוללה ברדאוץ מגפת הכולרה, שגבתה קורבנות רבים. באותה שנה נפתח בית הקברות היהודי, כשהנפטר הראשון שנטמן בו היה קורבן הכולרה השוחט אפרים בן יעקב גולדשלגר. הוא היה באותה תקופה הרועה הרוחני של הקהילה היהודית והיוזם של רכישת בית הקברות, כפי שיסופר בפירוט בפרק הבא.

באותה עת גרו ברדאוץ שלושה רופאים.

מהפכת 1848, שפרצה בצרפת בפברואר אותה שנה, הגיעה גם לקיסרות האוסטרו-הונגרית ובעקבותיה נאלץ הקיסר פרדיננד הראשון לחוקק חוק אשר משחרר את כל האריסים והצמיתים משיעבוד אדוניהם בעלי הקרקעות. כך שוחררו עובדי האדמה המולדביים וגם הצוענים משיעבודם, אבל מעתה סרבו הם בעקשנות לעבד את אדמת אדוניהם מהם השתחררו, והסתפקו בעיבוד חלקות האדמה הפרטיות שלהם לצורך סיפוק צורכי משפחותיהם בלבד. שום שכר, יהיה זה הגבוה ביותר, לא ריכך את קשי-עורפם ולא הוציא אותם מאדישותם המרדנית.

בעקבות זאת הורגש בכל בוקובינה (ולא רק בה) מחסור במצרכי יסוד ומחירם נסק לשחקים.

ב-25 בדצמבר 1852 הועלתה עיירת-היריד רדאוץ לדרגת עיר בצו הקיסר פרנץ-יוסף הראשון, לאחר שהוגשה לו בקשה מטעם מינהלת העיירה, כאשר ביקר ברדאוץ בסתו 1851. באותה עת מנתה אוכלוסית העיר 6000 נפש.

ב-25 בדצמבר 1853 פרצה מלחמת קרים בין האימפריה העותומנית לבין רוסיה, ובעקבותיה גייס הקיסר האוסטרי את צבאו והציבו בגבולות ממלכתו. רדאוץ הוצפה בגייסות צבא ואף הוקם בית-חולים שדה במקום. העיר הצעירה והקטנה עדיין לא הייתה ערוכה לקלוט מספר רב כל כך של חיילים, ובצפיפות הרבה שנגרמה עקב כך פרצה שוב מגפת כולרה, אשר פגעה בחיילים ובאוכלוסיה האזרחית כאחד וגבתה קורבנות רבים מאוד. מצוקה זאת גרמה להתמרדות חיילים שהיו מוצבים בכפר השכן וולובץ. הם התנפלו על האוכלוסיה ובזזו אותה. ההתמרדות דוכאה עד מהרה ו-5 חיילים הוצאו להורג בתליה ועל 8 אחרים נגזרו עונשי מאסר כבדים. ב-12 ביוני 1855 בוטל הגיוס וגדודי הצבא נסוגו מרדאוץ ומסביבתה.

ב-1 ביולי אותה שנה ביקר הקיסר פרנץ-יוסף הראשון ברדאוץ, נתקבל במסדר צבאי, קיבל לראיון את אנשי הכנסיה ואת פקידי הרשות המקומית, ביקר בחוות הסוסים וערך צייד ביערות שמסביב לעיר.

בשנה זו חולקה בוקובינה ל-15 מחוזות והעיר רדאוץ הוכרזה כעיר מחוז. כעת התאחדו שתי הקהילות - הרומנית והגרמנית - ברדאוץ והעיריה נוהלה בהרמוניה.

על פי הצו הקיסרי מ-14 בנובמבר 1863 על בעלי זכות הבחירה לבחור ועד - הוא הועד המנהל - לתקופה של 3 שנים ומתוכו ייבחרו ראש העיר ושני סגניו. ברדאוץ מנה הועד המנהל 30 חברים ו-15 ממלאי מקום.

זכות הבחירה הוענקה לתושבים שהם אזרחים אוסטריים ואשר משלמים מסים ישרים (מהבנינים שברשותם, עקב עיסוק במקצועם או מהכנסות אחרות) לפחות שנה אחת. מובן, על כן, שלא כל אזרחי העיר היו בעלי זכות בחירה.

מושב מינהלת העיר היתה עד שנת 1888 בבית שבקצה המזרחי של הכיכר המרכזית (Ringplatz) בבנין שלאחר מכן, עד מלחמת העולם הראשונה, היה ממוקם הפונדק ויינשטיין. מ-1888 ועד 1941 ישבה מינהלת העיר בבנין העיריה הישן, שהוקם בין השנים 1886-1888. הבחירות הראשונות למינהלת העיר נערכו בשנת 1864, מראשית המאה הנוכחית היה בין ראשי העיר יהודי אחד, הוא ד"ר ליאו ברונשטיין, שכיהן במשרה זו בין השנים 1901-1907. בתחילת מלחמת העולם הראשונה היו בין פקידי העיריה היהודי ד"ר שלמה ובר ואדריכל העיר קרל רודניק.

בינתיים באו שנים קשות לחקלאות וגם בעיר הורגש הדבר. האיכרים המולדביים, המכונים מאז מהפכת 1848 רומנים, המשיכו בסירובם לעבד את שדות בעלי הקרקעות, אדוניהם לשעבר, ואפילו על האדמות השייכות לכנסיה לא ניאותו לעבוד. הם המשיכו להסתפק בעיבוד חלקות האדמה הקטנות שהיו כעת ברשותם, כדי לספק את צורכיהם בלבד. השנים 1864 ו-1865 היו שנים קשות במיוחד: היבולים היו דלים מאוד ומאגרי התבואה חסרו. הראשונים שנפגעו היו האיכרים עצמם, שלא מצאו במה להאכיל את משפחותיהם ואף את צאנם ובקרם לא יכלו לקיים. בעבר, כאשר היו משועבדים לאדוניהם, היו האדונים דואגים למחסורם ובשנות רזון היו מספקים להם תבואה מאסמיהם. כעת, כאיכרים חופשיים, היו חסרי אונים.

בעיר עצמה הורגש המחסור תחילה אצל בעלי המלאכה ולאחר מכן סבלה האוכלוסיה כולה, שהגיעה עד פת לחם - פשוטו כמשמעו. עקב הרעב והמחסור פרצו בשנת 1866 מגפות כולרה וטיפוס, אשר הפילו קורבנות רבים יותר מכל המגפות הקודמות. משפחות שלמות הוכחדו. המצב החמיר עד כדי כך, שמוסדות הכנסיה אסרו להפעיל את פעמוני הכנסיות בשעת הלויות הרבות, כדי לא להגביר את האימה באוכלוסיה. מובן מאליו שמצב זה הביא להדרדרות של הכלכלה בעיר. אבל שנת 1867 היתה ברוכה ביבול טוב, המגפות נבלמו, האיכרים למודי הנסיון החלו לעבד גם שדות בעלי הקרקעות והמצב הכלכלי בעיר עלה שוב כפורח.

בשנת 1868 הוקם ברדאוץ בית המשפט האיזורי (להבדיל מבית-משפט מחוזי, היה בית-המשפט האיזורי ערכאה ראשונה ולא שניה). העיר התאוששה במהירות מאובדן האוכלוסיה במגפות האחרונות, ובשנת 1869 היתה כבר העיר השניה בגודלה בבוקובינה בעלת אוכלוסיה של 9200 נפש.

בין השנים 1870-1871 הוקם "גן-הקליעה" (Schuetzengarten). מתקני הנופש והקליעה היפים של גן זה, כולל בריכת השחיה שקיבלה את מימיה מהטופליצה, משכו - עד למלחמת העולם הראשונה - מבקרים רבים לשם נופש ופגישות חברתיות.

בשנות ה-80 של המאה הקודמת ביקרו ברדאוץ אישים רמי מעלה מחצר המלכות. בספטמבר 1880 ביקר בפעם השלישית הקיסר פרנץ-יוסף הראשון, ב-1885 ביקר הארכידוכס פטר-פרדיננד וב-1887 ביקר הארכידוכס רודולף.

בינתיים התגלע סכסוך מכס בין אוסטריה לבין רומניה ובעקבותיו נסגר הגבול בין שתי הארצות. מצב זה השפיע מאוד על כלכלת רדאוץ, אשר 75% מהתוצר התעשייתי של העיר שווק לרומניה העתיקה. בעיקר נפגע בית החרושת לעגלות ולכירכרות, שנסגר עקב המשבר, וגם הבורסקאות.

המצב הכלכלי של העיר השתפר כאשר ב-17 בנובמבר 1889 הושלמה והופעלה מסילת הברזל האדיקפאלבה (Dornesti) – רדאוץ.

אם עוקבים אחר גידול האוכלוסיה ברדאוץ, ראוי לציין תוצאות מפקדים אחדים שנערכו במשך השנים.

כך נראה שב-1774 היו בעיר 132 משפחות.

ב-1779 היו בעיר 148 משפחות.

ב-1782 היו בעיר 205 משפחות.

ב-1785 היו בעיר 280 משפחות.

ב-1817היו בעיר 1717 תושבים.

ב- 1831 היו בעיר 3666 תושבים.

ב-1833 היו בעיר 3676 תושבים.

ב-1840 היו בעיר 4212 תושבים.

ב-1846 היו בעיר 5233 תושבים.

ב1857 היו בעיר 7249 תושבים.

ב-1869 היו בעיר 9200 תושבים.

ב-1880 היו בעיר 11162 תושבים.

העיר רדאוץ, מישור ביצתי לשעבר, סבלה מהצפות רבות. קשה במיוחד היה המצב בקיץ 1893, בין ה-7-5 ביוני אותה שנה הוצפה העיר כמעט כליל בעקבות גשמי זעף ורוחות חזקות, בכיכר המרכזית (Ringplatz), שבעבר היתה ביצה, פרצו גם זרמי מים תת-קרקעיים וביחד עם זרמי הנהר סוצ'יאבה ומי הטופליצה שעלו על גדותיהם, הציפו את הרחובות והמים חדרו לדירות רבות. היה צורך דחוף בצוותי הצלה. עד מהרה התארגן ועד-הצלה מורכב מאנשי יוזמה, ביניהם גם עורך-הדין ד"ר לאוטרשטיין. הם אספו אנשים וכלים ואצו לעזרת הנפגעים, מרחוב לרחוב, מבית לבית. הנזק היה רב.

ב-1909 הוקמה ברדאוץ המנסרה הגדולה "בוקובינה", אחת המנסרות הגדולות באוסטריה. עם הקמתה התרחב איזור המגורים וגדלה האוכלוסיה.

המנסרה העסיקה 3000 פועלים ופקידים, והיוותה גורם חשוב בהתפתחותה הכלכלית של העיר.

עם היבחרו של ראש-העיר בעל היוזמה והפעלתן, צוקובסקי, הוקמו ברדאוץ בין השנים 1910 - 1912 בית העיריה החדש, הגימנסיה לבנות, בית-הספר היסודי המעורב (בנים ובנות) ברחוב "הכנסיה" (Kirchengasse), בית מטבחיים, בית הספר לבנים ברחוב Dreifaltigkeitsgasse ומפעל החשמל העירוני ובעקבותיו הוכנס החשמל לעיר. בעיקר היה זה מורגש ברחובות שהוארו בפנסים חזקים וחסל סדר פנסי הנפט ושומרי הלילה עם סולמותיהם ואבוקותיהם, ששוטטו כל הלילה כדי להדליק פנסים כבויים.

ב-29 ביוני 1914 נתקבלה בעיר הידיעה על רצח יורש העצר פרנץ-פרדיננד ואשתו הדוקסית סופיה פון הוהנברג, רצח אשר עתיד לחולל את מלחמת העולם הראשונה.

יומיים לאחר מכן קרתה תאונה מזעזעת בעיר: קצין מחיל הפרשים נדרס ע"י הרכבת ברוכבו בקרבת התחנה "פלוף", בין רדאוץ לבין דורנשט, כאשר סוסו נבהל והפילו על הפסים.

אנשי העיר ראו בזה אות למלחמה.

הקהילה היהודית בימי הקיסרות האוסטרית

עם סיפוח בוקובינה לאוסטריה ב-1775, אנו מוצאים יותר מסמכים המעידים על מצב היהודים ועל מעמדם בערי בוקובינה ורדאוץ בכללן.

שליטי אוסטריה ופקידי הממלכה לא היו אוהדי יהודים, אולם לא נרתעו מלהעדיף אותם יהודים שיכלו להביא תועלת למדינה, הן בפיתוח המסחר והתעשיה והן בהעשרת קופת האוצר במיסים הגבוהים שהוטלו עליהם. למסקנה זו אפשר להגיע תוך קריאת המסמך מחודש יולי 1781, שהוצא ע"י ועדה בראשותו של מנהל המחוז הגנרל אצנברג:

"בהתחשב בערכו החשוב של המסחר, יש לנהוג בסובלנות כלפי היהודים, בתנאי שהם מביאים תועלת אמיתית ואין הם משפיעים לרעה על האוכלוסיה. אולם "עליהם להתרכז בישובים הגדולים ולהפסיק את הניידות ממקום למקום. לאותם יהודים, אשר מוכנים להקדיש את מרצם לחקלאות, יש לאפשר השהות בארץ ולהחכיר להם אדמות בלתי מעובדות, בתנאי שלא ישתמשו בפועלים נוצריים לעיבוד האדמות. ככלל יש להרשות שהייה במחוז (בוקובינה) רק לאותם יהודים שישבו בו לפני שנת 1769. כל האחרים, **פרט לבעלי אמצעים**, מהם אפשר להפיק תועלת - יש לגרש. כך יש לגרש את מקבצי הנדבות."

בעקבות החלטה זו, גורשו מבוקובינה בחודשים מרץ-אפריל 1782 בסך הכל 365 משפחות יהודיות. מבין 747 המשפחות שנשארו, רק 4 משפחות היו מוכנות להקדיש עצמם לחקלאות. משפחות אחרות שילמו 5000 דוקאטים לאוצר המדינה תמורת רשיון לעסוק בעיסוקיהם הקודמים. המשפחות שלא היה לאל ידם להשיג את הסכום הנדרש, גורשו אל מעבר לגבול.

עמדה זאת כלפי יהודי בוקובינה נקט גם הקיסר יוסף השני, בהכריזו ב-19 ביוני 1783:

"...ביהודים יש להמשיך לנהוג בשיטה זו. עליהם להיות סוחרים טובים או בעלי מלאכה מוצלחים או לעסוק בחקלאות. את האחרים יש לגרש מן הארץ."

בעקבות גזרות אלה הופחת מספר המשפחות בבוקובינה ל-175 בסוף שנת 1785. אך זרם ההגירה היהודית מגליציה המשיך לקלוח והאוכלוסיה היהודית בבוקובינה גדלה והלכה. מצב זה נמשך תקופה ארוכה למדי. השלטון הוציא מדי פעם צווים האוסרים כניסת יהודים, אבל התיחסו בסובלנות כלפי היהודים הנמצאים באיזור. אולם זרם היהודים לא פסק. תקופת ההגבלות והאפליה כלפי יהודי אוסטריה תמה כאשר ב-21 בדצמבר 1867 העניקה חוקת היסוד שויון זכויות ליהודים שבממלכה ויהודי בוקובינה בכללם.

השלטון האוסטרי חילק את יהודי בוקובינה ל-4 מעמדות לפי רמת הכנסתם, שבתחתית הסולם העניים.

כאשר סופחה בוקובינה לאוסטריה לא נשאו כל יהודי בוקובינה שמות משפחה. אחדים היו מכונים לפי עיסוקם (שניידר=חייט. שוסטר=סנדלר וכד'), אחרים לפי מקום מוצאם (ויז'ניצר, וינר, ברלינר וכד'), אולם שמות רובם היו כמקובל אצל יהודים מקדמת דנא: יהודה בן יעקב, יוסף בן ישראל וכד'. לפי הוראת השלטונות חויבו כל יהודי בוקובינה לשאת שם משפחה מאושר ע"י הרשויות המקומיות עד ה-1 בינואר 1788. יהודים בעלי אמצעים שילמו סכומים ניכרים כדי לקבל שם בעל צליל נעים ובעל משמעות נאה (גוטמן=איש טוב, רוזנגרטן=גן ורדים, הרציג=נחמד וכד'). היהודים חסרי האמצעים נאלצו להסתפק בשמות שפקידי הרשויות העניקו להם, על פי רוב שמות משפילים, אפילו שמות גנאי (דראך=דרקון, שימל=סוס, הרינג=דג מלוח וכד'). הפקידים העניקו גם שמות לפי תכונות גופניות: קליין, גרוס, וייס, שוורץ, טאוב וכד'. יהודים רבים, שהיו כוהנים, הצליחו להערים על הרשויות בקבלם את השם כ"ץ (כהן-צדק), שבגרמנית פירושו: חתול. ניתנו גם שמות נוצריים מובהקים, כגון זונטאג=יום ראשון ולא זמסטאג=יום שבת). מניחים שזה קרה עקב שיבוש בהבנת התשובה שנשאל היהודי. על השאלה: Wie heissen Sie (איך קוראים לך?) ענה היהודי Wei Sie heissen במובן איך אתה מצווה, והפקיד הבין "איך שקוראים לך" - והעניק את שם משפחתו שלו ליהודי. זוהי, כנראה, רק הנחה.

ברדאוץ היה, כאמור, ישוב יהודי קטן עוד בימי שלטון הנסיכים של מולדובה. כמו בשאר ערי בוקובינה עמד גם כאן בראש הקהילה היהודית (הקהל") "סטארוסטה" והקהילה נחשבה "גילדה של היהודים" (Bresla jidoveasca). באותה תקופה לא היה במקום אפילו "מניין" קבוע. בימי חג ומועד נאלץ קומץ יהודי רדאוץ ללכת להתפלל בכפר הסמוך פראטאוץ Fratauti וגם לכפר מרג'ינה Margina, בו ראה עצמו הציבור היהודי המקומי כבעל "חזקה" על הציבור הקטן ברדאוץ. אולם כאשר בחודש דצמבר 1776 נעשה רישום האוכלוסיה היהודית בבוקובינה (לאחר סיפוחה לאוסטריה ב-1775), לא נרשם ברדאוץ אפילו יהודי אחד. יש להניח שיהודי רדאוץ המעטים נטשו את המקום בעת המלחמות.

בסוף המאה ה-18, ראשית המאה ה-19, הזמינה הממשלה האוסטרית אלפי גרמנים להתישב בדרום בוקובינה (שוואבים מבוהמיה וממורביה) ויחד איתם באו גם יהודים מבוהמיה ומגליציה, שנודעו בנאמנותם לשלטון והיו דוברי גרמנית. יהודים אחדים התישבו גם ברדאוץ. המסחר עם 40 הכפרים מסביב לרדאוץ, סחר העץ המפותח והירידים השבועיים ההומים אדם ברדאוץ - הביאו שגשוג כלכלי לעיר וליהודים בפרט. ב-31 באוקטובר 1807 גרו ברדאוץ שלוש משפחות יהודיות ששילמו מיסים ומצבם הכלכלי היה מבוסס.

הרב הורניק שמע מפי העד המהימן מרדכי הירש פרנקל, שאביו יוסף פרנקל הגיע מגליציה לרדאוץ בתור מלמד דרדקים בשנת 1810. הוא קנה בית

בשותפות עם יהודי מקומי (כי בתור מהגר לא הורשה לקנות על שמו) ברחוב שנקרא בימי שלטון רומניה רח' לאריונסקו. הוא מצא ברדאוץ יהודים שגרו כאן, לדבריהם, כבר 30 שנה, דהיינו משנת 1780. בין היהודים הראשונים, שהיגרו מבוהמיה עם הגרמנים והתישבו קבע ברדאוץ, היו המשפחות: הארט, הרצברג, גולדשלגר, גוולב (Gewelb), הרר (Herer) ואחרים.

בשנת 1796 הגיש הסוחר והיזם יוסל רייכנברג בקשה לרשויות ברדאוץ לרשיון הקמת בית-מלאכה (כור היתוך) לזכוכית ביער של הכפר פוטנה שבמחוז רדאוץ. בעזרת ראש מינהל המשק ברדאוץ, פרנץ פאולי, הוקם בית המלאכה ב-1797 ורייכנברג קיבל אותו בחכירה.

בשנת 1803 הוקם בית מלאכה נוסף בפירסטנטאל ויוסף רייכנברג חכר גם אותו והחזיק בו עד 1809. בית המלאכה בפוטנה (Putna) היווה היסוד של בית-החרושת לזכוכית הידוע של פרידריך פישר.

הזוג הראשון שקיבל רשיון לנשואין אזרחיים מהרשויות המקומיות ברדאוץ, לאחר שהוכיח, כנדרש, השכלה יסודית לפחות ולאחר שעבר בהצלחה בחינה כדי להוכיח שליטה בשפה הגרמנית בדיבור, בקריאה ובכתיבה - רשום בספרי העיריה במספר 382 משנת 1807. בני הזוג היו: יעקב גרבל ואסתר צאהלר.

זרם המהגרים היהודים שהתישבו ברדאוץ לא פסק למרות הצווים התכופים שהוצאו ע"י היועצים המחוזיים והיועצים המלכותיים, אשר הורו להפסיק את כניסת יהודים מהגרים לעיר ולגרש אותם יהודים שהסתננו והתישבו ללא רשיון.

בעקבות דיווח לשלטונות המרכזיים של המפקח הגנרל גראף צו הארדג על הימצאות תושבים יהודיים בעיר בקיץ 1816, הוצא צו ע"י יועץ המחוז פון סאכר לגרש את היהודים היושבים ברדאוץ. נראה שהשלטונות המקומיים התעלמו מצו זה או קיימוהו רק בחלקו, כי ב-7 באוגוסט 1817, כאשר ביקר ברדאוץ הקיסר פראנץ הראשון, **גרו בעיר 45 יהודים**.

הגנרל גראף צו הארדג היה שונא ישראל מובהק. הערכה זו מוצאת את ביסוסה בתשובתו לבקשתה של האלמנה ברנשטיין, תושבת רדאוץ, שביקשה בשנת 1821 מהרשויות בוינה לאשר לה פתיחת פונדק, כדי לספק אוכל ויין כשרים לסוחרים היהודים הבאים ליריד השבועי ברדאוץ. לאחר שבקשת האלמנה משנת 1821 הגיעה לידי הגנרל, הוא משיב לרשויות המקומיות ב-22 באפריל 1823 (!) כלהלן:

"לבקשה זאת אין כל בסיס, כי הסוחרים מביאים את מזונם עמם בבואם ליריד ויין אין הם שותים, כי אם יי"ש ושיכר המותרים להם גם אם הם עשויים ומוגשים ע"י נוצרים."

ובהמשך:

"...מן הדיווחים שקיבלתי מרדאוץ מתברר שעדיין שוהים בעיר 40 יהודים שאינם עוסקים בחקלאות, דבר הנוגד את הצו משנת 1816. בהתחשב בעובדה שאנשים אלה (היהודים) משפיעים לרעה על האוכלוסיה הנוצרית המקומית ע"י עצלנותם, נצלנותם ורמאותם וגורמים להתרוששות הילידים - אני מבקש להורות על הרחקת היהודים לאלתר."

למרות זאת לא גורשו היהודים מרדאוץ ומספרם אף עלה בהתמדה. ב-31 באוקטובר 1831 מנתה האוכלוסיה היהודית ברדאוץ 367 נפשות. נראה שהעיר היטיבה עם מתישביה היהודים, שעסקו באותה תקופה בעיקר בסחר עץ והובלתו, במסחר בהמות וסוסים ובמלאכות שונות.

ב-31 בדצמבר 1869 מנתה האוכלוסיה היהודית 2358 נפשות - 1157 גברים ו-1201 נשים - והיוו 26% מאוכלוסית העיר.

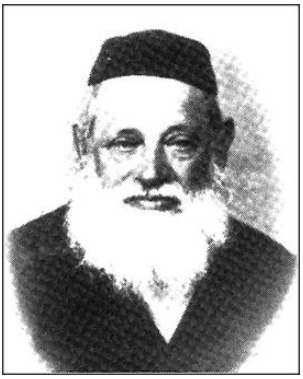
כמעט כל חיי הכלכלה ברדאוץ היו בידי יהודים. מתוך 12 הפירמות הרשומות בלשכת המסחר בשנת 1871 היו 10 בידי יהודים: זיסיה פישר (סחר פירות), לאה גייבל (חנוונית), אייזיק גראבשייד (בדים), נח יורגראו (כל-בו), ברל ראט (סחר עורות), דוד הניג (סחר ברזל), מנחם קופלר (בית-חרושת לבירה), יוסף רודיך, מיכאל רודיך ומשה רודיך (מסחר מעורב).

בשנת 1880 מנה הישוב היהודי ברדאוץ 3452 נפש, שהם 30.9% מכלל האוכלוסיה בעיר. בשנת 1888 היו 523 משפחות ברדאוץ וב-31 בדצמבר 1890 היוו היהודים 32.84% עם 4235 נפשות. ב-31 בדצמבר 1900 מנה הישוב היהודי ברדאוץ 4894 נפשות, כמעט 35% מאוכלוסית העיר והיו הקבוצה האתנית הגדולה בעיר. ב-31 בדצמבר 1910 היה מספרם 5940, שהם 35.48% מכלל האוכלוסיה בעיר, ב- 1911 עלה מספרם ל-7754 נפשות.

אחרי מלחמת העולם הראשונה פחת המספר. ב-1930 חיו ברדאוץ 5647 יהודים וב-1941 רק 4763 (מספר זה אינו כולל את יהודי הסביבה, שגורשו מהכפרים והעיירות, לפני הגירוש לטרנסניסטריה). לאחר השואה, ב-1947 גרו בעיר כ-6000 יהודים ולאחר גל העליה וההגירה - ב-1962 - נשארו רק כ-800 נפשות. היום חיים ברדאוץ רק מתי-מעט יהודים קשישים.

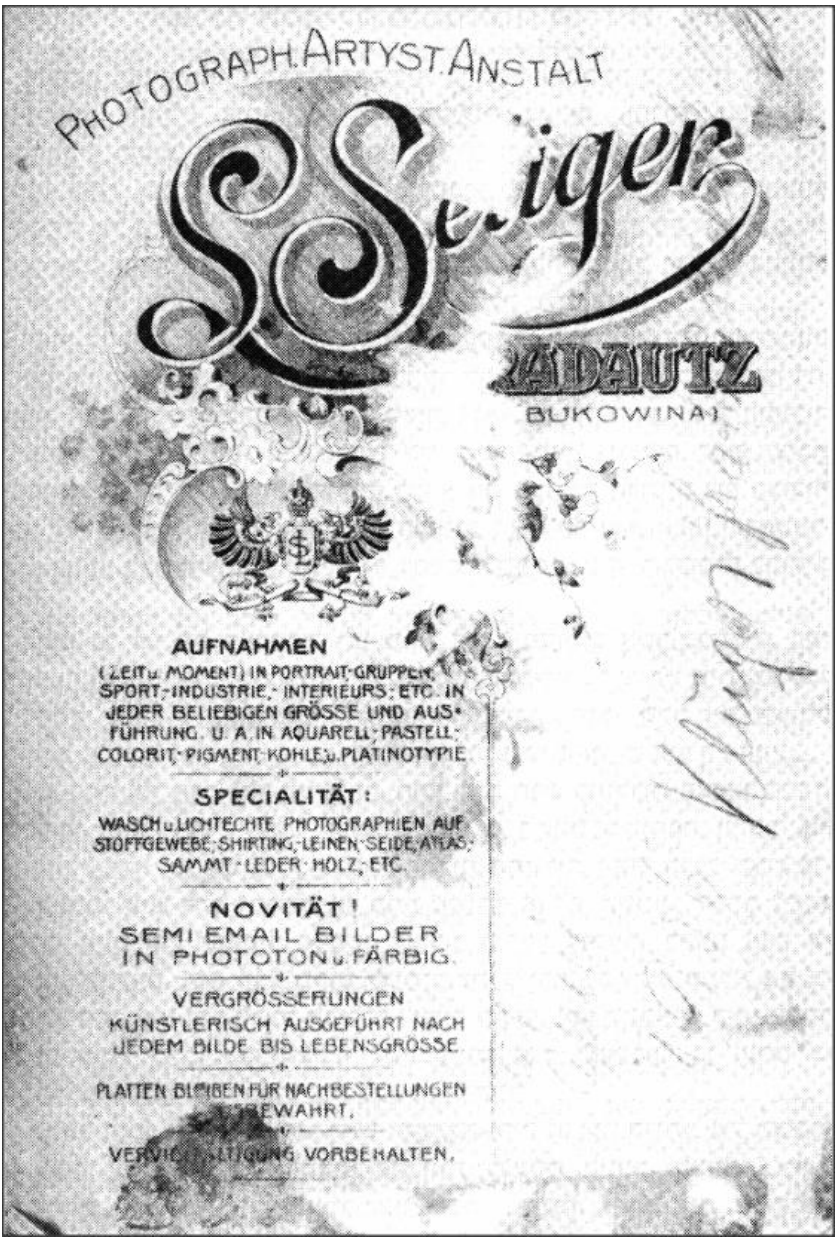
הזוג קליגר 1906

משולם כ"ץ

שמעון הלברכט

סטודיו לצילום של זלינגר 1906

ארגון הקהילה והמנהיגות הדתית

האירגון הפנימי של הקהילה היהודית ברדאוץ (המכונה בראשית השלטון האוסטרי "קהל") דומה לאירגון הקהילות בערים אחרות בבוקובינה. בצ'רנוביץ ובסוצ'יאבה היו קהילות ראשיות ובכל אחת מהן כיהן רב. ב-1 במאי 1786 הוכרזו "הקהלים" של צ'רנוביץ וסוצ'יאבה קהילות עצמאיות. לקהילה של צ'רנוביץ סופחו הקהילות של סאדאגורה וגם ויז'ניץ ולקהילה של סוצ'יאבה סופחו הקהילות סירט וקימפולונג. הקהילה של רדאוץ, בהיותה עדיין זעירה, היתה כפופה מבחינה דתית לקהילה של סירט.

לפני ההכרה הרשמית של הקהילה היהודית והכרזתה ע"י השלטונות האוסטריים לעצמאית, היתה מונהגת הקהילה הקטנה ברדאוץ בידי אנשי דת, כנהוג אצל היהודים מקדמת דנא. בשנת 1821, כאשר האוכלוסיה היהודית בישוב מנתה יותר מ-30 נפש ואפשר היה לאסוף מניין לתפילה, שאף הציבור להביא לישובם רועה רוחני, שיוכל למלא את הצרכים הדתיים של הציבור, ולא יהיו נאלצים לכתת רגליהם עד הכפרים מארג'ינה (Margina) ופראטאוץ (Fratauti), לצורך שחיטה, מניין, או להיות תלויים במוהל ממקומות רחוקים יותר.

לשם כך פנו אל האדמו"ר רבי מנדל האגר מקוסוב אשר בגליציה, בעל השפעה רוחנית מעבר לגבולות עירו, בבקשה להמליץ על שוחט שיתישב קבע ברדאוץ ויספק את הצרכים הדתיים של הציבור. הרבי שלח את השוחט אפרים בן יעקב גולדשלגר, איש ירא שמיים וכשרוני מאוד מהעיירה ויז'ניץ.

עם בואו של אדם נבון ואדוק זה, החל שלב חדש בתולדות הציבור היהודי ברדאוץ. הוא השכיל ללכד תושבים יחידים לישות משותפת וליצור את "הקהל". הוא יסד גם מניין עצמאי, למרות התנגדות יהודי הכפר מארג'ינה, אשר טענו שיש להם "חזקה" על מניין משותף אצלם. השוחט הצליח ליישב בדרכי נועם את הסכסוך ואיפשר לציבור היהודי ברדאוץ להיות אדון על ענייניו הדתיים. הוא קבע מקום לבית-כנסת בדירתו, כשהוא ממלא את כל התפקידים. הוא היה "בעל תפילה", "בעל קורא" וגם ה"גבאי". בית הכנסת היווה מוסד מלכד של הציבור ושימש גם כעין "מועדון" בו נערכו כל ההתיעצויות ובו לובנו הפתרונות לבעיות ה"קהל".

במשך הזמן נעשה השוחט ראש הקהילה והיה הרועה הרוחני של הציבור, בהשכילו ברוב חוכמתו למצוא פתרונות לבעיות היחיד והציבור, ויישב סכסוכים בין יחידים לשביעות רצון כולם. ביוזמתו הוקם בית-מרחץ עם "מקווה", שהתאים לדרישות הזמן ההוא.

כעת היה מורגש חסרון מוסד חשוב לכל הקהילה - הוא בית הקברות, היהודים ברדאוץ נאלצו לכתת את רגליהם אל העיר הותיקה יותר, סירט (Siret - Sereth) כשהיה עליהם לקבור את מתיהם. הדרך היתה מייגעת מאוד, בימי קייץ הכבידו התנאים ההיגייניים וגם השטפונות ובימי חורף הקור המקפיא וסופות השלג הפכו את ההלויות למשימה כמעט בלתי אפשרית. השוחט נרתם לבצע משימה נכבדה וקשה זאת. לאחר שתדלנויות רבות אצל הציבור היהודי שיתרמו מכספם לצורך קניית חלקת אדמה ובקשה מהרשויות המקומיות והארציות להקצות ליהודים שטח אדמה, הצליח השוחט גולדשלגר לחנוך את בית הקברות בשנת 1831 (תקצ"א) במרחק של כ-4 ק"מ מרדאוץ בדרך למרג'ינה. גם ביתן קטן הוקם במקום ושומר התגורר בו. למרבה הצער ונוכח תעתועי הגורל, היה השוחט עצמו הראשון שנטמן - בבית הקברות, בנופלו קורבן למגפת הכולרה, שהשתוללה באותה שנה בעיר. מצבתו - הראשונה בבית הקברות - נשתמרה היטב עד היום הזה. בשנת 1921, עם הנהגת הרפורמה האגררית הרומנית, הורחב שטח בית הקברות לממדים הנוכחיים.

עם פטירתו של השוחט גולדשלגר, איש ישר ובר-לבב, ירא שמים ואיש המעש, שידע בתבונתו לעוץ עצה ולפשר בין ניצים - הרגישה הקהילה היהודית הקטנה ברדאוץ בחסרונו ועז היה הרצון למצוא במהרה ממלא מקום. אולם סיכסוך בין שני פלגים בציבור היהודי, עיכב את המינוי של ראש הקהילה שידאג לכל עניני הכלל.

מוצא מצאו בפנותם אל האדמו"ר ר' חיים האגר, בנו של האדמו"ר ר' מנדל האגר. הוא ניאות לבוא לרדאוץ והצליח לפשר בין הפלגים הניצים, בהציעו למנות את "בעל-הבית" המבוגר של הקהילה שמואל הרר כמנהל את עניני הקהילה. בעזרת בניו דוד ומשה-מרדכי הוא ניהל את הקהילה בכל הנוגע לעניני חול. בעניני דת המליץ הרבי על ר' חיים שפירא ממרג'ינה שהיה תחת פיקוחו, לשמש כיועץ-מפקח. למשרת שוחט הוזמן ר' פאליק, אולם רק באופן זמני, עקב אי יכולתו למלא כל תפקידי השוחט.

בדבר בית הכנסת, שעד פטירתו של השוחט גולדשלגר שכן בדירתו, הוסכם להתפלל בשני בתי כנסת ניידים בשתי דירות, לפי החלטת המתפללים, אשר נדדו בכל פעם לדירה אחרת.

בשנת 1838 (תקצ"ח) תרם אלי גוולב (Gewoelb), יהודי עשיר ומכובד, מגרש וכסף להקמת בית כנסת ובראש השנה תר"ה (1845) חונך בית כנסת זה, הראשון ברדאוץ, ונקרא על שם התורם.

המצב הכלכלי ברדאוץ השתפר והלך עקב הפעילות הנמרצת של סוחרי הבהמות והתבואה היהודיים וליריד השבועי, שנקבע ליום שישי, יצאו מוניטין ברחבי בוקובינה ואף מחוצה לה. סוחרים רבים, בעיקר יהודים, החלו לפקוד

את היריד השבועי ורבים התישבו בישוב. מספר היהודים בישוב גדל, בעיקר לאחר שהממשל האוסטרי עודד מהגרים מבוהמיה ומגליציה להתישב בבוקובינה, בהיותם דוברי גרמנית ומהימנים לממשל, על מנת לשנות את הצביון המולדבי של האיזור. בין מהגרים אלה היו יהודים רבים וחלק מהם התישב ברדאוץ. מספרם הגיע בראשית שנות השלושים של המאה הקודמת ל-367 נפש.

בפרק "התקופה האוסטרית"...הובאו שתי גירסאות בענין קביעת יום היריד השבועי ביום שישי. כמו כן צוין שם התאריך המדויק בו הוכרז רשמית הישוב רדאוץ עיירת-יריד ונקבע יום היריד השבועי. אולם פן נוסף לא הוזכר שם. החוגים האדוקים בציבור היהודי היו חרדים לחילול השבת, שהיריד ביום שישי גורם לחלק מהסוחרים. לא תמיד הם מספיקים לסיים את עסקיהם ולחזור לביתם לפני כניסת השבת, בעיקר בימי החורף הקצרים, לכן דרשו בתוקף לקבוע יום אחר בשבוע ליריד. באין סיכוי לשכנע את הרשויות להעביר רשמית את היריד ליום אחר, פנו אל האדמו"ר רבי חיים האגר, אשר שלח איגרת תוכחה אל זקני הקהילה והזהיר אותם לבל יחללו את השבת ובשכר זה "יהיה להם נחלה בלי מצרים". איגרת התוכחה נכתבה בשנת 1838. אמנם יום היריד נשאר יום שישי, כפי שנקבע ע"י הרשויות עוד ב-1818, אך הושגה הזכות לערוך את היריד ביום רביעי, כאשר ביום שישי חל חג יהודי.

ענייני הקהילה התנהלו כהלכה בידי ר' שמואל לרר ובניו. כל המשימות היום-יומיות מולאו, אולם הורגש החיסרון של רועה דתי, כשהשוחט הזמני, ר' פאליק, אינו מסוגל למלא את כל תפקידיו של קודמו ר' גולדשלגר, כגון בעל תפילה ומורה הוראה. אי לכך פנו שוב לצדיק הגאון רבי האגר בבקשה שימליץ על אדם מתאים. הוא המליץ על השוחט ר' חיים מיליניצה. בהתאם להמלצה זאת התקבל השוחט ר' חיים ומילא את תפקידיו ברוב שכל וטוב טעם, בהיותו גם בעל תפילה וגם בעל קורא ואף בשאלות בעניני דת וכשרות ידע לענות. כשנתקל בשאלה קשה, פנה אל הרב מסירט ליעוץ, כפי שקבע בזמנו האדמו"ר מקוסוב. לשוחט זה מיחסים את הקמת העמותה ההומניטרית הראשונה ברדאוץ "ביקור חולים". הצורך בהקמת מוסד זה הורגש במגפת הכולרה שהשתוללה ברדאוץ בשנת 1831, כאשר העדר סעד לחולים הרבים היה הרה אסון. היה ברור שיש למנוע הישנות מצב כזה. השוחט ר' חיים אסף את בני הקהילה ושיכנע אותם שיש להקים מוסד סעד לשעת פורענות. גם הנהלת הקהילה עזרה רבות בהקמת "ביקור חולים", אולם עקב מצב בריאותו של השוחט בשנים האחרונות, הוזנח המוסד. השוחט חזר בערוב ימיו לגליציה ובמקומו הועסקו שני שוחטים.

גלגלי הזמן לא עמדו מלכת והקהילה היהודית ברדאוץ לא קפאה על שמריה. מספר היהודים הלך וגדל הן ע"י גידול טבעי והן ע"י נהירה של אנשי מסחר

יהודים מאיזורים שונים אל העיר, שהפכה למרכז מסחרי בעל מוניטין בבוקובינה ומחוצה לה.

בשנות ה-40 של המאה הקודמת הצטרפו אל הקהילה משפחות מכובדות מאוד, ביניהן: משפחת יחיאל יצחק (איציק) הרצברג מגליציה המרכזית, משפחת ראובן הארט ממערבה של המלוכה האוסטרית (בוהמיה), אייזיג גראבשייד, משולם קופלר ואחרים, אשר היו פעילים מאוד בקהילה לרווחתה ולשביעות רצונה והרימו את קרנו של הישוב היהודי בעיר.

עם התרחבות הישוב בעיר הורגש המחסור ברועה רוחני, שיענה על כל הצרכים הדתיים. פרנסי הקהילה העלו את המחשבה להביא רב לעיר, כדי לא להיות תלוים ברבה של העיר סירט. לאחר התיעצויות, התנצחויות, דין ודברים בין מחנות יריבים, הגיעו לעמק השווה סביב אישיותו של הרב הירש (צבי) שפירא שמוצאו מפודוליה, איש מכובד ותלמיד-חכם, שהומלץ ע"י האדמו"ר מקוסוב וגם ע"י הרב של מרג'ינה, ר' חיים שפירא. תחילה הועסק הרב הירש שפירא באופן זמני ובשנת 1847 הפכה משרתו קבועה. הוא היה לא רק איש נבון ואדוק בתורתו, אלא גם יודע נפש האדם, שפעל לשביעות רצון כל בני הקהילה. הרוחות הסוערות בין פלגים יריבים שככו, ריב ומדון פסו מן הקהילה. הוא כיהן במשרתו 35 שנים עד שבערוב ימיו החליט לעלות לארץ ישראל, בשנת 1881.

בשלהי שנות ה-50 של המאה ה-19 נפרדה הקהילה רדאוץ מחסותה ומתלותה בעניני דת מהקהילה בסירט ונהיתה עצמאית, יהודי הכפרים הסמוכים: ויקאוו (Vicov), פטראוץ, סטראז'ה, בילקה, גאלאנטשט (Galantesti), מילשאוץ, באדאוץ, ציבאן ועוד, נהיו כפופים לה. הם שילמו מיסים לקהילה והיא מצידה דאגה לצורכיהם הדתיים. עצמאות זאת אושרה רשמית ע"י השלטונות בצו מס. 5092 מתאריך 12 ביוני 1881.

בשנת 1859 היתה ראשות הקהילה היהודית ברדאוץ מורכבת מ-6 חברים: שלושה חברים היוו את הועד המנהל ושלושה חברים הרכיבו את הועדה המייעצת. באותה שנה הוענקה לקהילה הזכות לנהל את ספרי רישום האוכלוסין של חבריה, כפי שנהוג גם אצל דתות אחרות (קתולית, יוונית-אורתודוקסית). ראש הקהילה הראשון היה משולם קופלר, אז בעל מבשלת-השיכר, שנודעה לאחר מכן כבי"ח לשיכר ולמשקאות חריפים "רודיך". הראשון שניהל את ספרי רישום האוכלוסין היה אלתר רייכנברג, חבר ועד-המנהל של הקהילה, חתנו של ראובן הארט. לאחר 5 שנות ניהול הועברה משרה זו אל מוריץ צייזל, מהגר מוינה, שהחזיק במשרה עד 1896. בשנה זאת הועברה המשרה לידי רבה של הקהילה באותה עת, הרב יצחק קונשטאד, שניהל את הספרים עד לפטירתו ביוני 1909. עד 1912 נוהלו הספרים ע"י ממלא מקום ומשנה זו ניהל את ספרי הקהילה הרב ד"ר יעקב הופמן, שכיהן כרב הקהילה עד 1923, כשעבר

לפראנקפורט בה התמנה לרב הקהילה. בשנה זאת קיבל את ניהול משרד הרישום הקהילתי הרב ישראל הורניק שהחזיק במשרה עד 1930.

אותה שנה פתח השלטון הרומני את משרד רישום **כל האוכלוסין** (Biroul Starii Civile), הפקיע את זכות הקהילה היהודית לנהל את רישום אוכלוסייתו ורק הספרים הישנים נשארו בידי הקהילה. עד שנת 1924 נוהלו הספרים בשפה הגרמנית ומאז בשפה הרומנית.

ב-1890 אורגנה מחדש ראשות הקהילה ומספר חברי הועדה המיעצת גדל ל-24. לראש הקהילה נבחר ברל טרנר, שקיבל לאחר מכן את התואר רב-המעלה "יועץ קיסרי". הוא כיהן במשרה זאת עד 1914.

האירגון מחדש של הנהלת הקהילה נעשה בעקבות צו קיסרי, שקבע שחברי הנהלות הקהילות היהודיות ייבחרו ע"י כל בני הקהילה ומספרם ייקבע ביחס למספר התושבים היהודים בעיר. לפי גודל האוכלוסיה היהודית ברדאוץ, נקבע שמספר חברי מועצת הקהילה יהיה 24. לפני הבחירות נוצרו סיעות אחדות בעיר, כגון: "הבעלי-בתים", "החסידים", "בעלי-המלאכה". תעמולת הבחירות היתה מלווה, כרגיל, בנאומי התקפה של הסיעות היריבות, לפעמים עד כדי השמצה. לאחר הבחירות נרגעו הרוחות ובהתכנס לראשונה 24 נציגי מועצת הקהילה באולם אחד, ברך אותם הרב יצחק קונשטאד, רבה של העיר באותה תקופה, בהשתמשו בברכת "מלאכי השלום" של ערב שבת. כך בערך הסביר את הברכה ("שלום עליכם", "בואכם לשלום", "ברכוני לשלום", צאתכם לשלום"):

"שלום עליכם" - כנציגי הקהל היהודי אתם "מלאכי השלום", על כן תבורכו בברכה עתיקת היומין: שלום עליכם.

"בואכם לשלום" - הופעתכם כנציגים מלוכדים ומאוחדים שלשלום פניכם מועדות.

"ברכוני לשלום" - תהיה פועלכם מבורך בשלום.

"צאתכם לשלום" - לא די שאתם יושבים ביחד באחוה ושלום, פעולתכם מחוץ לאולם זה צריכה להיות מושתתת על שלום בין אדם לאדם ובין סיעה לסיעה.

באותה עת היה ראש העיר עורך-הדין היהודי ד"ר בראונשטיין. גם הוא השתתף בישיבת הפתיחה של מועצת הקהילה והבטיח למלא את בקשות מועצת הקהילה, ככל שיוכל. גם הרופא המחוזי, ד"ר שלמה ובר ונציגי שלטון אחרים ברכו את המועצה החדשה.

ההנהלה החדשה של הקהילה החלה לפעול במרץ כבר לאחר ישיבתה השניה. הוקמו מחלקות הדת, הכלכלה, בית העלמין. תוקן ושופץ בית המרחץ

והמקווה, הוקם מבנה לשחיטת עופות, קושט בית-הכנסת הגדול (הטמפל), ועוד. כמו כן הוקמה מחלקה לעזרה סוציאלית, שהחלה לפעול מיד.

הועדה המייצגת הראשונה היתה מורכבת מחברי הקהילה הבאים: נתן הארט, משה מיידנק, השופט פרידריך ראכמוט, ד"ר ליאון לוטינגר, נחום הרשלייפר, שמואל רש, אהרון שטיין, משה-בר מיק, שלמה וייסלר, ד"ר יוסף בירר, ד"ר ליאון הלמן, ד"ר קלמן ובר, משה קראנצדורף, חיים מכל, אברהם רוטברג, ברל לרר, יעקב פרץ, שמואל זלצברג, פייבל דולברג, קלמן מנצ'ר, אשר זינגר, ד"ר דוד הארט ולייזר קירמייר. מזכיר הקהילה היה חיים קופפרברג.

ההכנסות העיקריות של הקהילה באו לה תחילה מאגרת הנישואין, מאגרת השחיטה, מדמי קרקעות בבית הקברות, מס על אפיית מצות, תרומות ומגביות ("מעות-חיטין", עצים לעניים וכד'), הכנסות מעיזבונות. מאוחר יותר הונהגה גם שיטת המיסוי הפרוגרסיבי לכל חברי הקהילה, אולם ללא הצלחה יתרה, מפאת חוסר כוח סמכותי להשליט את המס על כולם ללא יוצא מן הכלל.

ההוצאות נבעו מ: תשלום משכורות, אחזקת בית הקברות, אחזקת בית המרחץ והמקווה, השתתפות בעזרה סוציאלית, השתתפות באחזקת "תלמוד-תורה", בית אבות, בית הכנסת הגדול, אחזקת בית-הספר העברי ותרומות לקרנות הלאומיים. בשנת 1914 היו בקהילה 1450 משלמי מיסים, כשהמאזן הכספי (הכנסות-הוצאות) היה 30000 כתרים (Kronen).

הקהילה היתה במאה ה-19 מרכז החיים היהודיים בעיר, אך מסביב לה התנהלו מאבקים קשים בין סיעות שונות. תחילה נלחמו החסידים האדוקים במתקדמים ורדפו זה את זה עד חורמה. בסוף המאה ה-19 השתנה הרכב המחנות הניצים: המאבק היה נטוש בין היהודים הלאומיים (הציונים על כל מפלגותיהם) לבין האדוקים והחוגים השמאלניים, בעיקר ה"בונד". סיכסוכים לא חסרו גם במחנה האדוקים. שני סיכסוכים נשארו חרותים בזכרון רבים וסופרו מדור לדור, על כן ראוי להזכירם.

כפי שהוזכר כבר בפרק זה, היו בראדאוץ שני שוחטים החל משנת 1846 (תר"ו). כאשר אחד מהם נפטר בשנת 1861 (תרכ"א) והקהילה היתה להוטה למצוא ממלא מקום, הגיע מגליציה שוחט, שהיה "בעל-תפילה" טוב ומקובל על רבים מבני הקהילה. היתה, על כן, נטיה להעסיקו כשוחט בקהילה. אולם רב הקהילה - ר' שפירא - ועימו קבוצת "בעלי-בתים" פיקפקו בכישוריו כשוחט ולא נטו להסכים להעסיקו במשרה זו. זה היה שורש המריבה. היא התפתחה למלחמת סיעות, שהלכה והחריפה כשהסיעה המצדדת בהעסקת "בעל-התפילה" גם כשוחט, הביאה אליו את העופות לשחיטה. הרב שפירא הוציא "איסור" על השחיטה שלו ובני סיעתו ראו בבשר שנשחט ע"י שוחט זה "טריפה" ו"נבילה". המאבק בין הסיעות נמשך תקופה ארוכה ופילג את הקהילה לשני מחנות ניצים.

הרב שפירא החליט לפנות לכל חברי הקהילה בכרוז שהודבק על קירות בתי הכנסת ובו הוכיח במלים חריפות את אלה אשר אוכלים מן השחיטה של "בעל-התפילה" החדש. כתגובה הסיר יוזם העסקת "בעל-התפילה" כשוחט - משה גרשונ'ס - את הכרוז מקיר בית הכנסת בערב ראש השנה אחרי תפילת "זכור הברית", תוך השמעת עלבונות כלפי מחבר הכרוז. בעצם היום ההוא נפטר האיש באופן פתאומי. פטירתו הפתאומית זיעזעה את הקהילה. הם ראו בזה "עונש משמים" על העלבת הרב. השוחט "בעל-התפילה" סולק ממשרתו ועזב את העיר. בזה פגה המתיחות בין המחנות היריבים "והארץ שקטה ארבעים שנה". במקום השוחט שעזב הובא שוחט מקובל על הכל, השו"ב ר' ישראל וולף, שהיה גם מוהל מפורסם. הוא נשאר במשרתו עד 1901, כאשר עלה לארץ ישראל.

מאורע אחר שהעיב על שלוות הקהילה קשור ב"מקווה" שבבית המרחץ. כפי שכבר הוזכר, הקים השוחט גולדשלגר, הראשון שאירגן את עניני הקהילה, בית מרחץ ומקווה טהרה. עם גידול הקהילה, שיפץ והרחיב ר' שמואל לרר, שניהל אז את עניני הקהילה, את בית המרחץ ואת המקווה, בהתאימם לצורכי הקהילה לפי המושגים של אותם זמנים.

בית המרחץ נעשה מקור הכנסה חשוב לקהילה, כשבכל שנה הוחכר הבית לחוכר אשר התחייב לשלם לקהילה אגרה חודשית. הוא היה רשאי לגבות מבאי בית המרחץ תשלום עבור השימוש בו. בהיות בית המרחץ והמקווה מקור פרנסה משגשג, נמצאו יזמים פרטיים שניסו להקים מפעל מתחרה. כך הקים הסוחר ובר במימון עצמי בית מרחץ שני. אולם היה עליו לקבל הכשר למקווה.

רב הקהילה, ר' שפירא, לא יכול היה לתת יד לפגיעה בהכנסות הקהילה, לכן לא ההין לתת את "ההכשר" הדרוש. בלית ברירה פנה ובר אל הרב מבורדוז'ן (Burdujeni), הרב אברהם אמיניה, בבקשה שהוא יכשיר את המקווה בבית המרחץ שלו. תחילה סרב הרב להתערב בעניני הקהילה של הרב שפירא, אולם לאחר שָׁוֻבר הצליח להשפיע על בני משפחתו של הרב מבורדוז'ן, שיכנעו הם את הרב והוא בא לרדאוץ והכשיר את המקווה של ובר. הרב שפירא, רבה של רדאוץ, אשר צעד זה פגע בכבודו, פנה אל רבנים שונים ברחבי המדינה, אשר סמכותם היתה מוכרת ומכובדת. רבנים אלה קיבלו את עמדתו וביטלו את ההכשר של הרב מבורדוז'ן. כך נשאר בית המרחץ של ובר ללא מקווה ורווחיותו ירדה פלאים.

ההתפתחות הכלכלית של רדאוץ הוחשה והוגברה עם סלילת מסילת הברזל למברג - צ'רנוביץ - יאש, אשר הופעלה ביולי 1866. כשנודע לסוחרים היהודים ברדאוץ על פרויקט סלילת מסילה זו, הוכו בהלם ואיתם בעלי העגלות, המובילים העיקריים בימים ההם של הסחורות מן העיר ואל העיר. מה יעשו עם עגלותיהם ועם סוסיהם? במה יתפרנסו? הרכבת תקפח את פרנסתם!

הסוחרים חששו, שעם פתיחת המסילה יפשטו סוחרים ממרחקים ויגזלו פרנסתם!.. לעומת "רואי השחורות" היו גם "בעלי בטחון" שטענו כי פרויקט זה אינו כדאי למדינה, או שעבודה כבירה כזאת תארך עשור שנים, והסברים דומים האמורים להרגיע את המודאגים.

לאחר ויכוחים רבים הוחלט לפנות לאדמו"ר רבי האגר ולבקש את עצתו. תשובתו ניתנה לאחר שיקול דעת בזו הלשון בערך: "ידידי, חששותיכם בטעות יסודם. מסילת הברזל לא תביא אל עירכם סוחרים זרים שיקפחו פרנסותיכם, אלא להפך, היא תביא אתכם למרחקים, היא תפתח לפניכם את העולם ותוכלו לסחור עם ערים מרוחקות. עצתי לכם היא שתסתגלו למציאות החדשה, הכינו עצמכם למסחר סיטונאי בקנה-מידה גדול, והפרנסה תהיה בשפע".

עצת האדמו"ר הרגיעה את המודאגים וגם אם לא כולם ירדו לסוף דעתו, הכינו רבים עצמם לשינוי הצפוי. בשנת 1866 היה משבר כלכלי במונרכיה האוסטרית עקב המלחמה בינה לבין פרוסיה. רעב שרר במדינה ובעקבותיו פרצו המגפות המקובלות. לכן חלף זמן ניכר עד שיהודי רדאוץ הצליחו ליישם את רעיון הרבי. בעלי העגלות הפכו לסוחרי תבואה וסוחרים רבים החלו לסחור בסיטונות. עם הפעלת הרכבת החל עידן חדש לישוב היהודי ברדאוץ.

באותה תקופה "נפתח העולם" בפני הדור הצעיר, פשוטו כמשמעו. צעירים רבים נדדו לערים במדינות זרות, היכו שם שורשים, פתחו עסקים, ואחדים אף הגיעו לשיאי המסחר באותן ערים, כשהמזל האיר להם פנים.

באותה עת החלה גם הנהירה לארצות הברית של אמריקה ורבים מילידי העיר היהודים התישבו שם והקימו אירגונים של יוצאי רדאוץ, אשר הרימו את קרנם של יהודי העיר בעיני העולם היהודי והיו מקור גאוה לישוב היהודי ברדאוץ.

עניני הקהילה התנהלו על מי מנוחות. מדי פעם באו כוחות צעירים ורעננים להחליף את המבוגרים בניהול הקהילה, דבר שנעשה בהבנה, בישוב הדעת ובלי מתיחות או סיכסוכים. כך פעלו, לאחר תקופת שמואל הרר ובניו, לסרוגין: יחיאל-יצחק הרצברג, אלי גוולב, אלתר פרוטש ובנו אפרים, חיים מנשל, ברוך שץ, ברל הארט (הכהן) ואחרים, עד שהגיע תורם של התעשיינים הידועים מיכאל ומשה רודיך. האנשים שעמדו בראש הקהילה פעלו מתוך אחריות, כשטובת הכלל תמיד לנגד עיניהם ורכשו להם מוניטין כנציגים מוסמכים של הישוב היהודי בעיני השלטונות.

הרב שפירא לא החלים כליל מחוליו ובהרגישו את קיצו הקרב עלה לארץ ישראל, כדי להיקבר בבוא יומו באדמת הקודש.

כמקובל במקרים אלה, כשרב עוזב את הקהילה ללא ממלא מקום, קנתה (פשוטו כמשמעו) הקהילה את ה"חזקה" מידי הרב, כך שהיא תהיה חופשית להטיל את התפקיד על אישיות שתיראה בעיניה. מודעות פורסמו בעיתונים

יהודיים ברחבי העולם. 15 מועמדים נענו למודעות וביקשו לקבל את המשרה. הוחלט להזמין את המועמדים אחד אחד ולאחר בדיקת תעודותיו ואיסוף מידע אודותיו, נתבקש המועמד לשאת את דברו בפני הקהל.

בינתיים מילא את תפקידי הרב (חופה וקידושין וכו') חתנו של הרב שפירא, עזריאל קווה. לאחר מינוי רב קבוע הוא מילא תפקיד הדיין, גורש לטרנסניסטריה ונספה בקופאיגורוד. לפני מותו ביקש שיביאו לפניו מניין, כדי שיוכל להגיד "וידוי". כשהתאסף המניין לא "היכה על חטא" על חטאיו שלו, אלא מנה את חוסר הצדק ואת שתיקתו של הקב"ה וסיים במלים אלה: "אין אל מי לצעוק "חי וקיים", דהיינו על מי להכריז שהוא חי וקיים. יום לאחר מכן נפטר. (הוא לא היה היחיד שאיבד את אמונתו באל חי וקיים בתקופת השואה. מקרים דומים קרו לרבנים ידועי-שם לא מעטים).

לאחר בדיקת כל המועמדים נבחר ע"י הנהלת הקהילה ברוב קולות הרב קונשטאד, תלמידו של ה"כתב סופר", הוא הרב אברהם שמואל בנימין שרייבר, מפרסבורג. לרב קונשטאד יצאו מוניטין כבקי בתלמוד וכנואם בחסד עליון. הוא חיבר ספרים תורניים חשובים, ביניהם "לוח ארז" על התורה, "לוחות שניות" ועוד. הוא חינך דור של יהודים מסורים לתורתם ולעמם והלהיב את הלבבות לרעיון תחיית ישראל.

ב-1892 הקים יחד עם ד"ר נתן בירנבאום ("מתתיהו אחר") את האגודה הציונית "אהבת ציון" ועמד בראשה 10 שנים. הוא כיהן כרבה של רדאוץ מ-1883 עד 1909.

אולם המיעוט בקהילה, החסידים, לא קיבלו את דעת הרוב בבחירת הרב, והחליטו להביא על חשבונם את הרב צבי ליכטנשטיין. בראש המיעוט עמד יעקב בזנר, שהקים את בית הכנסת הקוסובי (קוסובר שיל), בו ערך הרב ליכטנשטיין את תפילותיו. (לשונות רעות טענו שבזנר עשה את הצעד כדי להראות לגיסו, ברל הארט הכהן, שהיה בין דוברי הרוב בקהילה שצידדו ברב קונשטאד, עמו היה מסוכסך, את כוחו.)

עובדת כהונתם של שני רבנים בעיר היווה סלע מחלוקת בין שתי הסיעות והעכירה את האוירה. אולם משמים דאגו ליישב את המחלוקת. הרב ליכטנשטיין נפל למשכב ונפטר חודשים מעטים לאחר הגיעו לרדאוץ. מותו השרה אוירת נכאים ואבל על כל יהודי רדאוץ, על הרוב ועל המיעוט כאחד. אחיו של הרב ליכטנשטיין, הרב מקולומיאה, בא ללויה והספיד אותו.

יעקב בזנר דאג לאלמנתו ולילדיו וביטח אותם לכל ימי חייהם. בני הרב הצליחו לאחר זמן לכהן כרבנים בקהילות שונות.

הרב קונשטאד. שהוכר עתה גם ע"י החוגים האורתודוקסיים, שראו במות הרב ליכטנשטיין עונש משמים - הצליח בחוכמתו ובנועם הליכותיו להתחבב על כל הישוב היהודי והיה הרב המוכר ע"י כל הקהילה. אולם ימיו הראשונים

נעכרו על ידי תקרית מצערת. כאן הוכיח לראשונה הרב את אצילות נפשו ואת תבונתו הרבה. ומעשה שהיה כך היה: נכדו של הרב הקודם, עול-ימים בשם שמעון שפירא, פנה אל ראש הקהילה וטען שיש לו ה"חזקה" על משרת הרב שהתפנתה עם עלייתו של סבו לארץ ישראל. ראש הקהילה, משה רודיך, לא אבה לשמוע על כך בהסבירו שאת ה"חזקה" מסר סבו לקהילה תמורת תשלום (בעצם מכר אותה לפני עוזבו את העיר). אז פנה הצעיר אל הרב קונשטאד וטען לפניו שהוא "משיג גבול" ע"י כך שקיבל את המשרה בזמן שלו, לנכד, יש "חזקה" עליה, ודרש ממנו לבוא ל"דין תורה" בפני שלושה רבנים, כדי שהם יקבעו מי הצודק. לשמעון שפירא הצעיר היו ברדאוץ קרובים לא מעטים והיתה סכנה שתפרוץ שוב מחלוקת בישוב היהודי בעיר, דבר שהרב קונשטאד רצה למנוע בכל מחיר. הוא הציע לראש הקהילה פשרה, שגבתה באמת מחיר - מחיר חלק מהכנסותיו. הוא שיכנע את ראשי הקהילה להעסיק את שמעון שפירא הנכד כ"נאמן" על הכשרות וכדיין, כך שתהיה לו פרנסה. הרב הנאור ויתר על חלק מהכנסותיו כדי למנוע מחלוקת - והצליח בכך.

הרב קונשטאד הביא עמו אחד מתלמידיו המזהירים, חיים פלדמן, איש בקי ב"גמרא" וב"שולחן ערוך", ועזר לו רבות. הוא דאג לחתן אותו עם בת של אחד מ"בעלי-בתים" העשירים בעיר וגם פרנסה מצא לו. חיים פלדמן לימד, בין היתר, דת בבתי ספר הממשלתיים בעיר.

אחרי הרב קונשטאד כיהן הרב ד"ר יעקב הופמן כרבה הראשי של רדאוץ. הוא בא מן העיר קוסטל אשר במורביה, שם היה רב העיר ארבע שנים. לפני כן הוא כיהן שנתיים כרב בבית הכנסת בוינה. לרדאוץ הוא הגיע ב-1912 וכיהן עד 1923, כשמונה לרבה הראשי של העיר פרנקפורט (על המיין). בימי מלחמת העולם הראשונה היה רב צבאי בצבא אוסטריה (1916 – 1918). בתום מלחמה זאת חזר לרדאוץ ו"רעה את צאן מרעיתו" בתקופה הקשה של המעבר משלטון האוסטרי לשלטון הרומני. הוא היה פעיל בתנועה הציונית דתית "מזרחי". ב-1954 עלה לישראל ונפטר כאן ביוני 1956, בארץ קיימת ישיבה שנושאת את שמו.

לאחר ד"ר הופמן כיהן ד"ר יעקב נאכט כרבה של העיר. הוא היה "תלמיד חכם" ופעיל מאוד בהחדרת הרעיון הציוני. נבחר בועידת "קרן היסוד", שהתקיימה ב-1925 בצ'רנוביץ, לחבר הועד הפועל. ב-1928 קיבל כהונת פרופסור ליהדות (יודאיקה) בשטראסבורג ועזב את רדאוץ.

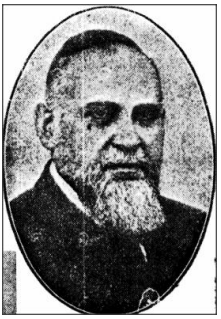
ב-1932 הוכתר הרב ד"ר שמשון שטיין, יליד רדאוץ, שקיבל את השכלתו והסמכתו בוינה, לרב העיר למרות התנגדות חוגים רבים, בעיקר מן החסידים. הרב שטיין היה אדם מרשים גם בהופעתו וגם בכושר ביטויו. הרצאותיו ונאומיו - בחלקם ברומנית ספרותית, כשבשעת הנאום נכחו נציגי השלטון - הרשימו

מאוד בצורתם ובתוכנם גם יחד. הוא זכה לכהן במשרתו רק שנתיים ונפטר לאחר מחלה.

יורשו היה הרב רבינוביץ מואסלוי (Vaslui). ב-1941 הוא עבר לפיאטרה ניאמץ. אחרי השואה, בחזור שרידי יהדות רדאוץ לעיר, כיהן כרב העיר הרב ישראל הורניק, אשר היה חבר הרבנות בעיר עוד מ-1920.

הרב הורניק נולד ב-1878 בזאלשצ'יקי. מ-1900 הוא כיהן כרב של ויקוב ופירסם כתבים תורניים רבים. הוא נפטר ב-1948. השאיר גם כתב-יד בו ניסה לתעד את תולדות הקהילה היהודית ברדאוץ. לא הספיק לסיים את מפעלו.

מבין מזכירי הקהילה ראוי לציין את דוד הרצברג, שהוריש את ביתו הגדול במרכז העיר לצורכי ציבור, את ליפמן קונשטאד, בנו של הרב יצחק קונשטאד. הוא כיהן במשרה זאת עד הגירוש לטרנסניסטריה וגם בחוזרו משם - עד 1950 ופעל רבות בתחום החינוך והתרבות. עלה ארצה ב-1961, אולם התישב בארה"ב, ניו-יורק, שם נפטר ב-1978. השאיר בין היתר גם יומן המתאר את החיים בגיטו דז'ורין. היה בעל השכלה יהודית, עברית וכללית, ופירסם מאמרים רבים בעיתונים שונים בשפה הגרמנית והרומנית. בארה"ב כתב בעיתונים בעברית, אידיש ואנגלית. שלט בשפות רבות ותרגם ספרים רבים.

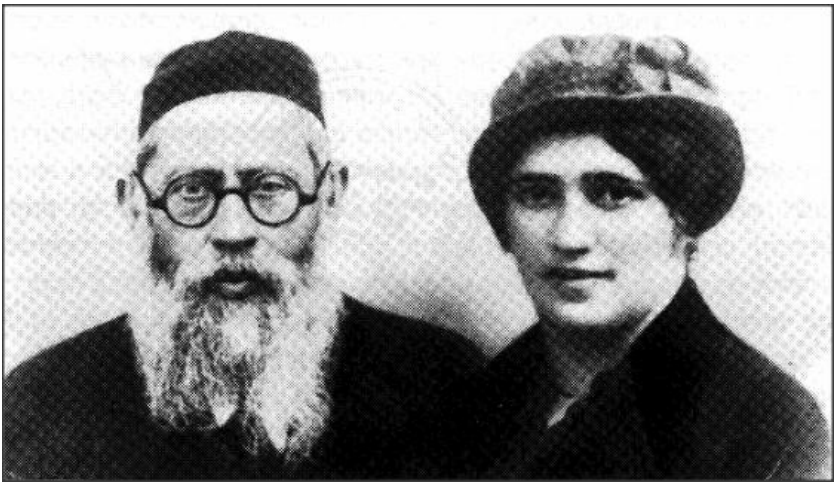
הרב ד"ר יעקב הופמן

הרב יצחק קונשטאד

הרב ד"ר יעקב נאכט

הרב ישראל הורניק ואשתו

כתב היד של הרב הורניק

בתי הכנסת

כמוזכר בפרק הקודם, התפללו יהודי רדאוץ תחילה בבתי כנסת נודדים, שהיו בעצם חדרים בתוך דירות פרטיות, כשהראשון היה בביתו של הרועה הרוחני הראשון של הקהילה - השוחט אפרים גולדשלגר. בשנות השלושים של המאה הקודמת הוקם בית הכנסת הבנוי הראשון - "אלי גוולב-שיל" על שם מקימו.

עם התרחבות הקהילה ושיגשוגה, הוקמו בתי-כנסת נוספים בעיקר ע"י חסידי אדמו"רים ידועי-שם ונשאו את שם האדמו"רים.

כך הוקם בית הכנסת (קלויז) של חסידי הרבי מנדל האגר מויז'ניץ ("ויז'ניצר שיל") ביוזמת משפחת יורגראו. חסידי הרבי מבויאן הקימו את ה"בויאנר שיל". יעקב בזנר הקים בית כנסת לחסידי רבי שמלקס מסירט (הקוסובר שיל), מיכאל רודיך הקים בית כנסת עבור חסידי הרבי מסאדאגורה, דוד-יוסף הכט הקים בית כנסת בביתו הוא, וכך עשה גם מאיך שור. בתי הכנסת של חסידי ויז'ניץ, בויאן ובית הכנסת של שור שכנו ברחוב הקצר (Knabenschulgasse) שקשר את רחוב Voitinel עם רחוב הכנסיות Kirchengasse.

הרבנים ישראל האגר, צבי גוטליב, ויואל מוסקוביץ הקימו בתי כנסת בקרבת מקום מגוריהם. היה גם בית הכנסת "חסד של אמת", בית הכנסת של בעלי מלאכה, בית כנסת של משפחת הארט ובשולי העיר בתי הכנסת של המשפחות: היבשר, בולר והארניק.

רדאוץ היתה גם משכנו של בן הרבי חיים האגר מקוסוב, משושלת ויז'ניץ. בשנות ה-40 של המאה ה-19 קבע את "חצרו" בנו בכורו, רבי אלתר האגר, בתוך הקהילה הצעירה של רדאוץ וגם חסידיו הרבים התישבו בישוב. הוא תרם רבות להפצת החסידות ואלפי חסידים מכל רחבי הקיסרות האוסטרית באו אליו, בעיקר בימי חג ומועד, לשמוע תורה מפיו, הדרכה רעיונית ומזור נפשי. אחדים אף האמינו שיש בכוח תפילתו הזכה להביא מזור גם לגוף. נוכחותו ברדאוץ תרמה תרומה נכבדה להתפתחות התרבות של הקהילה, וחסידיו שביקרו בהמוניהם, פעם או פעמיים בשנה, שיפרו את המצב הכלכלי של יהודיה. בסוף ימיו עלה ארצה ונפטר בצפת.

בנו-יורשו, רבי משה האגר, חיבר ספרי קבלה והמשיך את המפעל הרוחני של אביו. גם הוא עלה ארצה, נפטר בשיבה טובה ונטמן קרוב לקבר אביו.

יורשו, רבי ישראל האגר, המשיך את השושלת, זכה לחסידים רבים, גורש לטרנסניסטריה ואחרי המלחמה היגר לארה"ב, שם נפטר. גם חצרו של "הרבי מצ'רנוביץ" שכנה ברדאוץ וכמו כן חצרו של הרבי יצחק מוסקוביץ משושלת

רבי מאירל מפרימישלאן. רבי זה היגר עם משפחתו לארה"ב לפני מלחמת העולם השניה.

ברדאוץ היו גם חסידי הרבי מסאדאגורה וחסידיו של הרבי מבויאן.

הרבי מאוטניה, רבי חיים האגר, משושלת הויז'ניצאים, נהג לבקר בעיר כל שנה, בפרשת "תולדות". הקהילה העמידה לרשותו את בית-הכנסת הגדול בעל אלף המקומות, שהיה צר מהכיל את קהל חסידיו.

באותו הזמן - 1870 - נחשבה רדאוץ העיר השניה בגודלה בבוקובינה, אחר עיר הבירה צ'רנוביץ, ובצו הקיסרי הוכר רשמית רב הקהילה וניתנה לו הסמכות לערוך נישואים, שהוכרו גם ע"י השלטונות האזרחיים.

הקהילה היהודית ברדאוץ החלה לארוג חלום על הקמת בית כנסת מרכזי (TEMPEL), כדוגמת בית הכנסת הגדול בצ'רנוביץ.

נערכו דיונים, הוצעו הצעות, תוכננו תוכניות. אולם הבעיה העיקרית היתה השגת מימון לקנית מגרש ולהקמת המבנה. גם חוסר האפשרות להשיג מגרש מתאים במרכז עיכב ביצוע התוכנית והסחבת נמשכה שנים אחדות. בספטמבר 1880 פשטה השמועה שהקיסר פראנץ-יוסף הראשון עומד לבקר בבוקובינה ובין היתר גם ברדאוץ. הקהילה היהודית החליטה לשלוח משלחת בראשות ראש הקהילה, שתצטרף אל מקבילי פני הקיסר.

הקיסר התעניין במצב היהודים, שאל מה מספרם ומה מספר בתי התפילה. כשסופר לו שאין בית כנסת מרכזי מפאת מחסור במימון ובמגרש מתאים, הכריז במקום על מתן מגרש מתאים במרכז העיר, כשי לקהילה היהודית. כך בא על פתרונו החלק הראשון של הבעיה.

ראשות הקהילה וכל יהודיה שינסו מותניים ואספו כסף להתחלת הבניה. אבן-הפינה הונחה ברוב פאר במאי 1881 (ל"ג בעומר תרמ"א). {בעניין תאריך הנחת אבן הפינה והאישיות שהניחה את האבן ישנן סתירות במקורות שונים. בספרו של הגרמני וישניובסקי - יליד רדאוץ - צוין תאריך הנחת אבן הפינה ב-25 במרץ 1879 ומניח האבן הוא משולם קופלר, ראש הקהילה דאז, לפי גירסתו. תאריך העיתון Czernowitzer Zeitung שממנו הוא מצטט את תיאור הנחת אבן הפינה הוא 25 במרץ 1879 ומספרו 73. אולם באותו ספר צוין ביקורו של הקיסר בספטמבר 1880! מקורות אחרים - כולם יהודים - מציינים את תאריך הנחת אבן הפינה במאי 1881 (ל"ג בעומר) ושם ראש הקהילה שהניח את אבן הפינה - מיכאל רודיך. בכל המקורות מסופר על ביקורו של הרב וייס מצרנוביץ שנאם בטקס. קשה לישב את הסתירות בגירסות השונות}.

בתאריך הנחת אבן הפינה חלה רב העיר, ר' שפירא, ולא היה מסוגל להשתתף בטקס. הוא שלח שליח לצ'רנוביץ וביקש מהרב המקומי, ר' בנימין וייס, לבוא לרדאוץ ולמלא את מקומו. הרב וייס לא היסס למלא בקשת עמית

ורע, ונשא נאום נלהב ומבריק שנשאר חקוק בזכרון שומעיו. כך משחזר עד-שמיעה את תוכן נאומו:

"מורי ורבותי, אתם עומדים לבנות היכל קדושה וכיבדתם אותי בהנחת אבן הפינה. ברגע זה משקיף אני למרחקים, רחוק מבחינת המקום ועוד יותר רחוק מבחינת הזמן. רואה אני את דוד המלך בבואו אל ארוונה היבוסי, המכונה בספר שמואל ב' פסוק כ"ד, ארוונה המלך, ומבקש ממנו לקנות את הגורן לשם הקמת מזבח לאלהים. ארוונה מציע את גורנו כמתנה - מתנה ממלך למלך לצורך הקמת מזבח קדוש למלך מלכי המלכים. דוד שילם, אומנם, עבור הגורן "חמישים שקל כסף", אך הרב וייס פירש שהמגרש הוא שי הקיסר. הוא בא ממלך אל מלך עבור מלך (מלכי המלכים)".

הנאום נתקבל בתשואות נלהבות והקהילה ערכה סעודה חגיגית לכבוד הרב האורח בביתו של הרב שפירא החולה.

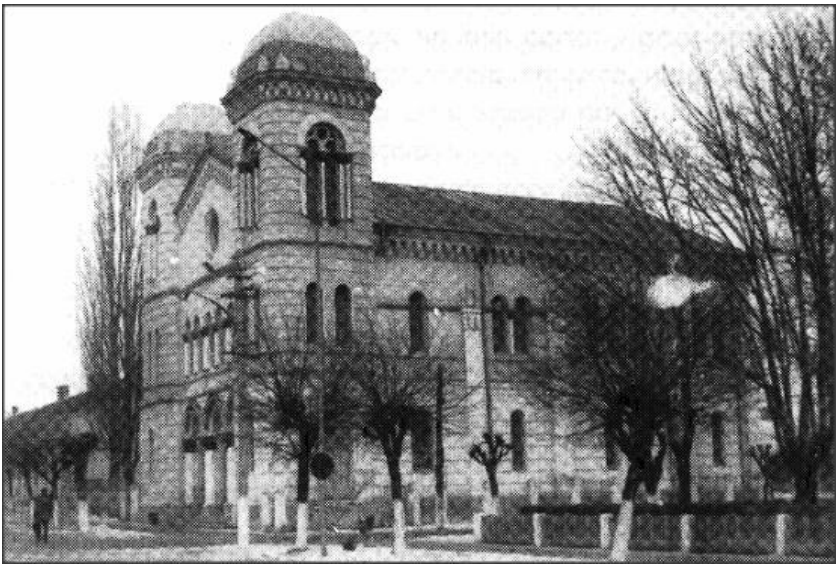
בעיתון Czernowitzer Zeitung תוארה הנחת אבן הפינה בזו הלשון:

"ברדאוץ נערך טקס הנחת אבן הפינה לבית הכנסת המרכזי. בשעה 10 לפני הצהרים התאספו בני הקהילה היהודית. בשעה 11 הופיעו נציגים של הפקידות העירונית והמחוזית, שופטי בית המשפט האיזורי, נציגי מינהלת המשק העירונית, קציני צבא בכירים, מנהל בית הספר התיכון ועוד.

רב העיר צ'רנוביץ, שהוזמן לאירוע חגיגי זה ע"י העיריה, נשא נאום מבריק ושנון, וסיים אותו בהביעו רחשי כבוד להוד מלכותו הקיסר, כשהנאספים פורצים בקריאות 'יחי הקיסר' שלוש פעמים. הנוכחים הודו לנואם בתשואות רמות. בשעה 11:45 הונחה אבן הפינה לקול תרועת הקהל ורעמי תותחים".

הטקס החגיגי בהנחת אבן הפינה והרמז בנאומו של הרב וייס להרים תרומות לבניית בית הכנסת הגדול, פתחו ידים קמוצות והיהודים האמידים תרמו בעין יפה למטרה הזאת. הסכומים שנתרמו הבטיחו השלמת הבניה, אך עתה נתגלעו חילוקי דעות. לאחר שהאדריכל התגבר על האדמה הרוויה מי ביצה והצליח להקים תוך שנתיים בית כנסת לתפארת העיר כולה, באו אליו חוגים חרדים בטענה ששני הצריחים שהוא בנה מקנים למבנה ארשת של כנסיה נוצרית ולא של בית כנסת. האדריכל התעקש וטען שאין דמיון בין צריחים אלה לבין צריחי כנסיה נוצרית ולא הסכים לשנות צורתם. חילוקי הדעות עמדו לקבל צורה של ריב. הרב, ר' יצחק קונשטאד, שזה עתה נכנס לכהונתו, לא רצה להתערב בסיכסוך באופן ישיר, אך הצליח, לאחר התיעצויות עם מוסדות שונים, להביא לידי פשרה. שני הצריחים נשארו על כנם, אך ראשיהם עוגלו בצורת כיפה - והכל בא אל מקומו בשלום.

בית הכנסת הגדול חונך ב-18 באוגוסט 1883 והרב החדש של הקהילה, ר' יצחק קונשטאד נשא את נאומו הראשון, שהיה גם נאום ההכתרה שלו, כרב הקהילה.

בית הכנסת הגדול

הכנסת ספר תורה בבית הכנסת "בויאן"

קבוצה מנכבדי היהודים ליד בית הכנסת הגדול. ביניהם: מוניו ריינהולד, חיים מכל, דוד-יוסף הכט, מנדל קרן, זוננשיין, הרניק, ריינהולד הזקן...

לאחר מלחמת העולם הראשונה שופץ בית הכנסת הגדול, ה-(TEMPEL), והוא עומד על תילו עד עצם היום הזה.

כשחזר אלתר וסרמן, מן הדמויות הבולטות ביהדות רדאוץ, מהחזית אחרי מלחמה זו - מספר בנו חיים - הבחין שבפסוק "מה נורא המקום הזה" (בראשית כ"ח, 17) שעל משקוף בית הכנסת, חל שיבוש. המלה "נורא" נכתבה בה"א (נורה); ביוזמתו תוקן הדבר.

ערב מלחמת העולם השניה היו ברדאוץ 23 בתי כנסת ובתי תפילה ובכללם ה"קלויזים" של חסידי האדמו"רים.

בית הכנסת הגדול היה קורבן גם למעשי בריונות של אנטישמים. כך קרה ב-18 באוקטובר 1930, כשבריונים אלמונים חדרו דרך פרוזדור אחורי אל בית המדרש שבתוך מבנה בית הכנסת (בו היו מתפללים בימי חול), פרצו את קופת הצדקה, שהיתה קבועה בקיר, ושדדו את הכסף שנתרם עבור יתומים ועניים.

העזרה ההדדית

האימרה "כל ישראל ערבים זה לזה" לא היתה זרה ליהודי רדאוץ. יהודים אמידים תרמו כסף או רכוש לעזרת הנזקקים, עשירים עירים ציוו את רכושם להקמת מוסדות תמחוי, והקהילה דאגה להקים את המוסדות ולנהלם כהלכה.

אחדים מן התרומות ומהמפעלים האלה נזכיר כאן בקצרה: מנדל פישר (Fischer) ואשתו תרמו את המבנה של מה שהיה פעם "קפה פריס" למען הזנת התלמידים העניים של "תלמוד-תורה" ולספק את צורכי לבושם.

מיכאל רוקנשטיין תרם את אחד הבתים היותר גדולים בעיר על חנויותיו ודירותיו למען העמותה של "תלמוד-תורה", למען השאת נערות עניות ולמען בית הספר העברי ("שפה ברורה").

דוד הרצברג תרם בית במרכז העיר, בהועידו את ההכנסה השנתית מהבית לעניים בארץ-ישראל, שתועבר ע"י ראש הקהילה. בהיות המשימה הזאת בלתי ניתנת להגשמה באותה עת, השתמשה הקהילה בהכנסות לשם השגת תרופות ועזרה לעניי העיר.

יעקב בזנר השאיר אחריו שני בתים בעלי ערך רב והועיד אותם לבניית בית-כנסת כדוגמת אחד מבתי הכנסת בוינה וכך להנציח את שמו. אולם יורשיו התעלמו מצוואתו והקימו בית תפילה קטן בחצר אחד הבתים שהוריש ראש משפחתם.

דוד-יוסף הכט הוריש בית גדול לקהילה, אולם אשתו עירערה על הצוואה, ואחרי הליכים משפטיים ממושכים זכתה הקהילה רק במחצית ערכו של הבית. בכסף זה ובתרומות אחרות הוקם ב-1925 מושב זקנים (בית-אבות) בבניין מפואר, בו אוכסנו עד למלחמת העולם השניה 40 גברים ונשים. בהקמת בית-האבות ובניהולו היו פעילים חיים מכל, אבא ריינהולד, בנימין קליין, וולף (זאב) טננבאום, אלתר וסרמן, ברל שולר, מוריץ פליקר ובהקרבה מיוחדת הגברת חנה הארניק ורבים אחרים. אחרי מלחמת העולם השניה הולאם הבניין והפך בית-חולים ממשלתי לילדים.

קבוצת פעילים זאת הקימה ב-1906 את העמותה "חסד של אמת", אשר הגישה עזרה רפואית ובשעת פטירה דאגה לנפטרים הבודדים (ולאלה שמשפחתם מחוסרת אמצעים) לקבורה, למצבה ולאמירת "קדיש" בשעת הצורך.

בצינעה ובלי פומביות רבה, קיימו פיני כ"ץ, יוסף שכטר הצעיר, אלתר וסרמן, יעקב כץ ויצחק (איזאק) רוזנטל את העמותה "מתן בסתר", לתמיכה ביהודים שירדו מנכסיהם והתביישו בעוניים. הם גם קיימו את העמותה "מחזיקי שבת", שדאגה לאירוח של עוברי-אורח.

בהנהגת גב' ליזה לקר קיימה קבוצת נשים, בסיוע גברים אחדים, בית-תמחוי להזנת ילדים ומבוגרים.

בשטח זה של עזרה סוציאלית נעשה רבות בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה בעזרת תרומות של הנדבנים: ברל ראט, יצחק אוסלנדר, מנדל ביטר, הרמן פייגר, ברל שולר, בֶּנו הירש ואחרים.

בראש הועד של העזרה הסוציאלית עמד ד"ר דרימר ולידו עזרו נציגים של כל הסיעות של יהודי רדאוץ.

ב-1925 נוסד בנק עבור בעלי מלאכה יהודיים, שנוהל ע"י מוריץ פליקר וד"ר דרימר. תנועת העובדים היהודיים השתתפה גם בבנק לאשראי "ג'וינט", שנוהלה ע"י מוניו סאטינגר, אנטשל ברד, בֶּנו הירש, שמואל הייטנר ואחרים.

שמואל הייטנר ייסד גם מוסד לאשראי - מין קופת מילווה קטנה. הקרנות ליסוד קופה זאת באו מסוחרים בעלי הון, כגון: ברל ראט, יצחק אוסלנדר, מנדל ביטר, הרמן פייגר, פרסנר ואחרים.

ברל שולר תרם בית במרכז העיר ואיפשר בדרך זו הקמת בית חולים ובית תמחוי, שבניהולו השתתפו באופן פעיל ברל שולר עצמו, ד"ר דרימר, חיים מכל, אליאס (אליהו) שולר וד"ר שימל.

לאחר החזרה מטרנסניסטריה ב-1945 המשיכו כמעט בו-זמנית במפעלים אלה האירגון "OSE" ו"הקונגרס היהודי העולמי". (OSE : ראשי-תיבות ברוסית של חברה לשמירת הבריאות היהודית. נוסדה בפטרסבורג ב-1912. הסניף הגדול של OSE בימינו הוא בארה"ב. ברדאוץ נפתח סניף עבור יהודי בוקובינה ששרדו אחרי השואה וחזרו. הסניף הוקם ביוזמתה של הגב' מלה יאנקו). סוכנות OSE ברדאוץ אורגן מחדש, לאחר נסיונות כושלים אחדים, ע"י ד"ר אדי מכל והתפתחה בהנהלתו של ועד, אשר בראשו עמדה גב' ד"ר שיפר.

בתמיכה הכספית של המרכז בבוקרשט, סופקו ל-250 ילדים 3 ארוחות ביום. פרט לכך דאג אירגון זה לטיפול בילדים חולים. ב-1947 שכר אירגון זה קומת קרקע שלמה של בניין במרכז העיר, שכללה: חדר-אוכל, מטבח, משרד וגן, בו בילו הילדים הבריאים את חודשי הקיץ בקייטנות. הילדים החולים והחלשים נשלחו כל קיץ לקייטנה בעיר-הקייט ואטרה-דורנה.

ב-1948 בא הקץ למפעל הומני זה, עקב צו ממשלתי האוסר קיום אירגונים יהודיים. מנהלי אירגונים אלה, ביניהם גם ד"ר מלה יאנקו, נאסרו.

"הקונגרס היהודי העולמי" יסד נציגות עבור בוקובינה הדרומית עם מושבה ברדאוץ. הועד הורכב מהאדונים פוליו גולדשלגר, ד"ר אדי מכל, ד"ר וויצר, אלתר וסרמן, הרב הורניק ואחרים. הועד הזה פעל בעיקר בעניין החזרת הפליטים מרוסיה הסובייטית ובהשגת חומר סטאטיסטי.

בית האבות

רדאוץ בימי מלחמת העולם הראשונה

הגיוס החלקי ב-25 ביולי 1914, כשאוסטריה הכריזה מלחמה נגד סרביה, חייב רק מעטים מתושבי רדאוץ להתגייס. אולם ביום שישי, 31 ביולי, כשהודבקה הכרזה האדומה על קירות בית העיריה הישן ובה הודעה על גיוס כללי של כל הכוחות המזוינים של המונרכיה האוסטרו-הונגרית - התרוקן היריד, שהיה בעיצומו, מיד והסוחרים שאינם תושבי רדאוץ עזבו את העיר בבהילות. כל הגברים עד גיל 35 התיצבו ביחידותיהם. בין המגויסים הזו גם רוב השוטרים. עקב כך התארגן משמר אזרחי מורכב מוותיקי הלוחמים ומתנדבי מכבי-האש, כדי לשמור על רכוש האזרחים, בעיקר בלילות.

ב-6 באוגוסט נכנסה רוסיה למלחמה וב-2 בספטמבר כבשו את צ'רנוביץ ומגמתם דרום בוקובינה. כשנודע ברדאוץ שהרוסים אסרו את ראש-העיר של צ'רנוביץ והובילוהו לרוסיה ויחד עימו נלקחו בני-ערובה רבים מאזרחי העיר, ונוסף על כך הוטל על תושבי העיר לשלם לרוסים 300,000 רובל בזהב כמס להוצאות המלחמה - החלו אזרחים רבים, בעיקר יהודים, לנוס מערבה ולא חזרו עד סיום המלחמה.

אולם הרוסים לא כבשו על נקלה את רדאוץ. ב-13 באוקטובר נעצרו ב"הר-הצלב" Dealul Crucei ונאלצו לסגת. בנסיון השני לכבוש את העיר הם הגיעו עד האדיקפאלווה (Dornesti), הסמוכה לעיר, ושוב נסוגו. רק ב-31 בדצמבר 1914 חצו שני גדודי קוזאקים את הנהר סוצ'יאבה בקרבת פראטאוץ-החדשה, כ-10 ק"מ מרוחקת מרדאוץ, והחלו להפגיז את העיר. תושבים רבים נפגעו בהפגזה וגם לאחר מכן, לקראת הצהריים, כאשר הקוזאקים חדרו לעיר והחלו לירות בפראות לכל עבר. הצבא הרוסי כבש את העיר וקבע את מושב המפקד בביתו של החרושתן שלמה (סלומון) רודיך, ברחוב Herrengasse. ברל שולר יצא בראש משלחת של תושבי העיר כשדגל לבן בידו והגיש את כניעת העיר לרוסים. לאחר שוך הקרב לא הטריד עוד הצבא הרוסי את האוכלוסיה. להפך: מדי יום בשעות הצהריים, חילקו חיילים רוסים ארוחות חמות לאוכלוסיה הנצרכת מתוך מטבח-שדה בכיכר המרכזית (Ringplatz). לעומת זאת נערכו חיפושים קפדניים בתוך המשרדים של מינהלת העיר במטרה למצוא מסמכים חשובים. תוך חיפושים אלה הושמדו מסמכים רבים והמשרדים זוהמו בצואה.

ב-10 בפברואר 1915 נסוגו הצבאות הרוסיים והעיר שוחררה ע"י הגנרל-מאיור פון ליליינהוף.

עקב האבדות הכבדות של הצבאות האוסטריים בחודשי המלחמה הראשונים, גויסו עתה הצעירים גילאי 18-17 (גיל הגיוס לצבא האוסטרי היה 21) ומבוגרים עד גיל 52.

הצבא האוסטרי המשחרר, הקים בעיר בית-דין שדה ופיסקי דין מוות בוצעו בקסרקטין המקומי, ע"י כיתת יורים, לקורא פיסקי דין אלה בימינו, נראה שהם התאפיינו באכזריות רבה, אבל "במלחמה - כמו במלחמה".

כך נשפט למוות כומר רותני, כי מצאו אצלו מטבעות רוסיות וקופסת סיגריות רוסיות. במקרה אחר הוצא להורג אדם, שבהגיע הצבא הרוסי לעיר, קרא: "עכשיו יושם קץ, סוף-סוף, לשלטון היהודים".

באותה תקופה חדר לתחום האויר של רדאוץ מטוס רוסי. זו הפעם הראשונה שתושבי העיר ראו מטוס.

ב-4 ביוני 1916 נפתחה במזרח חזית חדשה, הידועה בשם "מתקפת ברוסילוב", שהנחילה לרוסים נצחונות רבים.

ב-20 ביוני אותה שנה כבשו צבאות רוסיה שנית את רדאוץ. כדי למנוע מן החיילים הרוסיים להשתכר, פקד המפקד הצבאי במקום לשפוך אל הטופליצה 20,000 ליטר כוהל, שנמצאו במכלי בית החרושת למשקאות חריפים "רודיך". החיילים שתו את מי הטופליצה והשתכרו... פרט לכך היה יחס הצבא הרוסי אל האוכלוסיה הוגן, בדומה לכיבוש הראשון.

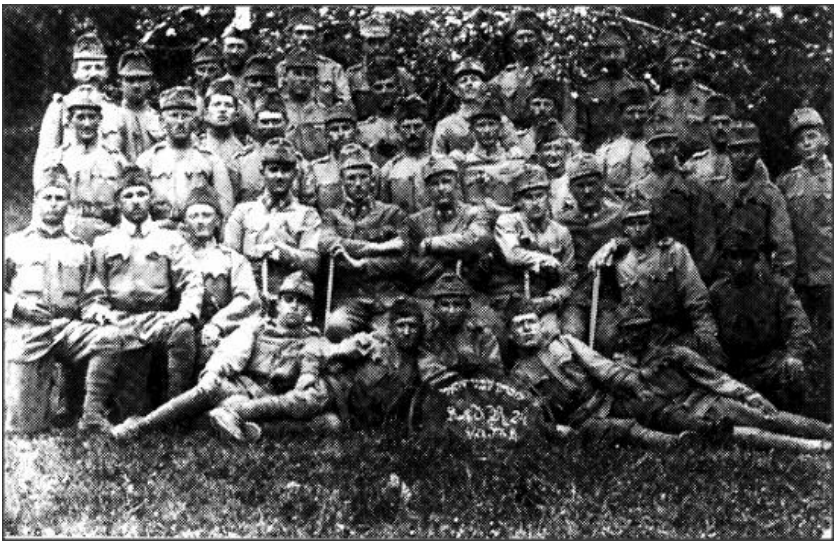
באביב 1917, עם פרוץ המהפכה ברוסיה, הורגשה בין החיילים הרוסים ברדאוץ תחילה של פריקת עול, אולם עד מהרה הושבה המשמעת על כנה ע"י המפקדים של המשטר החדש.

ב-19 ביולי החלה מתקפת הכוחות האוסטריים, בסיוע הצבא הגרמני, במטרה לכבוש מחדש את שטחי בוקובינה מידי הרוסים. לאחר שכבשו את הישובים הורודניק עילית ותחתית ואת מרג'ינה, הקרובים לרדאוץ, החלו ב-5 באוגוסט קרבות על העיר עצמה. הקרבות היו קשים: ברחובות Voitinel ו-Herrengasse התחוללו קרבות פנים-אל-פנים, ובנסיגתם הציתו הרוסים את המנסרה הגדולה "בוקובינה", את המנסרה של טרנר, את תחנת הרכבת, את הקסרקטינים שבחוות הסוסים, את מבשלת השיכר ובית החרושת למשקאות חריפים של רודיך. שתי המנסרות נשרפו כליל ומהמבנים האחרים נשארו הקירות בלבד.

הרוסים לא נסוגו כליל והחזית התייצבה במרחק של כ-5 ק"מ מן העיר (בורלה - רדאוץ - סאטולמארה - האדיקפאלבה). העיר החלה לספוג הפגזות כבדות, אשר גרמו נזק רב ברכוש וגבו אף קורבנות אדם רבים.

בניין בית העיריה ובניין הגימנסיה ברחוב Herrengasse ספגו פגיעות ישירות.

יהודי רדאוץ בצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה

קבוצות חיילים יהודיים מרדאוץ

אב ובנו (משה ומשולם) מנצ'ר

קרל קלינר

זיגמונד גרבשטיין

מילו גוטמן

אלתר וסרמן

IDENTITÄTSKARTE

für den

Herrn k.u.k.Oberleutnant

des Fs.A.R.№.5.

Dr.Bernhard SCHIMMEL

in D.E.b.d.Generalstabs=

abtlg.d.k.u.k.Kriegsha=

fenkommandos K o t o r

K. u. k. Kriegshafenkommando * Kotor *

Unterschrift des Kommandanten:

ה-Ringplatz (הכיכר המרכזית), בה נערכו הירידים השבועיים, היתה בטווח תותחי הרוסים, על כן נערכו הירידים בבוסתנים שברחוב אפל Appelgasse.

ב-9 בדצמבר 1917 נחתם עם הרוסים הסכם הפסקת אש ובחזית המזרחית, כולל רדאוץ, שרר שקט. החיילים הרוסיים החלו לערוק בהמוניהם ואת מקומם תפשו חיילים רומנים, גם באיזורי הלחימה בקרבת רדאוץ.

ב-3 במרץ 1918 נחתם חוזה השלום עם הרוסים בברסט-ליטובסק Brest-Litovsk וב-7 במאי נחתם הסכם טרומי עם רומניה. שטחי הלחימה שבקרבת רדאוץ פונו מחיילים רוסים ורומנים. רדאוץ פסקה להיות חזית לחימה. אוכלוסיית העיר נשמה לרווחה כאשר גדוד הרגליים של חיל המצב הגרמני נסוג מן העיר, כי חיילים אלה התייחסו אל האוכלוסיה כאל אויב. בלילות גנבו ושדדו מכל הבא ליד; בעלי משקי עזר נאלצו להכניס את בעלי החיים (עופות, בהמות) לתוך הבתים במשך הלילה מפחד החיילים הגרמנים...

לאחר שאוכלוסית העיר סבלה במשך 4 שנות המלחמה הפגזות, מחסור בלבוש ובהנעלה ואף רעב - באה עם סיום המלחמה צרה נוספת עליהם: מגפת "השפעת הספרדית", מחלה זיהומית, שפרצה בסוף ספטמבר 1918 והפילה עד אמצע נובמבר יותר קורבנות מהמלחמה עצמה.

ב-14 באפריל 1918 החלו פליטי המלחמה לחזור לרדאוץ. לאט, לאט חזרו החיים למסלולם, אולם במצב המדיני של העיר חלו שינויים מפליגים. ב-10 בנובמבר הגיעה קבוצה קטנה של חיילים רומנים לעיר ובראשם קצין. עדי ראיה מתארים את החיילים ואת הקצין כלובשי בלויים, בעיקר הדהים אותם הקצין, שנעל שתי נעליים שונות שסוליותיהן הקרועות קשורות בחוט ברזל. הם הוקבלו ע"י משלחת אזרחים רומנים, שפרצה לאחר מכן לבנין העיריה וקרעה את תמונת השמן של הקיסר פרנץ-יוסף הראשון, ובזה תם השלטון האוסטרי בעיר.

בבוקובינה התארגנה מועצה לאומית רומנית, שפעלה לסיפוח האיזור לרומניה. את רדאוץ יצג נסטאסה. ב-18 בדצמבר 1918 פורסם בעיתון הרשמי "מוניטורול אופיצ'יאל" Monitorul Oficial מס. 21 דבר הסיפוח של בוקובינה לרומניה ולאחר ויתור אוסטריה על בוקובינה לטובת רומניה בחוזה השלום של סיינט ג'רמיין Saint Germain הוכרז הסיפוח ע"י צו מלכותי ואושר ע"י הסנאט הרומני ב-29 בדצמבר 1919. החל עידן הרומני.

רדאוץ בעידן הרומני

המעבר המינהלי לריבונות הרומנית היה חלק, ללא זעזועים. האוכלוסיה, שבשעת הסבל בשנות המלחמה היתה אדישה ברובה, שמחה בבוא השלום. גם האוכלוסיה הרומנית - פרט למשכילים שוביניסטים אחדים - לא התלהבה מן השינוי.

אחד הקשיים, שעמד בפני המינהל הרומני, היה חוסר ההתאמה בלוח השנה. בה בשעה שברומניה היה נהוג הלוח היוליאני, הכירו בבוקובינה (כמו באוסטריה וביתר ארצות המערב) את הלוח הגרגוריאני. לאחר לבטים רבים וחרף מחאות הכנסיה היוונית-אורתודוקסית השלטת ברומניה, הונהג הלוח הגרגוריאני ב-1 באפריל 1919. ה-1 באפריל הפך להיות ה-14 באפריל.

עד מהרה ניתנה הוראה לצעירים ילידי 1896, 1897, 1898 להתייצב לבדיקות רפואיות לצורך חיולם למשך שנתיים לצבא הרומני, למרות שהם גויסו ולחמו בצבא האוסטרי שנים לא מעטות. כל שכבות האוכלוסיה מחו על כך, אבל ללא הועיל.

עד אוגוסט 1919 היה הכסף האוסטרי עובר לסוחר ללא שינוי. באוגוסט נדרשה האוכלוסיה להחתים את שטרות הכסף האוסטרי בחותמת רומנית, ועד ספטמבר 1920 שימשו שטרות אלה כסף עובר לסוחר. בין 1 ל-10 בספטמבר 1920 הוחלפו שטרות הכסף לכסף רומני ביחס של 5 קרונות תמורת 1 ליאו Leu. במקום קיבלו רק 60% מערך הכסף המוחלף והשאר הובטח כעבור 3 חודשים. אולם עקב סיכסוכים בין הבנק הלאומי הרומני ובין הממשלה, שולם החוב רק בפברואר 1921.

כמו קיסרי אוסטריה לפניהם, פקדו גם מלכי רומניה את רדאוץ במסעותיהם, בעיקר כדי לבקר בחוות הסוסים המפורסמת וגם בקתדרלה היוונית-אורתודוקסית העתיקה.

ביקור כזה ערך ב-16 במאי 1920 המלך פרדיננד הראשון עם המלכה מריה. בנוסעם במכונית פתוחה דרך רחובות העיר, נפגעה המלכה בעינה ע"י זר פרחים שהושלך לעבר הזוג המלכותי ועקב כך קוצר הביקור.

ב-7 בספטמבר 1923 ביקר יורש הכתר, הנסיך קארול, עם הנסיכה אליזאבטה. ב-21 בספטמבר 1924 ערכה ביקור המלכה מריה.

במחצית הראשונה של חודש יולי 1929, לאחר גשמי זעף בלתי פוסקים, הפך הנחל טופליצה לנהר שוצף, מימיו עלו על גדותיו והציפו את בתיהם הדלים של היהודים אשך גרו בקרבת הטופליצה - איזור העוני של יהודי רדאוץ (רחוב היהודים Judengasse) והיה צורך לפנותם. היה זה אחד השטפונות הגדולים שפקדו את העיר. בתחנת החשמל שב"גן-הקליעה" Schuetzengarten הציפו

מי הטופליצה את החדרים התת-קרקעיים, המכונות והמשאבות ניזוקו והתחנה שותקה. גם השדות שבקרבת העיר הוצפו והתבואה ירדה לטמיון.

בראשית שנת 1930 הגיעה "הקידמה התרבותית" לעיר. באולם שכטר שברחוב פראטאוץ נפתח בית הקולנוע "אוניריה Unirea" (לפני כן היה בעיר רק ראינוע) בהציגו את הסרט "שני לבבות בקצב שלושה רבעים" (Zwei Herzen in drei Viertel Takt) בשפה הגרמנית. שבועות אחדים לאחר מכן נפתח קולנוע "אקסלזיור" Exelsior באולם "מועדון הקריאה" הגרמני. עד 1940 הוקרנו ברדאוץ סרטים בשפה הגרמנית בעיקר.

עם תחילת הסיפוח של בוקובינה לרומניה, היה על העיר רדאוץ לפתור שתי בעיות חשובות: הרפורמה האגרארית (שינוי משטר הקרקעות) והעברת מקום היריד השבועי.

בשנת 1921 הורכבה ברדאוץ ועדה איזורית-חקלאית ומתפקידה לבצע את חוק הרפורמה האגרארית בבוקובינה מ-30 ביולי אותה שנה. הועדה החליטה להפקיע חלק מאדמות הכנסיה היוונית-אורתודוקסית כדי לחלק חלקות אדמה לאיכרים.

לאחר דיונים נוספים הוחלט להכריז על השטח המשתרע בין רחוב הגימנסיה ובין החווה החקלאית מצד אחד; ובין רחוב וולובץ עד למשתלת העצים מצד שני, כקרקע לבניית מגורים. על שטח זה הוקמה בין השנים 1925 - 1940 שכונת וילות לתפארת. יתרת הקרקעות חולקה בין האיכרים והפועלים הנוצרים.

מאז קיומו של היריד השבועי הוא היה ממוקם במרכז העיר, בכיכר הקרויה Ringplatz. לאחר כל יום יריד נשארה הזוהמה במקום, בעיקר זוהמת הבהמות, ובהעדר מים זורמים וביוב, התקשו אנשי התברואה לנקות את השטח. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה דרשה מחלקת התברואה להעביר את מקום היריד אל מחוץ לעיר.

לאחר המלחמה הוקצו 6 הקטארים אדמה לשטח הגובל עם רחוב וולובץ, והוקם מתקן מתאים לשוק-הבהמות בהשקעה של מיליון לייי. הוא נפתח ב-12 באוקטובר 1924 בנוכחות שר הפנים ניסטור. בו בזמן הועבר שוק העצים לכיכר המרכזית ששימשה בעבר את שוק הבהמות. על השטח הדרומי בין "גן-העם" Volksgarten ובין השטח המיועד להקמת כנסיה יוונית-אורתודוקסית, תוכנן והוקם לאחר מכן פארק יפה.

לפני כן, בשנים 1921 ו-1922 הוקמה בצד המזרחי של הRingplatz שרשרת חנויות, שנפתחו עד מהרה והחליפו את השוק הפתוח.

בראשית 1925 הפקידה מועצת העיר על הפירמה היהודית צווקר את השלמת האגף הצפוני של בית העיריה, ותמורת זאת החכירה לפירמה זאת את הזכות לגבות דמי שכירות במשך 30 שנה. בשעת חפירת היסודות לבנייה זאת

נתגלו מדרגות מעץ-אלון, נתמכות בצדדים בלוחות בטון, המובילות למעמקי האדמה. היה ברור שהמדרגות מובילות למנהרה, שחיברה את הקתדרלה ומקום משכנו של הבישוף עם שטח מכוסה סבך שיחים בשדה הפתוח. מנהרה זו ודאי נחפרה לפני הכיבוש האוסטרי. פנייה לראש העיר לחקור ולשמר אתר היסטורי זה - הושבה ריקם. גם הפנייה לשר הפנים ניסטור נשארה ללא מענה.

ב-1938 הועבר שוק העצים לשטח משתלת-העצים, ומגרשי החנייה השתרעו עד לקרבת בית הכנסת הגדול (Tempel).

עם סיפוח בוקובינה לרומניה חתר הממשל הרומני לא רק להשליט את השפה הרומנית בכל המשרדים הציבוריים והממשלתיים, אלא גם לאייש את המשרדים האלה בפקידים רומנים. אולם בהיות האוכלוסיה הרומנית דלילה ברדאוץ (רק כרבע מהאוכלוסיה הכללית) לא נערכו בדרך כלל בחירות למועצה העירונית. הממשל הרומני מינה ועדה קרואה, שהורכבה באופן בלעדי מתושבים רומנים, חברי המפלגה השלטת או אוהדיה. עם כל החלפת שלטון התפזרה הועדה והורכבה ועדה אחרת על טהרת אוהדי המפלגה השלטת החדשה.

במרץ 1928 נערכו בפעם הראשונה (תחת שלטון רומניה) בחירות למועצת העיר. נבחרה מועצה ומתוכה נבחר מנהל בית-ספר עממי גיאורגה פופאדיוק לראש העיר. אולם בנובמבר אותה שנה התחלפה הממשלה ומועצת העיר התפזרה ושוב מונתה ועדה קרואה מורכבת מחברי המפלגה השלטת באותה תקופה. שיטה זאת של מינוי ועדה קרואה, היפלתה לרעה את האוכלוסיה שאינה רומנית, בעיקר את האוכלוסיה היהודית, שהיוותה שני שלישים מהאוכלוסיה הכוללת של העיר.

הועדה המנהלת של העיר היתה מורכבת (מ-1929 ואילך) מ: 28 חברים מבין חברי המפלגות שהשתתפו בבחירות הכלליות, לפי יחס הקולות שקיבלו; 8 חברים היו נציגים של: הכנסיה היוונית-אורתודוקסית, נציג היהודים (בתוקף היות היהודים המיעוט הגדול ביותר), נציג בתי הספר העממיים, נציג בתי הספר התיכוניים, נציג בתי ספר המקצועיים, נציג אירגון הסוחרים, נציג אירגון הפועלים ונציג האיכרים. ראש העיר הקודם היה גם הוא בין חברי הועדה. צורפו לועדה גם רופא העיר והרופא הוטרינר.

בין השנים 1918 ו-1940 כיהנו שלושה ראשי עיר נבחרים: גיאורגי פופאדיוק, פטרה טליאגה וגיורגי טרופין.

(מעניין לציין שבין 4 אזרחי הכבוד של העיר בימי שלטון אוסטריה, היה יהודי אחד: ד"ר שמואל (סמואל) שפיצר, מורה בבית הספר התיכון ברדאוץ ויו"ר סניף האירגון "בית הספר התיכון הבוקובינאי". הוא קיבל אזרחות הכבוד ב-1910 או 1911).

אחרי מלחמת העולם הראשונה, לאחר שנים של מחסור וסבל, התאוששה האוכלוסיה של רדאוץ והפעילות הכלכלית התפתחה במהירות. בנקים וקופות מלווה צצו כפטריות אחרי הגשם. נפתחו הבנקים הבאים: "בנק בעלי המלאכה", סניף של בנק הג'וינט, של בנק "מרמורש-בלנק ושות'", של הבנק המזרחי, של בנק העם (Banca Populara), של הבנק הלאומי הרומני Banca Nationala a Romaniei ואחרים. (עיין גם בפרק "מוסדות פיננסיים"). הבנקים נתנו ברצון ובשפע הלוואות, ובעיר נפתחו חנויות ומפעלים חדשים לבקרים, אשר הציעו את מרכולתם בתשלומים נוחים מאוד. אולם שיעור הריבית הלך וגדל, תחילה 20% ולבסוף 35% - ריבית "רצחנית" לכל הדעות. האוכלוסיה שקעה בחובות, בלי להתחשב בשיעור הריבית, מתוך מגמה לרכוש נכסים או להגדיל את הקף הפעולות המסחריות והתעשייתיות.

החובות המצטברים של האוכלוסיה, בצד מינהל מושחת של הפקידות הממשלתית, הביאו אסון כלכלי ואינפלציה דוהרת. רבים נאלצו למכור את רכושם ואף את בתיהם. מצב זה הוחמר עם משבר הבורסה בניו-יורק ב-24 באוקטובר 1929, שהשפיע על כלכלת העולם כולו. פקידי הסקטור הציבורי החלו לקבל את משכורתם בצורת "בונוס-מס", דהיינו אישור שהממשל חייב להם סכום כסף אשר ישולם אם ייגבה המס מהאוכלוסיה, שמפאת המשבר הכלכלי הפסיקה לשלם את מיסיה. ערך הבונוסים האלה במטבע-עובר-לסוחר היה 35% מהערך הנקוב.

המצב הכלכלי המחמיר והולך של האוכלוסיה ושל המדינה, נוצל לצרכים פוליטיים ע"י שתי מפלגות אנטישמיות קיצוניות: "הליגה הנוצרית-לאומית להגנה" ובראשה ברדאוץ המורה המפוטר ניקיפור רובו (Robu), ו"משמר הברזל" Garda de Fier ובראשה ברדאוץ הרוקח וסילי יאשינסקי. באספות-עם רבות משתתפים האשימו הם (פרט להאשמות הדדיות כמקובל במפלגות יריבות) את היהודים במצב הכלכלי של המדינה. הם הסיתו את האיכרים בכל רחבי המדינה, בעיקר נגד היהודים ודרשו מחיקת חובות החקלאים. הלחץ המשפטי על בעלי החוב, המצב הכלכלי המידרדר והולך והסתת האוכלוסיה ע"י שתי המפלגות הקיצוניות עלולים היו להביא להתקוממות (של האיכרים בעיקר). הממשלה הרומנית נאלצה לחוקק חוקים בין השנים 1932-1934 להסדרת החובות החקלאיים, ע"י מחיקת חלק מהחובות.

בבוקובינה, בה המצב היה חמור במיוחד, הוסדרה מחיקת החובות בדרך זו: 70% מהחובות של החקלאים נמחק כליל ו-30% יוחזר ב-34 תשלומים חצי שנתיים. כדי ליהנות ממחיקה חלקית של החוב, היה על בעל החוב להיות בעל קרקע חקלאית מנוצלת לחקלאות ועליה הוא נדרש לשלם מיסים. עליו להודיע מי הם נושיו, מהי לאומיותם ומה שיעור החובות. עליו גם להודיע לנושים, שהגיש בקשה למחיקה חלקית של החוב. תושבים רבים, שטיפחו ליד ביתם גינת-ירק ושילמו מס קרקע, נהנו מחוק זה.

כתוצאה מביצוע חוק זה נאלצו בנקים רבים ברדאוץ לנעול את שעריהם ולא לפותחם עוד, כי מקורות המימון שלהם אזלו. סוחרים רבים פשטו את הרגל ואחדים אף איבדו עצמם לדעת. כזה היה מקרהו של סוחר התבואה מנדל לרר הבן.

נוסף לצרות אלה באה גם מכת הדליקות. ב-1932 נשרפו כליל מפעלים רבים ברדאוץ: זה היה גורל טחנת הקמח בולר, המנסרה וטחנת הקמח הארט, בית החרושת לארגזים, המנסרה שולר, בית החרושת לרהיטים טנר Toehner.

אם לא די בכך, פקדו את רדאוץ ב-1932 הצפות גדולות. בין ה-5 ל-8 באפריל עלתה הטופליצה על גדותיה ו-300 בתים הוצפו, מ-100 מהם פונו התושבים.

בין החודשים אוקטובר-נובמבר השתוללו בעיר מגפות דיפטריה ושנית (סקארלטינה), שהפילו קורבנות רבים.

ב-1935, לקראת תמרוני הצבא שאמורים היו להערך בסביבת העיר בנוכחות המלך קארול השני ופמלייתו, נסלל הרחוב בין בית העיריה לבין בית הממונה על המחוז (Prefectura). הרחוב נסלל באבנים תואמות וזו היתה הפעם הראשונה שאוכלוסיית רדאוץ, אשר מנתה אז 25,000 נפש, זכתה בכברת רחוב סלול. בין השנים 1936-1939 נסללו הרחובות "קירכנגאסה" Kirchengasse, הרחוב סביב בית העיריה, והרחוב בין בית העיריה לבין תחנת הרכבת.

ב-8 באוקטובר 1935 הגיע המלך ברכבת מיוחדת ואיתו יורש העצר מיחאי, שר ההגנה גנרל אנגלסקו, הנסיך ניקולאי, ראש הממשלה טטרסקו והרמטכ"ל גנרל סאמסונוביץ. בגמר התמרונים קיבל המלך את המצעד בשדה המרעה Hutweide. המצעד ארך 3 שעות ולפני המלך ופמלייתו עברו 45,000 חיילים. לפני כן חנך המלך את האיצטדיון של מועדון הספורט הרומני Hatmanul Luca Arbore.

בדצמבר 1937 מונה אוקטאביאן גוגה לראש ממשלה. הוא הרכיב את ממשלתו מחברי "הליגה הנוצרית-לאומית להגנה" האנטישמית. לממונה על המחוז בצ'רנוביץ והממונה הבכיר על כל המחזות בבוקובינה הוא מינה את ניקיפור רובו Robu מרדאוץ.

ב-1 בינואר 1938, לרגל ראש השנה הנוצרית, הניפו דגל הלאום (טריקולור: כחול-צהוב-אדום) עם צלב-הקרס על גג הבניין הישן של העיריה.

מיד עם הקמתה החלה ממשלת גוגה-קוזה בחקיקת חוקים אנטישמיים, לפי מצע מפלגתם. בבוקובינה נאלצו הסוחרים היהודיים לפתוח את חנויותיהם בשבת (רק ביום ראשון בשבוע על החנויות להיות סגורות) ובחגי ישראל. המפעלים היהודיים נאלצו לפעול בשבתות ובחגי-ישראל. על היהודים נאסר להעסיק משרתות נוצריות ועל נשים הנוצריות נאסר לשרת אצל משפחות

יהודיות. על כל יהודי רומניה היה להוכיח מחדש את אזרחותם הרומנית תוך הצגת מסמכים רשמיים בפני בית המשפט המחוזי.

בעקבות גזרות אנטישמיות אלה ואחרות, הוצפה רומניה במחאות מהעולם הרחב, ובעקבות לחץ מדיני של צרפת ורוסיה הסובייטית, נאלצה הממשלה להתפטר. דגל צלב-הקרס הורד מבניין העיריה ברדאוץ ב-10 בפברואר 1938.

הממשלה החדשה בראשותו של הפטריארך האורתודוקסי מירון כריסטיה Miron Christea הכריזה מצב-חירום ב-11 בפברואר 1938 בכל המדינה. הוחלפו גם ראש-העיר ברדאוץ והממונה על האיזור (Prefect). במקום הממונה על המחוז עו"ד אגון פאטאק מונה לאורנציו ניקולאי.

במרס 1939, לאחר מותו של ראש הממשלה כריסטיה, הכריז המלך על משטר דיקטאטורי, מינה את ארמאנד קלינסקי Calinescu לראש ממשלה ונתן הוראה לאסור את מנהיגי המפלגה האנטישמית הקיצונית "משמר-הברזל" "Garde de Fier". חלקם הושלך לבתי-כלא וחלקם הוגלה ל'אי-הנחשים" שבים השחור. מנהיגים אחדים הצליחו לברוח לגרמניה, שם מצאו מקלט ועידוד אצל המפלגה הנאצית השלטת. בין חברי מפלגה זאת ברדאוץ נאסרו: הרוקח יאשינסקי, גאלאן, עו"ד קרצ'יו Carciu, סוחר הספרים קאזאק והסטודנט רוסו.

באותה תקופה שם קץ ראש העיר לשחיתות שהיתה נפוצה בין פקידי הרשויות. גם העברת שוק העצים מן המרכז אל שטח משתלת העצים ברחוב וולובץ, וכמו כן הקמת הפארק בשטח שוק העצים הקודם, בין הכנסיה האורתודוקסית החדשה לבין בית הכנסת הגדול - בוצע בתקופה זאת.

עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נעשו קידוחים בקרבת ההר אוסויו Osoiu שעל-יד רדאוץ, מתוך הנחה שבמקום משתרע שדה נפט תת-קרקעי, שהוא המשכו של איזור הנפט שבגליציה. ההנחות הוכחו כנכונות, אולם לאחר סיפוח בוקובינה לרומניה פסקו הקידוחים לתקופה ארוכה.

בספטמבר 1939 באו מהנדסי החברה לחיפושי נפט "אסטרה-רומאנה" Astra Romana והחלו בקידוחים, תוך מסווה של בדיקות גיאולוגיות לצורך השלמת מפה גיאולוגית של האיזור (כל זה כדי לא לגרום להעלאת מחיר הקרקע). אולם כניסת צבא-היטלר לפולין הפסיקה פעילות זאת.

בליל ה-20 בספטמבר 1939 נכנסו לעיר ראשוני הפליטים הפולניים - אנשי צבא ואזרחים - בבריחתם מפני הצבא הגרמני הפולש, ושהו כאן ימים ספורים. קצינים ואזרחים רמי-מעלה התאכסנו בבתי התושבים וזכו לאירוח נאות, בין הפליטים היה גם נשיא פולין מוסצ'יסקי Moscicki וראש המטה הכללי המרשל רידז-סמיגלי Rydz-Smigly.

בעיקבות הצו הממלכתי להקצות בעיר איזורים צבאיים סגורים (כפי שפורסם ב-9 באוגוסט 1939 בעיתון הרשמי Monitorul Oficial), הוכרזו

ב-1 במאי 1940 רחובות אחדים כאיזור צבאי; תושבי הרחובות האלה קיבלו רשיונות שהייה שם ואחרים הורשו להכנס לאיזור רק כשרשיון מיוחד ברשותם. כעבור זמן קצר התרחש מאורע מדיני מכריע, אשר השכיח את ההגבלה הזאת.

בעיקבות חוזה אי-התקפה שנחתם ב-23 באוגוסט 1939 במוסקבה בין שר החוץ הסובייטי מולוטוב לבין שר החוץ הגרמני ריבנטרופ, הוסכם, בין היתר, שרוסיה תספח את בסרביה ואת בוקובינה הצפונית. בוקובינה לא היתה מעולם תחת שלטון רוסי, אולם הרוסים טענו שבצפון-בוקובינה ישנה אוכלוסיה ממוצא סלאבי (רותנים, הוצולים).

ב-26 ביוני 1940 הגישה רוסיה הסובייטית דרישה אולטימטיבית לממשלת רומניה ובה נאמר:

א. תוך 4 ימים החל ב-28 ביוני, שעה 14:00 חייב הצבא הרומני לפנות את בסרביה ואת בוקובינה הצפונית.

ב. בו זמנית יתפוש הצבא האדום את מקום הצבא הרומני והמוסדות הממשלתיים יאוישו ע"י פקידים סובייטים.

ג. על ממשלת רומניה לדאוג שהכבישים, מסילות הברזל, שדות התעופה, הגשרים, מפעלי החשמל, הדואר והטלגרף והמפעלים התעשייתיים ישארו שלמים ותקינים.

על הממשלה הרומנית לתת את הסכמתה עד ה-28 ביוני בצהריים. בתאריך זה פירסמו עיתוני בוקרשט את תוכן האולטימטום והסכמת הממשלה למלא אחר הדרישות. הממשלה דאגה שעיתונים אלה לא יגיעו לאיזורים הנוגעים בדבר.

בכל זאת הופצה הידיעה עוד באותו יום, הן ע"י שמועות והן ע"י האזנה לתחנות רדיו זרות. ברדאוץ גרמה השמועה בהלה גדולה. משרדי הממשלה נסגרו, לאחר ששולמה לפקידים משכורת חודש יוני. האזרחים לא ידעו אם העיר כלולה באיזור אליו אמורים הרוסים להכנס, כי מחוז רדאוץ היה בחלקו מיושב ברותנים ובהוצולים (שהם ממוצא סלאבי) וגבול טבעי לא היה בין איזור זה ובין האיזור המיושב בעיקר ברומנים.

כשנודע שגייסות סובייטים נמצאים לפני פראטאוץ-החדשה, כ-12 ק"מ צפונית לרדאוץ, היתה האוכלוסיה בעיר בטוחה שהם יגיעו לעיר תוך שעות. כאשר נשמעו בצהרי אותו יום יריות בחוצות העיר, ברחו החיילים מהקסרקטינים בהשאירם את הסוסים ואת המתקנים ללא השגחה.

באותו זמן התהלכה קבוצת קומוניסטים, רובם יהודים, ברחובות הראשיים של העיר בהתכוננם להקביל את פני הצבא הסובייטי. אולם עוד באותו יום חזרו החיילים ואתם גדוד תותחנים. האוכלוסיה נרגעה. היה ברור עתה שרדאוץ אינה

נכללת באיזור הרוסי. למחרת הגיעו לעיר פליטים, שהצליחו לעזוב את צ'רנוביץ וסביבתה טרם כניסת הרוסים.

מאידך, בעקבות דרישת הסובייטים לאפשר לכל מי שחפץ לעבור לאיזור הרוסי, עזבו את העיר תושבים רבים, בעיקר יהודים ממעמדות שונים. הסיבות שהביאום להחליט על צעד זה היו שונות:

א. אחדים - נטייתם הפוליטית היתה שמאלנית וציפו שם לעולם חדש.

ב. אחרים - בחלו ברדיפות ובחוקים האנטישמיים של המשטר הרומני, שסגר בפני יהודים בעלי המקצועות החופשיים את מקורות המחייה, כאשר אסר עליהם לעבוד במקצועם (ראה פרק "הגירוש").

ג. ממניעים משפחתיים (איחוד משפחות).

ד. לפי עדותה של גב. פריצי אייזנקרפט (היום שולמית ברוקנטל) תיתכן סיבה נוספת לבריחת הצעירים היהודיים אל בוקובינה הצפונית.

הגב. אייזנקרפט מספרת שבשעה שהצבא האדום נכנס לבסרביה ולצפון בוקובינה, עברו את רדאוץ חיילים רומנים בנסיגתם. הם הפיצו שמועה, שהיהודים מהאיזורים התפושים ע"י הרוסים, השפילו אותם, ירקו בפניהם ואף פגעו בהם לרעה. בעקבות זאת התעמרו השלטונות ברדאוץ ביהודים, אסרו 60 יהודים, עינו אותם קשות והיתה סכנה שיוצאו להורג. לבסוף שוחררו. יתכן שהפחד מנקמת השלטונות ביהודי רדאוץ אילץ צעירים רבים לעבור את הגבול לבוקובינה הצפונית שבידי הרוסים.

בעקבות שינוי הגבולות של רומניה חלו שינויים גם במגמות הפוליטיות. לאחר שנים רבות של יחסי ידידות עם צרפת ועם אנגליה, הבין המלך שמגמת העם לכיוון גרמניה, ומינה את יוהן אנטונסקו לראש ממשלה. הוא הקים ממשלה על טהרת הלגיונרים ("משמר הברזל") ועד מהרה אילץ את המלך קרול השני לוותר על כסאו לטובת בנו מיחאי הראשון. הרוקח מרדאוץ ואסילי יאשינסקי - חבר ותיק ב"משמר-הברזל" - מונה לשר הבריאות.

ב-6 בספטמבר 1940 עזב קרול השני את המדינה, בלויית פילגשו היהודיה לופסקו, ברכבת בעלת 40 קרונות. בנו מיחאי הומלך במקומו.

ב-22 באוקטובר אותה שנה נחתם הסכם בין הממשלה הרומנית לבין ממשלת גרמניה להעברת כל תושבי בוקובינה (וגם דוברוג'יה) ממוצא גרמני (Volksdeutsche) לגרמניה.

בינתיים נחרדה רומניה מרעידת אדמה קשה ב-10 בנובמבר בשעות אחה"צ. בבוקרשט היו אלפי קורבנות, בעיקר אורחי המלון "קרלטון", שהתמוטט כליל. גם ברדאוץ הורגש הרעש, אך לא נגרם נזק.

ב-12 בדצמבר 1940 נסתיימה העברת תושבי רדאוץ הגרמנים והעיר איבדה כ-9000 נפש מתושביה; מספר זה כולל את התושבים שעברו לצרנוביץ עם כניסת הרוסים לצפון בוקובינה.

מערכת החינוך היסודי ברדאוץ

בתקופת הנסיכויות המולדביות לא נהנו הילדים בבוקובינה מהשכלה ממוסדת, הניתנת ע"י מורה בבית-ספר. הילדים ממשפחות הכמורה הוכשרו בבתי הספר של המנזרים לערוך טכסים דתיים. בתי-ספר כאלה היו בבוקובינה באותה תקופה בישובים: פוטנה, רדאוץ וסוצ'יאבה.

ב-1747, בימי הנסיך גריגורי גיקה, אורגן בית הספר ברדאוץ מחדש ונשא את השם "בית-ספר נסיכותי". המורים היו כמרים, בורים בהשכלה כללית.

ב-1777, כאשר בוקובינה היתה כבר תחת שלטון אוסטריה, למדו בביה"ס ברדאוץ כמעט 50 תלמידים (בנים) ובהתחשב במשכורת של המורה היחיד שלימד שם, היה בית-ספר זה החשוב בבוקובינה (ברדאוץ היה שכרו השנתי של המורה 60 פלורין, לעומת המורה בסוצ'יאבה והמורים בבתי-ספר שנוסדו בינתיים בצ'רנוביץ, קימפלונג, סירט, ששכרם היה רק 40 פלורין בשנה).

ב-1784 מינה הבישוף דוסיתיאו את ניקולאי ניקון למורה בביה"ס ברדאוץ בלי לקבל את אישור המינהל הצבאי; בעיקבות כך הודיע המינהל שמשכורת המורה הזה לא תשולם מקופת המדינה. נקיטת אמצעי זה גרר אחריו סגירת בית-הספר. את התאריך המדויק לפתיחת בית הספר העממי (להבדיל מבית הספר של המנזר) ברדאוץ לא ניתן היום לקבוע; אולם בספרו של איגנץ דה-לוקה משנת 1791 "הגיאוגרפיה של גליציה ובוקובינה" הוא מונה בין הישובים בהם קיימים בתי-ספר עממיים חד-כיתתיים גם את רדאוץ.

ב-1792 הונהג חינוך עממי חובה בבוקובינה, תוך נסיון ללחוץ על המורים הלא-קאתוליים (האוכלוסיה המולדבית-רומנית משתייכת לכנסיה היוונית-אורתודוקסית) להמיר את דתם ולקבל את הדת הקתולית. סירוב המורים לעשות כן הביא בעקבותיו סגירת בתי-ספר רבים בבוקובינה.

במסמך רשמי מ-1803, בו צוינו בתי הספר העממיים בבוקובינה ושמות מוריהם, לא הוזכר בית הספר ברדאוץ, אולם במסמך רשמי מ-1813, בו מונים את הישובים בבוקובינה בהם יש להקים בתי ספר עממיים, לא מזכירים את רדאוץ. המסקנה: ביה"ס העממי ברדאוץ נפתח מחדש לפני 1813.

בית הספר שכן אז ברחוב אדולף מרין (במקום בו הוקם מאוחר יותר ביתו של המודד-הראשי אמיל הרולד). מצב הבית היה רעוע; כך הוא תואר ביומן המסע של הקיסר פרנץ הראשון, שביקר בשנת 1817 ברדאוץ: "בית-ספר קיים כאן, אבל הוא עומד להתמוטט. הדיונים להקמת מבנה אחר לצורך זה ינוהלו בוינה". רק ב-1820 עבר בית הספר החד-כיתתי הזה לבית, שמאוחר יותר שימש למועדון קריאה, ותפש שם חדר אחד בלבד. ב-1822 עבר בית-הספר למקום אחר.

בבית הספר העממי לימדו תחילה המקצועות הבאים: דת, קריאה וכתיבה וחשבון. ב-1834 היו ברדאוץ 711 ילדים חייבי חינוך עממי, אולם רק 212 מהם למדו בביה"ס. כעבור שלוש שנים למדו בבית-הספר העממי 267 תלמידים מתוך 809 ילדים חייבי חינוך עממי. רק ב-1830 החליט משרד החינוך להקציב הסכום הדרוש להעסקת מורה שני בבית הספר.

שנת הלימודים חולקה לשתי מחציות (קורסים): מחצית החורף החלה ב- 1 בדצמבר ונמשכה עד סוף מרץ, ומחצית הקיץ - בין השבוע הראשון אחרי הפסחא עד סוף ספטמבר. הלימודים התנהלו בשתי משמרות. בתקופת הקציר הופסקו הלימודים לשלושה שבועות, כדי לאפשר לתלמידים לעזור בעבודות השדה.

מתוך תעודת בית-ספר מ-1838 של תלמידה בת 13, שלמדה בכיתה השניה, אפשר להסיק שהמקצועות שנלמדו אז היו כדלקמן: דת, קריאה (של השפה הגרמנית בכתב-יד ובדפוס), קריאה בגרמנית המודפסת באותיות גותיות, כתיבה תמה בגותית ובלטינית, השפה הגרמנית, הכתבה (כתיב נכון) וחשבון בכתב ובעל פה.

בשנת 1869 הורחב בית הספר ל-4 כיתות. ברבות השנים התרחב החינוך העממי ברדאוץ, הן בתקופת הקיסרות האוסטרית והן בתקופת השלטון הרומני.

ב-1941, שנת הגירוש לטרנסניסטריה, היו ברדאוץ 6 בתי ספר עממיים בני 6 כיתות:

בית הספר העממי לבנים ברחוב KIRCHENGASSE.

בית ספר זה הוא המשכו של בית הספר הראשון ברדאוץ. כשנפתח בית-ספר נפרד לבנות, שימש הוא כבית-ספר לבנים, ב-1912-13 עבר לבניין חדש ב-Kirchengasse.

בית הספך העממי לבנות ברחוב Maedchenschulgasse.

נוסד ב-1 בספטמבר 1873 כבית-ספר בעל 4 כיתות והורחב ב-1909 ל-6 כיתות.

בית הספר העממי לבנות ברחוב Fratauti

נפתח ב-1 בספטמבר 1895 כבית-ספר מעורב (בנים-בנות) בעל 4 כיתות, וב-1909 הורחב ל-6 כיתות. בתקופת שלטון רומניה הוסב לבית-ספר לבנות.

בית הספך העממי לבנים ב-Braeuhausgasse.

נפתח ב-1 בספטמבר 1902 כבית-ספר בעל 4 כיתות והורחב ל-6 כיתות ב-1909.

בית הספר העממי לבנים ב-Dreifaltigkeitsgasse

נפתח בראשית שנת הלימודים 1912-13 בבניין חדש.

בית הספר העממי לבנות ברחוב Kirchengasse

נחנך בראשית שנת-הלימודים 1912-13 בבניין חדש. בשנת הלימודים האחרונה לפני מלחמת העולם הראשונה 1913-14 פעלו בבית ספר זה המורים הבאים: המורים הבכירים לודביג אסמן, גיאורגה פופאדיוק, משה זיידנר. המורות הבכירות אדולפינה גלזר, קאפרנאליק, אספאסיה מיהלצ'אן. בין המורים הנוספים היו 21 ממוצא גרמני, 818 ממוצא רומני, **שמונה מורות יהודיות**, שתיים ממוצא פולני ואחת ממוצא רותני.

שפת ההוראה בימי המונרכיה האוסטרית היתה גרמנית, כשהשפה הרומנית היא מקצוע חובה; בתקופת השלטון הרומני היתה שפת ההוראה רומנית.

בשנת 1931-32 למדו בבתי הספר העממיים ברדאוץ 1895 תלמידים, מהם 539 יהודים.

הפיקוח על החינוך העממי בוצע בתקופות שונות ע"י מוסדות שונים במהותם. עד 1868 היה הפיקוח בידי המועצה הכנסייתית של הארכיהגמון, שמושבו בלמברג (גליציה) והוא מינה בכל איזור את המפקח.

ב-1869 הופקע הפיקוח מידי הכנסיה ועבר למוסדות הציבור: במינוי המפקחים האיזוריים עסקה ועדה איזורית לחינוך עממי ואת המפקחים העיוניים מינה ראש העיר. בימי שלטון רומניה מונו המפקחים מתוך המפלגה השלטת, לכן התחלפו הם בכל חילופי הממשלות.

תלמידי הגימנסיה ברדאוץ, כתה א' 1910

הופעת תלמידים למוסיקה לרגל סוף שנת הלימודים 35 / 1934

המחזור האחרון (1940) של תלמידות הגימנסיה, כאשר יהודים עדיין הורשו ללמוד בה

התלמידות היהודיות במחזור האחרון (1940)

ילדי גן-ילדים בראדאוץ

תלמידות גימנסיה בטיול

שרידי המחזור האחרון במפגש בתל-אביב לאחר יובל שנים (1990)

החינוך העל-יסודי (בתי הספר התיכוניים)

בשנות ה-50 של המאה הקודמת הורגש ברדאוץ הצורך להרחיב את תחום ההשכלה אצל הנוער ההולך ומתבגר והובעה הדרישה להקמת בית ספר תיכון (גימנסיה) ארבע-שנתי לפחות (כיתות המקבילות לכיתות ה'-ח' של בתי הספר בישראל).

ב-1849 הכריזה מינהלת הישוב (רדאוץ עדיין היתה עיירת-יריד) על מלווה לאומי לצורך הקמת בניין בו ישוכנו משרדי המוסדות הממשלתיים, כולל בית-ספר תיכון.

שנים רבות נדחו בקשות המינהלה, שהופנו למשרד החינוך בוינה, לאישור הקמת גימנסיה ארבע שנתית. הנימוק לדחיה היה הרמה הירודה של בתי הספר העממיים. שנים רבות חלפו עד שהמוסדות המרכזיים שוכנעו שרמת החינוך העממי שופרה די צורכה וב-1872 ניתן האישור המצופה, בתנאי שהעיריה תישא בכל הוצאות אחזקת המוסד העל-יסודי (הגימנסיה).

ב-20 בספטמבר אותה שנה החלה ההרשמה ותוך שבוע נרשמו 100 תלמידים. לאחר מבחני מיון נתקבלו 74 תלמידים, וב-9 באוקטובר 1872 החלו הלימודים, תחילה בכיתה הראשונה (כיתה ה').

לקראת שנת הלימודים 1877-78 הופנתה בקשה למשרד החינוך הקיסרי להרחבת הגימנסיה ל-8 כיתות. גם הפעם עברו 3 שנים עד שהבקשה אושרה ב-18 באוקטובר 1880, וב-1 בספטמבר 1881 נפתחה הכיתה החמישית (מקביל לכיתה ט' אצלנו), בה למדו 39 תלמידים. מספר התלמידים בגימנסיה באותה שנה היה 208.

בשנת 1885 עמדו 7 מסיימי הגימנסיה בבחינת הבגרות בהצלחה.

מספר התלמידים גדל והלך בהתמדה משנה לשנה ובשנה האחרונה לשלטון האוסטרי (1913-14) למדו בגימנסיה 410 תלמידים, **מהם 228 יהודים**. בשנת לימודים זאת לימדו בגימנסיה 9 מורים יהודים, ביניהם מנדל פלר (מתמטיקה ופיזיקה), ד"ר זיגפריד ויינשטיין (יוונית ולטינית), יעקב רוזנברג (מתמטיקה ופיזיקה) והרב ד"ר יעקב הופמן (דת).

בתקופת מלחמת העולם הראשונה נפסקו הלימודים בכל בתי הספר בעיר כמעט כליל. מבני בתי הספר היו תפושים בידי חילות אוסטריה ורוסיה חליפות, כי העיר נכבשה ע"י הצבא הרוסי פעמיים. בתקופות הכיבוש הרוסי הפכו חלק מחדרי הכיתות והאולמות לאורוות; המעבדות, ספרי הספריות והגנזכים חובלו והושמדו.

לאחר חתימת חוזה השלום ברסט-ליטובסק, התרוקנה העיר מאנשי צבא וב-16 באוקטובר 1918 חודשו הלימודים. כשבוקובינה סופחה סופית לרומניה, הפכה הגימנסיה למחלקה הגרמנית (Sectia Germana) של בית הספר התיכון והמנהל היה המורה הרומני קלאריו. ביוני 1920 סופחה המחלקה הגרמנית לבית-הספר התיכון הרומני ושפת ההוראה היתה רומנית גם במחלקה זאת. בשנות קיומה של הגימנסיה תחת שלטון המונרכיה האוסטרית (48 שנים), למדו בה 13,019 תלמידים, **מהם 5623 יהודים**. במשך תקופה זאת עמדו בבחינות הבגרות 912 בוגרים.

ב-1900 החלו ברדאוץ בהקמת פנימיה עבור בני הכפר, שרצו לקבל השכלה תיכונית (דבר שהחוגים הרומנים הלאומיים - רוב האיכרים היו בעלי לאומיות רומנית, עודדו מאוד). הפנימיה הוקמה ברחוב הגימנסיה ונפתחה ב- 1 בספטמבר 1905. כמו כן הוקם בעיר סניף של האירגון "Scoala Romana" ("בית הספר הרומני"), אשר פעל למען פתיחת כיתות מקבילות לתלמידים בעלי לאומיות רומנית, בהן תהיה שפת ההוראה רומנית והשפה הגרמנית - שפת חובה.

משרד החינוך האוסטרי הסכים לתוכנית לאחר דחיות אחדות והעמיד תנאי, שהעיריה תעמיד לרשות כיתות מקבילות אלה חדרי לימוד. באין מבנים מתאימים לכך, הוחלט לשכן את הכיתות בחלק מחדרי הפנימיה.

ב-1910 אושרה התוכנית לפתיחת 4 כיתות מקבילות, מבחני הכניסה נערכו בראשית ספטמבר אותה שנה ו-137 תלמידים רומנים נמצאו ראויים ללמוד בכיתות אלה. המורה ליאוניד בודנרסקו (Bodnarescu) מצ'רנוביץ מונה למנהל הכיתות המקבילות האלה.

בתחילת שנת הלימודים 1911-12 נפתחה הכיתה המקבילה השניה (כיתה ו'); שנה לאחר מכן נפתחה הכיתה המקבילה השלישית (כיתה ז'); וב--14 1913 נפתחה הכיתה הרביעית (כיתה ח').

בשלב זה הוגשה בקשה למשרד החינוך לפתיחת כיתות מקבילות גבוהות. הבקשה אושרה, אך פרוץ מלחמת העולם הראשונה שמה לאל תוכנית זו.

אחרי המלחמה, במשטר הרומני, הפכו כיתות מקבילות אלה (כולל הכיתות העליונות) לבית הספר התיכון הרומני Liceul Eudoxiu Hormuzachi, בראשי תיבות .L.E.H ומנהלו הראשון היה עמנואל איסופסקו מבלץ Balti. זה היה ב-1919. (ראוי לציין שברומניה מכונה בי"ס תיכון בעל 4 הכיתות הנמוכות - גימנסיה; ובי"ס תיכון בעל כל 8 הכיתות מכונה "ליצ'או" Liceu). ב-1921 הונהגה תוכנית הלימודים של רומניה העתיקה בכל האיזורים שסופחו לרומניה.

בשנת הלימודים 1922-23 עבר בית-הספר לבניין בית-הספר התיכון האוסטרי לשעבר, על יד הפנימיה. באותה שנה למדו במוסד זה 476 תלמידים,

מהם 129 יהודים. מ-1928 לימדו כאן צרפתית החל מהכיתה הראשונה, לטינית מהכיתה השלישית וגרמנית מהכיתה החמישית.

מנהלים נוספים של המוסד לפני מלחמת העולם השניה היו איליה וישאן וולריאן טורוץ, האחרון היה אדם ישר, בעל רגש ולא הראה נטיות אנטישמיות גם בתקופה שהאנטישמיות חגגה בבית-הספר בשנים שלפני הגירוש לטרנסניסטריה.

החינוך העל-יסודי של הבנות התאבות להשכלה רחבה, התנהל ברדאוץ בעצלתיים עד תחילת המאה ה-20. בשנות ה-80 של המאה הקודמת היו בעיר רק קורסי השתלמות עבור בנות. ב-1905 הקימו שתי אחיות ממוצא גרמני (האחיות בריטשה) בית ספר תיכון פרטי לבנות ברחוב Herrengasse מול בית החרושת למשקאות חריפים. הלימודים התנהלו בשני חדרים בבית סוחר סוסים וחלונותיו השקיפו אל עבר אורוות הסוסים... בשנת הלימודים הראשונה נפתחו רק שתי הכיתות הראשונות. לכיתה הראשונה נתקבלו תלמידות רבות ולשניה רק אלה שסיימו 6 כיתות של בי"ס יסודי ועמדו בהצלחה בבחינות בלשון הצרפתית. רק 20 תלמידות עמדו בדרישות לכניסה לכיתה השניה.

כשהתברר שהדרישה להשכלה על-יסודית עבור בנות היא גדולה, בנו שתי האחיות בית למטרה זאת במימון עצמי ברחוב ד"ר טומסצ'יוק.

ב-1910 לקחה על עצמה העיריה את ניהול בית הספר על חשבונה והעבירה אותו למבנה שהוקם לשם כך ברחוב Kruekelgasse מס. 11. ועדה מטעם העיריה ניהלה את המוסד, שקיבל את הכרת משרד החינוך (ז.א. היה מורשה להנפיק תעודות מוכרות ע"י המדינה).

ב-1912 הקימה העיריה אולם התעמלות, כך שכל המקצועות יוכלו להילמד כנדרש ע"י משרד החינוך. בשנת הלימודים 1913-14 (שנה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה) למדו בבית הספר התיכון לבנות 246 תלמידות, **מהן 128 יהודיות**. בימי מלחמת העולם הראשונה היה גורל בית-ספר זה כגורל יתר מוסדות ההשכלה ברדאוץ, ובמעט החודשים שהתקיימו לימודים, ניהלה את המוסד המורה היהודיה ד"ר פרידה דיאמנט. אחרי המלחמה, בשנת 1922, הוסב בית-ספר זה לבי"ס תיכון רומני בשם Liceul de fete al Statului (= בי"ס תיכון לבנות של המדינה) ושפת ההוראה היתה רומנית, כשהשפה הגרמנית לא נכללה כלל בתוכנית הלימודים.

בשנת הלימודים 1926-27 למדו במוסד 294 תלמידות, **מהן רק 48 יהודיות**. ב-1928 הושוותה תוכנית הלימודים לזו של משרד החינוך הרומני.

פרט לבית ספר זה הוקם ב-1919 בית-ספר תיכון גרמני פרטי לבנות, על מנת לאפשר לתלמידות ממוצא גרמני לספוג את התרבות הגרמנית, כפי שהורגלו לפני מלחמת העולם הראשונה. תחילה נערכו הלימודים בין כותלי בית הספר התיכון לבנות ברחוב Kirchengasse. בשנת הלימודים 1927-28

עבר בית-ספר פרטי זה לבניין משלו, שנבנה ע"י תרומות של האוכלוסיה הגרמנית בעיר. בשנת 1932 למדו במוסד זה 130 תלמידות.

DUPLIKAT.

Gesellenbrief

תעודה של חניכת החייטות על שם אנה שולר (1916)

בתי ספר מקצועיים

בתי ספר מקצועיים היו ברדאוץ עבור חניכים שלמדו את עיקרי המקצועות השונים והשלימו את השכלתם היסודית.

עוד ב-1864 הקימה אשת הכומר פטרס בית-ספר (אולפנה) ללימוד תפירה ומשק-בית.

ב-1878 הוצע למנהל בית-הספר התיכון לבנים (נויבאור) לערוך קורסי-ערב להשתלמות בשרטוט בכיתות בית ספרו, עבור חניכים. תשובתו השלילית של המנהל הונמקה בצורך להקנות לחניכים השכלה עממית מלאה טרם ילמדו שרטוט, וזאת יש לעשות בבית-ספר עממי ולא בתיכון.

ב-1883 התחלפה ההנהלה של בית-הספר התיכון והמנהל החדש (קלאוזר) הסכים לפתוח את שערי המוסד להשתלמות חניכים.

בינואר 1884 נפתח "בית-הספר להשתלמות מקצועית ברדאוץ" ובו שתי כיתות לימוד וכיתה אחת להכנה (מכינה). בשנה השניה לקיומו למדו בו 139 חניכים.

בתערוכה של עבודות חניכי בתי ספר מקצועיים, שנערכה בצ'רנוביץ ב-1887, קיבלו עבודות תלמידי בית הספר מרדאוץ מדלית כסף.

ב-1913-14 למדו בבית הספר המקצועי 156 חניכים, **מהם 27 יהודים**. עם הנהגת השלטון הרומני בבוקובינה, הופרד בית-ספר זה מהגימנסיה והוקם בי"ס עצמאי בשם: Scoala de ucenici (= בית-ספר לחניכים).

כדי לאפשר לבני האיכרים להשתלם בחקלאות אחרי סיום בית הספר העממי, הוקם באוקטובר 1897 בית הספר החקלאי " Landes Ackerbauschule" בו לימדו מורי בית הספר העממי; על ידו הוקמה פנימיה. אחרי הסיפוח לרומניה הועבר בית ספר זה לפריסקרני שבמחוז סטרוז'ינץ.

ב-1902 הקימה המורה למלאכת-יד ולהורסקי "בית-ספר לאריגה" בביתה ברחוב וויטינל, בו למדו בנות את מלאכת הסריגה, האריגה והריקמה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה הוקם **בית-ספר ליערנות**, שנסגר ב-1940.

ב-1926 נפתח בית ספר מקצועי לבנות "Scoala profesionala de fete". ב-1936 הוסב שמו של בית הספר ל: "הגימנסיה התעשיתית לבנות" Gimnasiul industrial de fete. בראשית שנת הלימודים 1940-41 הועלה בית הספר ל: "Liceul industrial de fete" ז.א. בית ספר תיכון בעל 8 כיתות.

בתערוכות מלאכת-היד של בית ספר זה, אשר נערכו מדי שנה בשנה, הוצגו עבודות אומנותיות של ממש.

מערכת החינוך היהודית

את החינוך הפורמלי היסודי קיבלו ילדי היהודים ברדאוץ החל בתקופת המונרכיה האוסטרית בבתי הספר היסודיים הכלליים - הבנים בבתי הספר לבנים והבנות בבתי הספר לבנות - הקרובים לאיזור מגוריהם.

ב-1871 למדו בבתי הספר היסודיים ארבעה בנים יהודיים ושש בנות יהודיות. 5 שנים לאחר מכן היה מספר הבנים שלמדו בבתי ספר אלה 22 ומספר הבנות 73.

ב-1880 עלה מספר הבנים היהודיים ל-32, שהיוו 21% מכלל התלמידים ומספר הבנות היהודיות היה 151, שהם 39.9% מהאוכלוסיה הכללית של התלמידות.

בבית הספר המקצועי, שהוקם ב-1884, למדו בשנה הראשונה להקמתו 22 תלמידים יהודיים שהיוו 15.8% מכלל התלמידים בבית ספר זה. ב-1886 עלה מספרם ל-25 (17.3%) וב-1888 היה מספרם 28 (19.5%).

בבתי ספר התיכוניים היה אחוז התלמידים היהודיים גבוה בהרבה מאחוז האוכלוסיה היהודית בעיר. מבין 13,019 תלמידים שלמדו בבית הספר התיכון בתקופה האוסטרית היו 5632 תלמידים יהודים (42.5%). מבין 403 תלמידים שלמדו בשנת הלימודים 1913-14 היו 222 יהודים (51%).

גם בגימנסיה של הבנות היה המצב דומה. מבין 246 תלמידות שלמדו בשנת 1913-14 היו 128 (52%) יהודיות.

הוראת הדת היהודית בבתי ספר היסודיים הכלליים ניתנה שלושה דורות ע"י שמעון שפירא ולאחר מכן ע"י ר' דוד-חיים פלדמן. בשנים שלפני מלחמת העולם השניה כיהן במשרה זו המורה הבכיר הרמן. הוראת הדת היהודית בבתי ספר התיכוניים נעשתה ע"י רבני הקהילה וגם ע"י המורה ביקל.

את **החינוך המסורתי היחודי** קיבלו ילדי ישראל ברדאוץ ב"חדר". זה היה חדר בדירה הפרטית של "המלמד" - "הרבה" (=הרבי) כפי שהוא כונה בפי התלמידים. המלמדים היו יהודים יראי-שמים, שירדו מנכסיהם והוציאו לחמם בפתיחת "חדר" בו לימדו את הדרדקים את אותיות ה-א-ב, קריאת התפילות ב"סידור" ואף קצת קריאה והבנה בפרשת-השבוע בתורה.

מלמדים אחדים היו "תלמידי-חכמים", שהיו מסוגלים ללמד תנ"ך עם פירוש רש"י וגם תלמוד ("גמרא"). אחדים הוכיחו עצמם כפדגוגים אמיתיים ונהגו לפי הפסוק במשלי: "חנוך לנער על פי דרכו"; אחרים ידעו רק את הפסוק: "חוסך שבטו - שונא בנו", ונהגו להכות בתלמידים מכל הבא ליד: בכף-היד, באגרוף,

במקל ובשוט מיוחד ("הקאנצ'יק"). כותב שורות אלה ברח לא פעם מן ה"חדר" מפחד ה"קאנצ'יק".

ה"מלמד" קיבל מהורי התלמידים שכר לפי תקופת לימוד ("זמן"): תקופת קייץ ותקופת חורף. בתקופת הקייץ למדו מאחרי פסח עד ראש השנה ובתקופת החורף למדו מאחרי סוכות עד פסח. החופשה כונתה "בין-הזמנים".

במשך הזמן הורגש הצורך לאפשר את החינוך המסורתי היחודי גם לילדי העניים. עלה הרעיון להקמת "תלמוד-תורה". כיוזם רעיון ה"תלמוד-תורה" מוזכר בכתובים יהודי בשם יהושע בר' משה-דב. שם משפחתו אינו ידוע.

הרעיון בא לידי מימוש ב-1854, כאשר יונה גרבשייד יסד בעזרת דוד גרופר את ה"תלמוד-תורה" עבור ילדים שלא היה בידי הוריהם לשלם שכר-לימוד. ב-1918, אחרי מלחמת העולם הראשונה, אורגן מחדש ה"תלמוד-תורה" ע"י יוסף פוסטילניק, אלתר וסרמן ומנדל כ"ץ בסיועו של הרב ד"ר הופמן.

ע"י העסקת "מלמדים" בעלי השכלה מתאימה עלתה הרמה של בית הספר והחלו ללמוד בו גם תלמידים שהוריהם שילמו שכר-לימוד. בהערכה מיוחדת זוכר כותב שורות אלה את מר רובין (שלא הסכים להיקרא "רבי" או "מלמד") שמתורתו ניזון הוא עד היום הזה.

לצורך אחזקת ה"תלמוד-תורה" הוקמה עמותה, שדאגה לא רק למזון רוחני לתלמידיו, כי אם גם לעזרה חומרית, בעיקר בביגוד. פעילי עמותה זאת, פרט ליושב-הראש שלה גרבשייד, היו רבים ורק אחדים יוזכרו כאן: יחיאל-איציג הרצברג, ברל הארט (המכונה חנה'ס להבדיל מברל (כהן) הארט, שכיהן לאחר מכן כראש הקהילה), האחים חיים ונח יורגראו, אלימלך הרר, יעקב (יענקל) בזנר, ישראל-שמעון הירשלייפר ומנדל ראט.

אחרי גרבשייד ניהלה העמותה ועדה קרואה עד שקיבל על עצמו את הניהול האדריכל הנודע חיים רודניק וניהל אותה תקופה ארוכה עד פטירתו. עמו פעלו בין היתר: יעקב דרימר, חיים שטרנשוס, מנחם הירשלייפר, שמעון הלברכט, משולם כ"ץ, דוד וסרמן, יהושע שורברג ואחרים. ראוי להזכיר את תרומתם של אחדים מעשירי העיר, שהורישו את רכושם למען הרחבת ה"תלמוד-תורה" ועזרה לתלמידיה העניים. כך לא יישכחו לעולם משפחת מנדל וגיטל פישר ומיכאל רוקנשטיין.

ה"תלמוד-תורה" פעל ללא הפסק עד מלחמת העולם השניה, וב-1939 למדו בו 130 תלמידים ב-4 כיתות.

שיטת הלימוד ב"חדר"ים וב"תלמוד-תורה" היתה פשוטה: קריאה במקור (תנ"ך, גמרא) ותרגום לאידיש, לפעמים מלה במלה. כמו כן נקרא פירוש רש"י ותורגם לאידיש, כשהמלים המוסברות ע"י רש"י בצרפתית העתיקה של תקופתו, לא תורגמו ונשארו סתומות ל"מלמד" ולתלמידים כאחד. את התלמוד ("גמרא") קראו במקור ותרגמו לאידיש, אך ההסברים היו מעמיקים.

ב-5 באפריל 1931 נפתח בית הספר היהודי לבנות "בית יעקב". הלימודים התנהלו בבית-הכנסת של דוד-יוסף הכט ("בעזרת-הנשים"). בין השנים 1937-1938 ניהלה הגברת שרייבר מסירט בית-ספר זה.

עוד בתקופת תנועת "בילו" היתה בקרב היהודים ברדאוץ פעילות ציונית ענפה, כפי שיוסבר בפרק הבא. כחלק מפעילות זאת טיפחו הציונים את התחדשות השפה העברית.

ב-1907 נוסד בית הספר העברי "שפה ברורה" ע"י משה פיינטוך, שלום שטרייט, יעקב פלדמן, אלתר וסרמן, יוסף פוסטילניק ואלקנה קורנבליט. מצורף לבית הספר היה גם גן-ילדים והתנהלו גם קורסים למבוגרים. את המושג "גננת" לא הכירו עדיין והזאטוטים קראו לה "דודה".

בבית הספר "שפה ברורה" למדו מאות אחדות של תלמידים ותלמידות במשך השנים בשיטה "עברית בעברית", דהיינו שפת ההוראה היתה עברית. תלמידים אלה הפיצו את השפה העברית ובמשך השנים שלטו רבים מיהודי רדאוץ בשפה העברית המודרנית. בית הספר התקיים עד 1938, כשנאלץ לסגור את שעריו בעטיין של הנגישות האנטישמיות של המשטר הרומני.

בין מורי בית הספר ראויים לציון המורים: גולדשטיין, משה בליי והפדגוג צ'רנוסטרובסקי. למורה צ'רנוסטרובסקי זוקף כותב שורות אלה את שליטתו בעברית עוד לפני עלייתו ארצה. כל המורים האלה נספו בשואה.

בועד המנהל של בית הספר היו פעילים במשך השנים: חיים שרף, ד"ר לאוטרשטיין, שופט בית המשפט המחוזי ד"ר אנשל, ד"ר ברכר, מנדל כ"ץ, אברהם ויידנפלד, אפרים גולדשלגר ואחרון חשוב - אלתר וסרמן. הוא היה בועד המנהל מיום יסוד בית-הספר ועד לסגירתו והודות לפעילותו הנמרצת החזיק בית-הספר מעמד בתקופות משבר.

עדות מאלפת לפעילות הציונית ולטיפוח השפה העברית ברדאוץ אפשר למצוא במברקי הברכה על טפסים מאויירים של הקרן הקיימת לישראל, שנשלחו לחתונתו של לייב (אריה) ויידנפלד לרגל נישואיו. החופה נערכה ב-ט"ו בשבט תרפ"ב (1922) בוואטרה-דורנה, וחבריו ברדאוץ שלחו לו מברקי ברכה על טהרת העברית. מעניין במיוחד הוא מברקו של אלתר וסרמן, שציין את שנת החופה כשנת "עברית", בגימטריה = תרפ"ב. המברקים המקוריים נמצאים בידי גב. צפורה גולן לבית ויידנפלד בחיפה ותצלום אחד מהם מצורף לספר זה.

הגימנסיה היהודית

בין השנים 1919-1924 התקיימו לימודים ב"גימנסיה היהודית" - בית ספר תיכון פרטי יהודי. בית ספר זה נוסד ע"י האירגון שנודע בשם: "בית-הספר התיכון היהודי" מהעיר צ'רנוביץ, בירת בוקובינה.

בקשר לשפת ההוראה בבית-ספר זה חלוקות העדויות. על פי עדותה של גב. יונינה שוער-וסרמן, שלמדה בבית-ספר זה, וגם של אחרים, היתה שפת ההוראה רומנית. תיאודור לביא טוען בפרק רדאוץ שב-"ספר הקהילות ברומניה" ששפת ההוראה היתה עברית.

בבית הספר לימדו המורים הבאים: (בארצות אירופה נוהגים לכנות מורה בבית ספר תיכון בתואר "פרופסור") פרופסור קניג, ד"ר זונטאג, פרופ. אווה רוזנר, ד"ר זיגפריד ויינשטיין, פרופ. נ. אלפרן ואחרים. בית הספר היה מוכר ע"י משרד החינוך הרומני, עד שגזרות אנטי יהודיות הסירו את ההכרה ובית הספר נאלץ להיסגר.

הצורך בהקמת גימנסיה יהודית נבע מן העובדה שהשלטונות הרומניים, ברצותם להשליט את השפה ואת התרבות הרומנית על אוכלוסיית בוקובינה, החלו באוכלוסיה היהודית באוסרם על תלמידים יהודים ללמוד בבית ספר גרמני. כדי לא להרחיק את התלמידים היהודים מן השפה הגרמנית ומתרבותה, לימדו בגימנסיה היהודית גרמנית כשפה זרה.

התלמידים שלמדו בבית ספר זה בעת סגירתו, השלימו את לימודיהם בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים; אחדים מהם הגיעו לאחר מכן לארץ-ישראל.

כאשר בשנת 1940 לא איפשר עוד המשטר האנטישמי ברומניה לתלמידים יהודים ללמוד בבתי ספר ממשלתיים, הקימה הקהילה היהודית בית ספר בעל 4 כיתות, בו לימדו המורים היהודים שפוטרו ממשרותיהם בבתי הספר הממשלתיים. התלמידים קיבלו בבית ספר זה ארוחת-בוקר. עבור התלמידים העניים ערכו יעקב כ"ץ ומקס שולזינגר התרמה והצליחו להלביש ולהנעיל 75 ילדים.

התנועה הציונית

הדי תנועת "בילו" הגיעה גם לרדאוץ וצעירים אחדים החלו לטפח את הרעיון הציוני, בלי שתהיה להם התעוזה להגשים אותו.

בשנת 1892 הוקם בעיר האירגון "אהבת-ציון". בהקמתו היה פעיל ד"ר נתן בירנבאום ("מתתיהו אחר"), אשר המציא את המושג "ציונות". בראש אירגון זה עמד הרב יצחק קונשטאד; ממלאי מקומו היו מורי הדת שמעון שפירא ואייזיג גראבשייד. יוסף קאסוואן והמורה ד. פלדמן היו גם הם פעילים מאוד.

רק בשנת 1900, כאשר הרופא ד"ר יוסף בירר - בנו של העסקן הציוני הידוע ד"ר ראובן בירר, אחד ממקורביו של ד"ר הרצל - בא לרדאוץ ויסד את האירגון "דורשי-ציון", פרשה התנועה הציונית כנפיים והקיפה ציבור רחב. גם בהנהלת הקהילה היו נציגים של התנועה הציונית. על-יד המועדון של אירגון "דורשי-ציון" היתה ספריה ואולם-קריאה. כאן התרכזה הפעילות הציונית ברדאוץ עד למלחמת העולם הראשונה.

התרמות "הקופסה הכחולה" - הקרן-הקיימת-לישראל - נערכו בהזדמנויות שונות. אפילו בבתי-הכנסת התרימו למען "הקרן-הקיימת".

אחרי מאבקים קשים, הצליחו אלתר וסרמן ולייב ויידנפלד למצוא פירצה גם במבצר החזק ביותר של החסידים - בית-הכנסת הויז'ניצאי (ויז'ניצר שיל) - וחדרו גם אליו, גם ברוח וגם בכוח.

אודות החדירה בכוח (בעצם במוח, בתיחכום) אל "הויז'ניצר שיל" סיפר אלתר וסרמן לבנו חיים, ממנו שמעתי את הסיפור הבא: בהעדר מועדון קבוע להתכנסות הפעילים הציונים ואוהדיהם, חיפשו אלתר וסרמן ולייב ויידנפלד מקומות כינוס ארעיים לאספותיהם. באחד הימים ניסו להשתמש ב"ויז'ניצר שיל" לצורך זה, ללא ידיעת ה"בעלי-בתים" וללא הסכמתם, אולם מצאו את הדלת נעולה. למעלה ב"עזרת-הנשים" היתה הדלת פתוחה. שני הפעילים מצאו את הנער שמואל האלברכט, אוהד ציון מובהק, שהסכים להשתחל בעזרת חבל מ"עזרת הנשים" אל אולם בית הכנסת ופתח את הדלת.

עם הזמן נעשתה רדאוץ מרכז פעיל של התנועה הציונית. פעלו בה התנועות מכל הזרמים ובניגוד לערים אחרות בבוקובינה, היה שיתוף פעולה ביניהן, למרות השוני בהשקפותיהן.

בשנת 1918 נוסד אירגון "השומר" ממנו נוצר לאחר מכן "השומר הצעיר". מייסדי תנועת נוער ציונית זאת היו יהושע ועמנואל בירר, שחזרו מלימודיהם בוינה, ואברהם בולר, שהיה יושב ראש התנועה הזאת ברדאוץ. הוא היה גם ראש הקבוצה דוברת העברית "עבודה". קבוצה זאת היוותה הגרעין של הקבוצות האחרות, שחבריהם היו אישים בעלי שם, כגון: המהנדס אברהם קליר

(ממייסדי בית-החרושת "ארגמן", בעבר גם נשיא התעשיינים בישראל), האדריכל עמנואל האלברכט (רמת-גן), פרופסור משה שטרנשוס (קנדה), רופא העיניים ד"ר יצחק ברכר, ד"ר משה ווינליס (קנדה), ד"ר ווכר, מאיר לקר, אברהם בולר (שנשא בישראל את השם דרורי; הוא עלה לארץ ב-1920, הצטרף לקבוצת "דגניה", היה בין מייסדי קיבוץ גינגר והיה מזכיר הקיבוץ עד פטירתו ב-1957).

"השומר הצעיר" התפתח עד מהרה ברדאוץ וכלל בשורותיו את מיטב הנוער שלאחר מלחמת העולם הראשונה. יוצאי "השומר הצעיר" ברדאוץ הגיעו ברובם ארצה והיו בין מניחי היסוד של בניין הארץ והמדינה. נזכיר אחדים מהם: צבי יחיאלי (שכטר), בנו של מיכאל שכטר, הגבאי של ה"ויז'ניצר שיל", היה אחד ממנהליה הראשונים של חברת האוניות "צים" וחבר הקיבוץ גבעת-חיים שבעמק חפר (ע"י חדרה). הוא נספה בתאונת דרכים. ד"ר חיים גלבר, ד"ר יוסף פייגר, המהנדס דוד זינגר (עומר), המנהל של המחלקה הטכנית של "השומר הצעיר" בארץ וחבר קיבוץ בית-אלפא. פרופסור ד"ר יצחק האלברכט, מנהל המחלקה הגיניקולוגית בבית-החולים "השרון" שבפתח-תקוה. נעימה קליר, מבית האלברכט, רעיית המהנדס קליר מבעלי בית-החרושת "ארגמן". נעימה האלברכט-קליר היתה ראש הקבוצה "חבצלת" של "השומר הצעיר" ברדאוץ. מלכה פאנטיקה-האלברכט, רעיית האדריכל ע. האלברכט; ברכה ופולדי דולברג (דולב) מחיפה. ברכה היא בת ישעיהו-משה פוסטילניק; פולדי נפטר. פישל גנזר, חיה פאלק מבית שכטר מקיבוץ גבעת-חיים, אחות צבי יחיאלי (שכטר), צפורה לאופר מבית שכטר (רמת-גן); ד"ר צבי אלדורף (תל-אביב); מקס הרר (פתח-תקוה); אוסקר אקהאוס (חיפה); יעקב ווכר ורעייתו (רחובות) ורבים אחרים.

פרט ל"שומר הצעיר" פעלו ברדאוץ תנועות ציוניות אחרות: הציונים הכלליים, הרביזיוניסטים, "צעירי-ציון", "מזרחי", "פועלי-ציון". כמו כן פעלו תנועות נוער ציוניות: "ברית-טרומפלדור" ("בית"ר"), "בני-עקיבא" ו"העובד הציוני".

ממנהיגי "צעירי-ציון" היו אפרים גולדשלגר, ד"ר איזקסון (קק"ל), שרף וד"ר ברטנשנידר. את "פועלי ציון" הנהיגו סלו גרוסמן, ליאון וונדר, מקס גולדשלגר ושלמה שטנצלר. מקס גולדשלגר עמד שנים אחדות בראש "פועלי-ציון" ועלה ארצה בשנת 1933.

בשנת 1939 יסד כותב שורות אלה קן של "הנוער הציוני" בעזרתם הפעילה של יצחק ארצי (הרציג) ויהודה שערי (שויערמן) מסירט. בארץ שניהם פעילים מאוד: שניהם כחברי כנסת, שערי היה גם סגן שר התיירות וארצי היה תקופה ארוכה סגן ראש-עירית תל-אביב. קן זה פעל במחתרת תוך קשיים רבים, בשעה שהאנטישמיות החניקה כל פעילות ציונית.

בשנת 1918 הוקם ברדאוץ "מועצה לאומית" יהודית בה פעל ה"בונד" פעילות סוציאליסטית (לא ציונית). אולם פעילות זאת הופסקה, כשהשלטונות הרומנים אסרו ב-1919 את פעילות כל המועצות הלאומיות.

אחרי ביטול המועצות הלאומיות המשיכו חברי ה"בונד" בנסיונם להשפיע על הרכב הנהלת הקהילה היהודית. בהנהגת ד"ר מנדל דרימר התפתחה פעילות לאומית סוציאליסטית. פעילות זאת נתמכה גם ע"י גורמים דמוקרטיים של המעמד הבינוני היהודי. יחד עם ד"ר דרימר פעלו: וולף (זאב) טננבאום (נרצח ע"י קלגסי "משמר-הברזל" הפאשיסטי), שמואל הייטנר, הרוקח בראל (Beral), יוסף הורן ומוריץ פליקר.

לאחר מאבקים שארכו שנים הצליח ה"בונד" להביא לשינוי שיטת הבחירות להנהלת הקהילה. הבחירות היו מעתה ישירות, יחסיות וחשאיות; ניתנה זכות הבחירה לכל שכבת האוכלוסיה היהודית. כך ניתנה אפשרות לשכבת הפועלים להשפיע על פעילות הנהלת הקהילה.

כנציבי הקרן הקיימת לישראל (קק"ל) פעלו אחרי מלחמת העולם הראשונה לייב ואברהם ויידנפלד, גב. פרופסור רוזנר, אליעזר שפירא, אלתר וסרמן, ד"ר ישעיהו ברקוביץ, צבי מטש, שפר וד"ר ברטשניידר. הודות לשיתוף פעולה של אפרים גולדשלגר, יעקב כ"ץ, יואל שורברג וגם אירגוני הנוער הציוניים התרימה רדאוץ את הסכום השני בגודלו, אחרי צ'רנוביץ.

בשנת 1921 נוסדה "קרן-היסוד" ברדאוץ. ליושב-ראש נבחר ד"ר ישעיהו הרצברג מהחוג הלא-ציוני.

בין הציונים הפעילים הבולטים בעיר יש לציין את: ד"ר יצחק אוסלנדר (כיהן גם כראש הקהילה, בעל הצל"ש הרומני Meritul Comercial, היה חותנו של ד"ר עמנואל וילדמן בתל-אביב), ד"ר יוסף בירר, ד"ר יעקב לאפאיופקר, אלתר וסרמן, חיים האלברכט, פרופ. קניג, ד"ר ישעיהו לקר וחיים שרף.

ברדאוץ היה גם אירגון חזק של תנועת ה"מזרחי". מנהיג תנועה זאת היה שמעון האלברכט. יחד עם רעייתו חיה-רחל פעל רבות במסגרת תנועת ה"מזרחי" בכל בוקובינה. שמעון האלברכט היה שנים רבות בראשות ועד הקהילה ותקופה מסוימת גם ראש הקהילה. למרות נטייתו החסידית היה ציוני נלהב וחינך את בניו ברוח הציונות. בניו עלו ארצה ורבים הקנו לעצמם מוניטין במקצועותיהם.

לאחר מלחמת העולם השניה, בין השנים 1945-1949, התארגנה מחדש ההסתדרות הציונית, ובראשה עמדו: אלתר וסרמן, עו"ד ד"ר ביגו (דב) הארט, צבי מטש, עו"ד ד"ר ווליצר, ד"ר א. מכל ואפרים גולדשלגר.

אישים ידועי-שם מתוך התנועות הציוניות העולמיות ביקרו ברדאוץ כאורחים של סניפי תנועותיהם. ביניהם: ד"ר נתן בירנבאום, פרופ. ד"ר ארתור

מאהלר, פרופ. ד"ר ליאון קלנר, ד"ר שמריהו לוין, אליעזר רוכבאך, מ. אושיסקין, ד"ר עמנואל אולסוואנגר, יוסף שפרינצק (היושב-ראש הראשון של כנסת מדינת ישראל), נתן ביסטריצקי, אהרון שפירא וד"ר וולפגאנג פון וייזל.

זכויות רבות בהפצת הרעיון הציוני בקרב שכבות המשכילים בעיר רכש אירגון הסטודנטים "בריתיה" (Barissia). הוא נוסד ברדאוץ ב-1912 ע"י סטודנטים תושבי העיר, אשך למדו בוינה ופקדו את עירם בחופשות הקייץ. בין המייסדים היו: המהנדס בוכבינדר (עלה ארצה והתיישב בחיפה), המהנדס שינדלר, נידרהופר, בידרמן וד"ר שימל.

כאיגוד ציוני העמידה "בריתיה" בראש מעייניה שתי מטרות:

א) לחנך את הסטודנטים היהודים ברוח הציונות;

ב) להכינם להגנה עצמית נוכח האנטישמיות הגואה. כדרך איגוד הסטודנטים הנוצרים הם עסקו גם בסייף.

בשנות התפתחותה היוותה "בריתיה" אבן שואבת ומרכז חברתי לנוער האקדמאי היהודי של העיר. בחופשות החגים ובחופשת הקייץ, בעת שהותם של הסטודנטים חברי "בריתיה" בבית, ברדאוץ, עסקו בפעילות ציונית ענפה. באספותיהם השבועיות הושמעו הרצאות בנושאי ציונות וארץ-ישראל ובמסיבות חתונה הופיעו הם כמתרימים לקק"ל ולקרן היסוד. עו"ד דב (ביגו) הארט, שהיה אז סטודנט חבר "בריתיה", מספר שהיה בידיהם מידע על כל חתונה יהודית בעיר ואם לא היו בעלי השמחה מתנגדים גמורים לציונות, "פשטו" חברי "בריתיה" על כל האורחים והתרימו אותם למען הקק"ל.

ב-15 בינואר 1927 בערב חגיגי שערך האירגון באולם "הבית-הגרמני", הופיע הזמר יוסף שמידט, אשר שירת אז בתזמורת הצבאית בעיר בתור מתופף. הוא התפרסם אחר כך בכל העולם.

לאחר חגיגת היובל הסמסטרי - 25 שנים לקיום 50 סמסטרים - נאלצה "בריתיה" להפסיק את פעילותה ב-1937 בלחץ הממשלות האנטישמיות ברומניה.

בשנתיים האחרונות לקיום האירגון אורגנו גם תלמידי תיכון יהודיים ב"בריתיה הצעירה", שניסתה להשרות אוירה טרום-אקדמית וציונית בקרב חבריה.

התנועה הרביזיוניסטית (ברית-טרומפלדור – "בית"ר")

תנועת הנוער הציונית-רביזיוניסטית "ברית-טרומפלדור" או בקיצור "בית"ר" ברדאוץ, נוסדה בחול-המועד סוכות תרפ"ז (1926) ביוזמתו של ראש התנועה בבוקובינה "ניצב" יעקב שיבר מצ'רנוביץ.

החברים הראשונים היו: חיים-הרש ליברזון, חיים טננהויז, יוסף דלפן, אוסוואלד קרומהולץ, סמי גרובר, מילו זינגר, פנחס פוסטילניק, מילו פוסטילניק, חיים (בוברל) זומר, שלמה קרן, יוסף קורן, שלמה קורנבליט, בובי לוסטגרטן ועוד.

ראש הקן כונה "מפקד" והחל ב-1930 לבשו חברי "בית"ר" מדים (חולצה חומה) וקיבלו הדרכה "צבאית" לצורך הגנה, ללא נשק. הדרכה זאת כוונה לתנאים בארץ-ישראל, אליה ייחלו חברי "בית"ר" לעלות. מגמה זאת של הציונות - העליה לארץ ישראל - בוצעה במשך שנות השלושים בדרכים שונות: באופניים, ברגל ובאוניה.

בין "מפקדי" הקן ברדאוץ ראוי להזכיר את: חיים-הרש ליברזון, חיים טננהויז, אדולף פייגר, זיגו סלדינגר. "המפקד" האחרון לפני מלחמת העולם השניה היה חיים (בוברל) זומר. היו גם בנות בין חברי "בית"ר". ביניהן: אלזה שטרנשוס, האחיות שיבר.

הפעילות בקן התרכזה סביב הרצאות על הציונות, על ארץ-ישראל, על המצב הגיאוגרפי, ההיסטורי והמדיני בארץ. כמו כן למדו את השפה העברית. מדי פעם נערכו הצגות, שחוברו (רובן) ע"י פייבל פרידמן. היו ערבי זמרה בהן הצטיינו הבנות דורה ברנטל ומינה נידרהופר.

חברי "בית"ר" יצאו גם ל"הכשרות". ב-1934 היתה "הכשרה" ברדאוץ, כשחברים וחברות מסניפי "בית"ר" מכל רחבי רומניה עבדו במפעלים שונים בעיר. בין מארגני ה"הכשרות" היו: לולו רודניק ושמואל גאבר.

חברי "בית"ר" רבים ברדאוץ היו פעילים בענפי ספורט שונים במועדון "הגבורה". מדי פעם יצאו חברים מקן רדאוץ לערים בסביבה כדי לגייס חברים חדשים לתנועה. כשנאם ראש "בית"ר", זאב ז'בוטינסקי, בצ'רנוביץ, השתתפו כל חברי הקן בהרצאה זאת.

אחרי רצח ארלוזורוב – 1933 - סבלו חברי "בית"ר" והרביזיוניסטים מהשמצות ומרדיפות מצד התנועות הציוניות האחרות בעיר: אף-על-פי-כן השיגה התנועה הרביזיוניסטית בבחירות לקונגרס הציוני רוב גדול בעיר.

בקייץ 1927 נוסדה ברדאוץ התנועה הציונית הרביזיוניסטית (בנוסף לתנועת הנוער "בית"ר"). בין חבריה הראשונים היו: השופט ראכמוט, ד"ר אדי

מכל, נח יורגראו, הרשקו בירקנפלד, האחים גולדשלגר, אדולף פייגר ואחרים. יושב-הראש הראשון של התנועה היה השופט ראכמוט, שפתח את המועדון "הרצליה". במשך הזמן הצטרפו סטודנטים רבים וביניהם: ביבי פרסנר, האחים קורנבליט, וילי קרמר ואחרים. במשך הזמן נהיתה התנועה הרביזיוניסטית אחת הגדולות ברדאוץ. רוב חברי התנועה התישבו בארץ הן לפני מלחמת העולם השניה והן אחריה.

קן בית"ר ברדאוץ, 1932.

זיגי סלדינגר, אליעזר מָר, סמי גרובר, יוסף דלפן, חיים (בוברל) זומר, ישראל שיבר, זונטג, ברקוביץ שמעון, ריפל יהודה, חיים טננהויז.

גדוד הכשרה של בית"ר ברדאוץ, 1933

גדוד "שרה אהרונסון" של בית"ר רדאוץ, 1935.

קבוצת חברים ב"ברית טרומפלדור" 1932/33.

ביניהם: וילי קרמר, הוגו רודיך, ארתור קלנג, פרדי וייס, פרסנר, מתי גלסברג.

קבוצת חברים של בית"ר, 1937:

חיים קרייזל, קרל הייטנר, משה הורנשטיין, בומל ברכר, ירחמיאל נידרהופר.

קבוצת "אופק" מתנועת "השומר הצעיר"

קן "השומר הצעיר" ב-1937.

קן של "השומר הצעיר"

קבוצת חברים מ"השומר הצעיר"

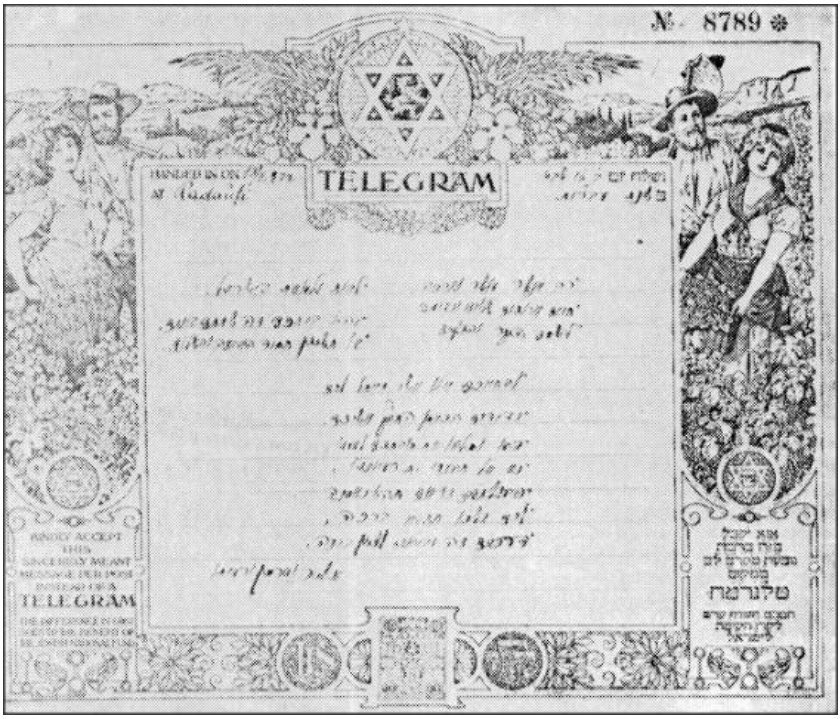
שמריהו לוין בביקורו ברדאוץ ב-1930, בליווי ד"ר ישראל מנצ'ר.

ציוני רדאוץ עם קבוצת "השומר הצעיר" בביקורו של חיים-משה שפירא (באמצע)

ארגון הסטודנטים היהודיים "בריתיה" (Barisia) ברדאוץ בשנות ה-30.

מברק בעברית על טופס של הקק"ל ששלח אלתר וסרמן לרגל נישואיו של לייב ויינפלד.

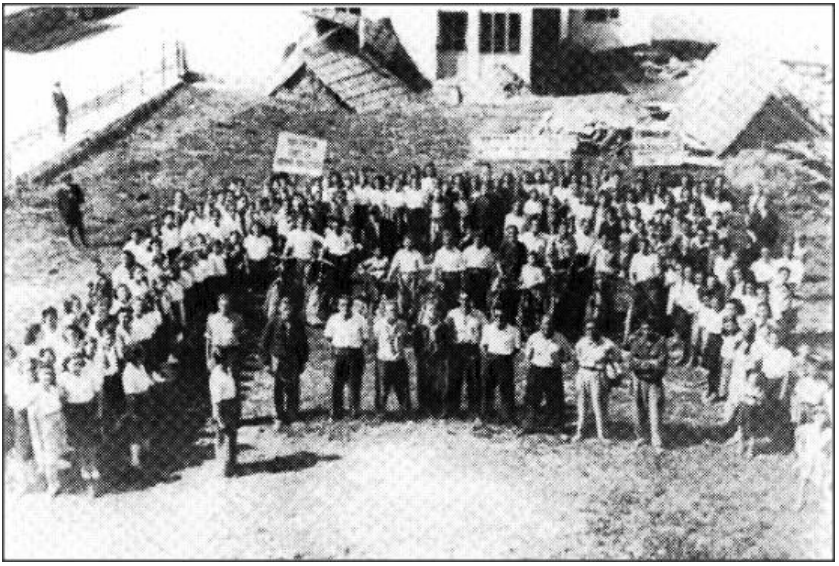
"פועלי-ציון" ברדאוץ

חיים הלברכט במלחמת העולם הראשונה בתור חייל יהודי במסגרת הצבא הבריטי. (ראה המנורה וה"מגן-דוד").

ד"ר ברנהרד שימל כסטודנט במדי אירגון סטודנטים.

"החזית הציונית המאוחדת" (Frontul Unic Zionist)
לרגל חג שיחרור רומניה מהנאצים ב-23 באוגוסט 1945, לפני המצעד.

"החזית הציונית המאוחדת" במצעד.

קן בית"ר ברדאוץ ב-23 באוגוסט 1945.

קבוצת בנות ציוניות במצעד

קבוצת בית"ר-ים אחרי השואה, בתוכם **מקס קורץ**, המפקד האחרון של קן בית"ר רדאוץ, שנהרג בהפצצת התחנה המרכזית בתל-אביב במלחמת העצמאות.

הנהלת בית"ר רדאוץ ב-1938.

ההנהלה האיזורית של בית"ר רומניה (1947).

רדאוץ כעיר מחוז

ב-1855 הוכרזה רדאוץ עיר מחוז, כשבשיפוטה נמצאים כ-40 ישובים, רובם חקלאיים. הממונה הראשון על המחוז היה מיכאל פייטיי Pitei, וכשהוא הועבר ב-1867 לסטורוז'ינץ, מונה במקומו אדוארד שטראסר.

במפקד האוכלוסין שנערך ב-1869 מנתה האוכלוסיה של **מחוז** רדאוץ 73,601 תושבים, **מהם 3362 יהודים**. באותה תקופה היו במחוז שלושה רופאים ורוקח אחד. בשנת עריכת המפקד חיה במחוז אישה, שגילה עבר את ה-100, דבר נדיר מאוד באותו זמן.

במפקד של שנת 1880 מנתה האוכלוסיה של המחוז 81,410 תושבים וב-1890 92,554 תושבים. ב-1910 מנתה האוכלוסיה במחוז 91,018 נפש, **מהן 9442 יהודים**. הממונה האחרון של המחוז תחת שלטון המונרכיה האוסטרית היה ד"ר פרוקופוביץ.

עם סיפוח בוקובינה לרומניה, מונה ב-1919 לממונה על המחוז (פרפקט – Prefect) איליה מצ'יובסקי, שמת כ-1923. במקומו מונה עמנואל בנצ'סקו.

לפי הצו המלכותי שפורסם בעיתון הרשמי Monitorul Oficial ב-1925, חולקה בוקובינה למחוזות: צ'רנוביץ, רדאוץ, סטרוז'ינץ, סוצ'אבה וקימפולונג.

המחוז נקרא ז'ודץ Judet והממונה על המחוז Prefect. בכל עיר-מחוז היו המוסדות הבאים: מינהלת המחוז (Prefectura), בית משפט מחוזי, הפרקליטות המחוזית, מינהלת הכספים, המנהלה החקלאית, משרד כיול, ז'נדרמריה ומפקדה צבאית.

המחוז שלח 3 נציגים לבית הנבחרים ו-4 לסנאט. ה-Prefect היה נציג הממשלה והוחלף בכל פעם שהממשלה התחלפה. הוא היה נציג הכוח השולט במדינה, ממונה על המשטרה, ובסמכותו היה להורות על הפעלת הצבא בשעת חירום. בידיו היה הפיקוח על כל משרדי הממשלה של המחוז; היה רשאי להתקשר טלפונית ישירות עם כל משרדי הממשלה.

מועצת המחוז הקבועה Comisia Permanenta היתה מורכבת מ: מנהל משק הכספים, חשב בתי הספר, מנהל המחלקה הטכנית והחקלאית, נציג הכנסיה הרומנית **ונציג הקהילה היהודית** (המייצגת את המיעוט הגדול ביותר במחוז).

במפקד שנערך במחוז בשנת 1927 (ואשר לא פורסם רשמית עקב תלונות שהיו זיופים) מנתה האוכלוסיה 161,865 נפש, **מהן 12,133 יהודים**.

מוסדות השלטון ברדאוץ

הרשות השופטת

בימי שלטון הנסיכים המולדביים היה ההגמון השופט של הנתינים בכפר רדאוץ ובסביבתו. יש לזכור שרדאוץ, הכפר והאדמה סביבו, היה קניין הכנסיה והנתינים היו אריסים בתקופת הנסיכים המולדביים ובראשית התקופה האוסטרית.

הממשל האוסטרי השאיר את המצב השיפוטי על כנו עד 1794, כשמועצת-הקיסר הפקיעה את זכות השיפוט מידי בעלי הקרקעות (במקרה של רדאוץ - הכנסיה) והורה להם להעסיק משפטנים מורשים לצורך עריכת המשפטים. ברחבי בוקובינה הועסקו 13 משפטנים כאלה (מנדטרים Mandatar בפי השלטון האוסטרי), אולם ברדאוץ הוקמה ישות משפטית יחידה בבוקובינה, שהתקיימה עד סוף 1814. החל ב-1815 היה רשאי לערוך את המשפטים רק שופט מדופלם.

השופט הראשון ברדאוץ היה יוסף פון וישניובסקי, שישב על כם השיפוט עד 1832. באותה שנה שפטו לצידו שני שופטי-משטרה.

כל המסמכים המשפטיים שעסקו בענינים אזרחיים, בענינים פליליים ובעניני ירושה, ושאוחסנו בבניין בית-המשפט המחוזי בעיר - נעלמו בשנות ה-30 של המאה הזאת, לאחר שמשרד המשפטים הרומני הורה למסור מסמכים אלה, תמורת תשלום זעום, לרשות אשה מסוימת - ומאז נעלמו עקבותיהם.

לאחר האירועים הפוליטיים בעקבות מהפכת 1848, הורה הקיסר פראנץ-יוסף הראשון להקים רשות משפטית אזורית בכל ערי הממלכה. בעקבות כך הוקם ברדאוץ בספטמבר 1855 בית-משפט איזורי וגם רשות חוקרת עבור האזורים: רדאוץ, סירט וסולקה.

באוגוסט 1868 קיבל בית המשפט האיזורי יתר עצמאות, אולם היה כפוף לרשות המשפטית בצ'רנוביץ, ומספטמבר 1885 לרשות המשפטית העליונה ב-למברג.

ברוח החוק מ-8 במרץ 1873 הוקם ברדאוץ משרד לניהול "ספר האחוזה". בית המשפט המחוזי שכן כרחוב Herrengasse ומנה 16 שופטים ו-16 פקידים. 4 בניינים נוספים ברחוב ד"ר קונסטנטין טומצ'יוק השתייכו לבית המשפט.

בראשית שנת 1914 כיהנו, בין היתר, **השופטים היהודים הבאים בבית המשפט: ד"ר שמעון הילזנרט, הרמן קסלר, ד"ר בנימין אבנר (Ebner), ד"ר הייניריך אנטשל, פרידריך ראכמות, סלומון שטרומינגר, ברוך ויינכך, נפתלי הלפרן, יעקב הניגסברג, אדולף לנג.**

במלחמת העולם הראשונה גויסו חלק מהשופטים ומהפקידים וחלק אחר ברח מפני הרוסים אל מערב הקיסרות. גורל משרדי בית המשפט היה כגורל משרדים אחרים: הכל נפרץ, מסמכים נשרפו או הושמדו והרצפות טונפו ע"י החיילים הרוסיים.

בשנים הראשונות לאחר סיפוח בוקובינה לרומניה לא חלו שינויים רבים. נפתחו קורסים ללימוד השפה הרומנית, שנוהלו ע"י מנהל הגימנסיה איזופסקו והשופט היהודי ראכמות.

ב-1 בינואר 1925 שולבו שופטי בית-המשפט בבוקובינה ופקידיו בתקן הרומני ובעקבות כך ירדה המשכורת היסודית באופן ניכר. שנה מאוחר יותר - ב-1 בינואר 1926 - שונה שם בית-המשפט ל-Judecatorie mixta, דהיינו: בית משפט מעורב, כי היקף סמכותו כלל גם את העיר וגם ישובים חקלאיים שבמחוז.

למפקח על בתי המשפט Gerichtsvorsteher מונה ניקו סולצ'ינה, שכיהן במשרה זו עד מלחמת העולם השניה. לבית המשפט המחוזי של רדאוץ סופחו בתי המשפט של הישובים: סירט, ויקוב העליונה, פוטילה וסלטין (Seletin) והוא כונה מעתה: **Tribunalul Judetului Radauti.**

אורגנה מחדש הפרקליטות Parchetul Tribunalului Judetului Radauti והוקם גם בית הסוהר Inchisoarea Parchetului Tribunalului Judetului Radauti.

בתקופת השלטון הרומני פעלו השופטים היהודים הבאים: ד"ר אנטשל, ד"ר האוספאטר, השופט ראכמות, ד"ר שטרומינגר והשופט טפפרברגר. האחרון היה מומר, אבל נשאר יהודי בלב ובנפש והיה אהוד על הקהל היהודי.

השופט ראכמות זכור לעורך הדין ביגו הארט כשהוא יושב על כס בית המשפט עם סיגריה בפה (דבר בלתי מקובל בבתי המשפט), רושם בעצמו את הפרוטוקול של כל משפט, ואינו מפסיק את הישיבה עד גמר כל המשפטים שנקבעו לאותו יום. לא פעם נסתיים משפט בשעות הקטנות של הלילה.

המוסדות הפיננסיים

ברדאוץ היה משרד פיננסי, שניהל את חשבונות קרן הכנסיה, עוד מ-1786. משרד זה נשא את השם: Renteamt. כאשר ב-1848 חוסל מעמד האיכרים הצמיתים והם נעשו אדונים על חלקות האדמה אשר עיבדו, היה צורך לגבות מהם מיסי יסוד, נוסף על המס שהוטל על הכנסה (כעין מס הכנסה של ימינו). הוקם לצורך זה ב-1850 משרד המס אשר גבה את המס ברדאוץ ובאיזור. לאחר שהוקם בית משפט איזורי בעיר, עבר תפקיד גביית המס ל:

לשכת המס וההפקדה

בין פקידי לשכה זו היה גם היהודי **יעקב וייסברוד**. לאחר סיפוח בוקובינה לרומניה נשא המשרד את השם Perceptia והמשיך לפעול.

פרט למשרד זה היה בימי האוסטרים משרד לגביית מיסים בלתי ישירים וגם משרד לביקורת, שנשא את השם Finantzinspektorat. בתקופת שלטון רומניה נוהלה הגבייה והביקורת ע"י Administratia Financiara (המנהל הפיננסי).

לאחר רישום הקרקעות ומדידתם ב-1883 נפתח משרד, שעקב אחרי שינויים בבעלות הקרקעות והדיווח על כל שינוי לשלטונות המס. בין הפקידים שהועסקו במשרד זה היה **היהודי ברוך הירשהורן**.

היו פקחי-מס גם בתקופה האוסטרית וגם אצל הרומנים. שמות המשרדים בתקופה הרומנית היו: Administratia de constatare a impozitelor ו-Administratia de incasari.

מוסדות האשראי (בנקים)

מוסדות אשראי - קופות חיסכון ומלווה - היו ברדאוץ עוד מאמצע המאה הקודמת, אולם רבים ממוסדות אלה לא החזיקו מעמד זמן רב מסיבות פיננסיות ומדיניות כאחד. במינהלת המשק של העיר היתה "קרן עזבונות", דהיינו כספי בני חסות קטינים, שנוהלו ע"י המינהלה עצמה. ב-1868, כאשר הוקם בעיר בית משפט עצמאי, עבר ניהול הקרן הזאת לידי בית המשפט. מהקרנות המצטברים ניתנו הלוואות לבעלי-מלאכה ולחקלאים בריבית זעומה.

עם סיפוח בוקובינה לרומניה, סרבו בתי-המשפט הרומניים לקחת על עצמם ניהול קרנות אלה והקופה שוב עברה לידי העיריה. מאחר שברומניה העתיקה לא היו מוכרים קרנות של יתומים קטינים, חוסלה הקופה ב-1932.

ב-1873 נפתח ברדאוץ סניף של **קופת חיסכון של בוקובינה**, ובו נוהל גם בית-עבוט. השמאי (מעריך דברי ערך) היה שמואל רובנר. סניף זה החזיק

מעמד רק 5 שנים. ב-1 בספטמבר 1878 סגר את שעריו, לאחר שצבר הפסד ניכר.

זה היה גורלה של **העמותה לקרדיט וחיסכון לסוחרים ולבעלי מקצוע**. היא נוסדה ב-1888 ונאלצה לסגור את דלפקיה ב-1892.

באותה תקופה נפתח **הבנק נתן הארט** בבעלותו ובניהולו של הבנקאי נתן הארט. בנק זה היה בעל מוניטין ומהימן מאוד. הוא נסגר עם מותו של בעל הבנק ב-1913.

ב-1903 נפתחה **העמותה לחיסכון ולהלוואה עבור התושבים הגרמנים של רדאוץ** ששיגשגה עד לחוקי מחיקת החובות של החקלאים, לפיהם נמחקו 70% מהחובות והיתרה צריכה היתה להיות מוחזרת ב-34 תשלומים חצי-שנתיים. לאחך תקופה ואת - 1932 - 1934 - צימצם מוסד זה את פעילותו הפיננסית עד למינימום. תחילה פעלה העמותה בבניין שבבעלותה, ברחוב אדולף מארין, ולאחך שב-1926 נתרם בניין זה לבית-הספר הריאלי הגרמני הפרטי, עברה פעילותה לבניין "הבית-הגרמני" שליד בית-הכנסת הגדול.

גם האוכלוסיה הרומנית הקימה מוסד פיננסי דומה **Insotirea de pastrare si credit pentru populatia romaneasca in Radauti** אך רישומו לא היה ניכר עקב מיעוט המפקידים.

ביוזמתם של **סוחרים יהודיים** ובעידודם של אישים בולטים אחרים בעיר, ביניהם **ד"ר ישעיהו הרצברג וד"ר אדולף הארט**, נפתח ב-1909 מוסד פינגסי בשם: **קופת חיסכון של עיריית רדאוץ**, **Sparkasse der Statgemeinde Radautz**. מוסד זה רכש לו עד מהרה מוניטין ואמון הציבור והצליח לשרוד במשברים הכלכלים, שפגעו במוסדות בנקאיים אחרים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נפתחו בנקים רבים ברדאוץ, אשר ברוחב ליבם ובידם הפתוחה "עזרו" לאוכלוסיה לשקוע בחובות עד כדי מחנק, תוך סיכון מצבם הם. כך הוקם סניף של **בנק הז'וינט Joint-Bank** שנוסד ב-1914 בארצות הברית. הלקוחות היו **רק יהודים ולמנהל הבנק מונה ד"ר דוד הירש**.

ב-1921 נפתח סניף של **בנק המזרח Banca de Est** בבניין של "בנק נתן הארט". מנהל הסניף היה **ד"ר שמעון הילזנראד**.

בשנת 1931, בעקבות חוק "מחיקת החובות" ובהשפעת המשבר הכלכלי העולמי עם נפילת הבורסה בניו-יורק, סגר הבנק את שעריו.

ב-1922 נפתח **בנק הרדאוציאנים Banca Radautilor**. מניותיו היו בידי פוליטיקאים רומנים מקומיים. ב-1929 חוסל הבנק תוך הבטחה לשלם 62% מחובותיו תוך שנתיים.

ב-1924 נפתח הבנק הגדול הרומני **מרמורוש-בלאנק ושות' Banca Marmorosch-Blanc & Co.**, סוכנות ברדאוץ, שהתרחבה לסניף תוך זמן קצר.

המוסד שכן בביתו של רופא השיניים המנוח ד"ר אדולף הארט ברחוב Herrengasse. הוא סיפח גם את סוכנות חברת הביטוח "ג'נראלה" "Generala". בראש הבנק עמדו עו"ד ד"ר זיגמונד רוזנפלד והמיור מאטאסאר.

ב-1931 פשט הבנק המרכזי את הרגל וביקש מבית-המשפט למנות כונס נכסים להסדר החובות. לפי החוק (Legea Timbrului), היה על הבנק לשלם לבית-המשפט 4% עמלה מהון הבנק, שהסתכם ב-1 מיליון ליי. למרבה הפלא הוצא צו מלכותי, שביום המסוים בו הגיש הבנק את הבקשה להסדר החובות, יחול פטור של תשלום העמלה על כל מי שהגיש בקשה דומה. התברר שבאותו יום הוגשה רק בקשה אחת לבית-המשפט, זו של "בנק מרמורוש ושות'". העיתונות עשתה "מטעמים" מצו מלכותי זה, ברומזה שהמלך (קארול השני) היה בעל מניות בבנק...

באפריל 1925 נפתח בבניין של "קפה פריס" ברחוב Kirchengasse סניף של **הבנק הבוקובינאי לחקלאות**.

גם בנק זה פשט את הרגל ב-1933 עקב חוק "הסדרת החובות", וחויב לשלם 40% מחובותיו לנושים ב-4 תשלומים שנתיים.

גם **הבנק הכללי של תושבי רדאוץ Banca Generala a Radautilor**, שנוסד ב-1926 ומניותיו היו בידי שני בויארים (בעלי קרקעות) רומנים ונוהל ע"י מנהל בי"ס יסודי גיורגה פופאדיוק - סגר את אשנביו עקב המשבר ב-1931.

ב-1927 נפתח בבניין של מלון שפייר ברח' Kirchengasse, סניף של הבנק "סוקומין", קיצור של השם: Sosietatea de Credit pentru Comert si Industrie (חברה לאשראי עבור המסחר והתעשיה).

המנהל היה **עו"ד ד"ר ישראל מנצ'ר**. הסניף נסגר ב-1930. בתו של ד"ר מנצ'ר, מיה, מעידה שלאחר שמנהל הבנק בצ'רנוביץ איבד עצמו לדעת, שילם אביה לכל הנושים את המגיע להם מכספו הפרטי. (ראה המאמר "Erinnerrungen an meinen Vater").

גם סניף ה"בנק עממי" **Banca Populara** בניהולו של **עו"ד דוד בירקנפלד**, שנפתח ב-1928 סגר את אשנביו בשנות המשבר הכלכלי.

ב-1928 נפתח גם סניף של **הבנק הלאומי הרומני Banca Nationala a Romaniei** ששכן בבניין שבין בניין הפרפקטורה לבין מסילת הברזל, לאחר ששופץ והותאם לצרכי הבנק.

ב-1929 נפתח סניף הבנק **קופת-חיסכון של בוקובינה Bukowiner Sparkasse** ששכן בבניין העיריה. גם הוא נסגר בשנות המשבר.

בנק נוסף ראוי להזכיר: **בנק בעלי המלאכה Gewerbebank** בהנהלת עו"ד ד"ר דרימר.

הדואר

עד שנת 1834 נעשו קשרי הדואר בכל בוקובינה ע"י פרשים בלבד. מכאן ואילך הועברו דברי הדואר בעגלות (בשנות ה-30 של המאה ה-20 היה רווח עדיין הביטוי "Die Oxenpost", כדי לציין את אטיות ההעברה בדואר). עבור העברת מכתבים, חבילות או דברי-ערך נקבע התעריף לפי המרחק אל היעד. ב-1866 נקבע תעריף אחיד, שאינו תלוי במרחק היעד.

עם פתיחת מסילת הברזל צ'רנוביץ-איצקאני ב-1869 קיבלה על עצמה הרכבת את העברת דברי הדואר.

בשנת 1847 היתה כבר ברדאוץ "נקודת איסוף מכתבים" וב-1853 מוזכר כבר פקיד דואר "Postmeister". ב-9 באוגוסט 1867 נפתחה בעיר מברקה וקשרי הדואר החלו לשגשג. בשנת 1871 נשלחו מרדאוץ 60,688 מכתבים, 5860 חבילות והועברו 2464 מברקים. בראשית המאה ה-20 סופח למשרד הדואר ברדאוץ גם הקשר הטלפוני.

עם סיפוח בוקובינה לרומניה, שונה שם משרד הדואר ל:

Oficiul postal telegrafic telefonic (Oficiul P.T.T.).

ב-1926 חולקה בוקובינה ל-5 מחוזות ומאז נושא הדואר ברדאוץ את השם:

Oficiul P.T.T. resedinta de judet

והיה מפקח על משרדי הדואר ברחבי המחוז.

ב-1930 העניקה הממשלה הרומנית את הזיכיון למחלקת הטלפון לחברה האמריקנית "מורגן" ל-50 שנה, משרד הטלפון עבר לרחוב Herrengasse.

מסילת הברזל (הרכבת)

עוד בשנים 1863-64 תוכננה מסילת ברזל ממרמורוש דרך בוקובינה עד לגבול מולדובה. לפי המתוכנן היה על המסילה לעבור דרך רדאוץ, קוצ'ורמארה (Cuciurmare) ולהגיע לצ'רנוביץ. אולם פרוץ המלחמה בין אוסטריה לבין פרוסיה שמה לאל את התוכנית.

לאחר שהמסילה למברג-צ'רנוביץ-יאש הופעלה, נסללה המסילה צ'רנוביץ-סוצ'יאבה (הופעלה ב-1869). הוכנה תוכנית ב-1875 לסלילת מסילה מדורנשט דרך רדאוץ לפראסין (Frasin) ונתקבלו האישורים הדרושים, אך גם תוכנית זאת לא הוצאה לפועל. רק ב-1885 קיבלה החברה Bukowiner Lokalbahnen A. G. את הזיכיון לאותה מסילה האדיקפאלבה (דורנשט) - רדאוץ, ולאחר קשיים של משא-ומתן עם "קרן הכנסיה יוונית-אורתודוקסית" לרכישת הקרקע, הוחל בסלילה והיא הושלמה ב-17 באוקטובר 1889 ונכנסה מיד לפעולה.

תחנת-הרכבת העיקרית היתה בין בית-החולים ובין בית-הקברות. פרט לכך הוקמו: נקודת עצירה במקום המוכר בשם: פלופ Plop, תחנה לנוסעים ולמשא ב"גן-העם", Volksgarten שקיבלה את השם "תחנת-רינגפלאץ" Ringplatz.

ותיקי רדאוץ מספרים שהאוכלוסיה בעיר התנגדה לקביעת תחנה זאת במרכז העיר. התושבים טענו שרעש הרכבת תפר את מנוחתם וצפירותיה יקפיצו משנתם את התינוקות. אולם לא הועילו המחאות - התחנה ב-Volksgartenקמה והרכבת נעה.

לאחר הקמת המנסרה "בוקובינה" הוקמה תחנה בחלק העליון של רחוב וויטינל. תחנה זאת בוטלה במלחמת העולם הראשונה מאחר שהצבא הרוסי בנסיגתו ב-1917 החריב אותה כליל. אחרי המלחמה הוקמה התחנה מחדש והורחבה. על מסילה זאת נסעו מדי יום 3 רכבות והיא התחברה עם המסילה למברג-סוצ'יאבה.

בחודשים הראשונים של פעולתה (נובמבר-דצמבר 1889) העבירה הרכבת 363 טון משא ו-3566 נוסעים בשלוש המחלקות.

ב-1895 נסללה המסילה רדאוץ-פראסין (Frasin) באורך של 45 ק"מ. ב-1929, עם השתלבות הרכבת של בוקובינה עם מסילות הברזל ברומניה העתיקה, הוקם ברדאוץ מחלקת אחזקה של המסילה Sectia de intretinere C.F.R. (Calea Ferata Romana פירושו C.F.R.) .

עם סיפוח בוקובינה הצפונית לרוסיה הסובייטית לא נתאפשרה עוד תנועת המעבר לגרמניה ורדאוץ הפכה לתחנה סופית של הרכבת בוקארשט-ברלין.

המשטרה

תפקידי השיטור בוצעו בימי המונרכיה האוסטרית ע"י הז'נדרמריה (פלוגת שוטרים מאורגנת בצורה צבאית) והמשטרה. מפקדם היה ראש העיר והמועסקים השתייכו לפקידי העיריה ולעובדיה.

השוטר הראשון המוכר בשמו ברדאוץ בשנת 1847 היה אחד בשם תנר (Toener). ב-1853 היו במשטרת העיר 4 שוטרים. בעשור האחרון לפני מלחמת העולם הראשונה פעלו במשטרת רדאוץ 20 שוטרים.

החל ב-1 בינואר 1924 סופחו עובדי המשטרה לסגל עובדי המדינה ברומניה. בראשם עמד זמיאו, שהובא מהממלכה העתיקה. ב-1 ביולי 1928 קיבלו שוטרי רדאוץ מדים של המשטרות הרומניות.

עם סיפוח בוקובינה לרומניה נוסד בעיר שירות בטחון המדינה Serviciul special de siguranta תחת פיקודו של המאיור ד. מארין לבנדובסקי. שירות זה - משטרת הבטחון - הפיח פחד וחרדה בלב האוכלוסיה.

ב-1930 אוחדה המשטרה עם שירות בטחון המדינה ונשאה את השם:

Politia orasului de resedinta Radauti

היא היתה מורכבת מ:

א) ראש המשטרה, מזכיר המשטרה ו-5 קציני משטרה. אלה היו פקידי-עזר של פרקליטות המדינה;

ב) סוכני-חרש, בלשים ופקידי-עזר - אלה לא השתייכו לפרקליטות המדינה;

ג) המשטרה, מורכבת מ: מפקד המשטרה (סגן), 2 מנהלי מחלקה (רס"ר-ים) ו-38 שוטרים. גם הם לא השתייכו לפרקליטות המדינה.

גם משטרת העיר סירט, נקודת המשטרה דורנשט (Dornesti) ומחלקת המכס בגבול גורה-פוטיליי (Gura Putilei), השתייכו למשטרת רדאוץ.

בית החולים הכללי ע"ש נסיך-הכתר רודולף

דוגמה מאלפת לקשיי מימון של מוסדות מוניציפליים ולביורוקרטיה אוסטרית אפשר למצא בסחבת של עשרות שנים בהקמת בית-חולים ממשלתי ברדאוץ.

לאחר מגפת הטיפוס, שבאה בעקבות הרעב ששרר ב-1817-18 ברדאוץ ובכל בוקובינה (עקב קייץ שחון וחורף קר במיוחד), אשר הפילה חללים רבים בישוב – הורגש צורך דחוף בהקמת בית חולים, שיוכל לטפל ביעילות במקרים כאלה וגם במחלות שיגרתיות בימים רגילים.

את הרעיון הגה ב-1819 מנהל המשק דאז, גוטפריד פון אסבות. כדי להשיג את המימון הדרוש הוא הציע לשתי הקהילות ברדאוץ (הגרמנית והרומנית-מולדבית) להפריש סכום כסף למטרה זאת. הקהילות נרתמו למשימה והפרישו סכום של 1,110 פלורין בתור הון התחלתי. מעודד מהצלחה זו התרים מנהל המשק גם קהילות של ישובים אחרים בסביבה וב-1822 גדלה הקרן ל-4102 פלורין.

בינתיים התחלף מנהל המשק. המנהל החדש, קרל וילהלם אמברוזיוס, לא הצליח להמשיך את המפעל עקב המאורעות של 1848-49, אשר גזלו חלק מההון הזה לתמיכה בסוחרים ובמפעלים קורסים, בשפל הכלכלי ששרר אז. בפרויקט בית החולים לא דובר עוד.

לאחר הכרזת רדאוץ כעיר מחוז ב-1855, עברה מינהלת העיר לידי העיריה (שניהלה את ענייני המחוז כולו והיתה כפופה לממשלה המרכזית) והיא לקחה על עצמה את האחריות על פרויקט בית-החולים.

לידתו של נסיך-הכתר רודולף ב-21 באוגוסט 1858 עוררה את הממונה על המחוז פיטיי (Pitey) לחדש את הפעילות למען הקמת בית החולים. לאות שמחה פטריוטית על לידת נסיך-הכתר, פנה אל כל הישובים בתחום המחוז וביקשם לתרום למען הקמת בית החולים שישא את שם הרך הקיסרי הנולד. פנייתו נשאה פרי והסכום שנאסף איפשר להכין תוכניות הבנייה והמתאר של בית החולים.

ב-1860 הוגשו התכניות ללשכת מושל בוקובינה בבקשה לאשרן. הבקשה נדחתה. כעילה לדחיה הוזכר הצורך בשינויים בתוכנית הבניה ודרישה שבית-החולים לא יהיה מוגבל למחוז רדאוץ בלבד, אלא יהיה בית-חולים כללי, פתוח לכל נצרך ללא הבדל לאומיות, דת או מקום מגוריו.

רק בסוף 1863 ניתן האישור לבניה והוקם ועד מנהל, שיפקח על כל ענייני הקמת בית החולים. **אחד מחברי הועד היה היהודי מיכאל הרצברג.**

תאריך הנחת אבן-הפינה נקבע ל-23 ביוני 1863 ובינתיים הופנתה בקשה ללשכת הקיסר לאשר הקדשת בית-החולים לנסיך-הכתר רודולף. תשובת לשכת הקיסר היתה שלילית. העילה הפעם היתה, שהקרן היסודית אינה מספקת להקמת בית-חולים ראוי לשמו (התברר שבטעות הגישה הפקידות בלשכה את המסמך המראה את הקרן ההתחלתית 1,110 פלורין כסכום שעמד לרשות העיריה והתעלמה מיתר המסמכים, אשר מוכיחים שישנם האמצעים הכספיים הדרושים).

למרות זאת החלה הבניה וב-1864 עמד הבניין על תילו, כעת הוגשה רשימת הציוד לאישור מחלקת הבריאות בצ'רנוביץ, תוך בקשה לאשר גם העסקת רופא בית-חולים זמני, רק רשימת הציוד אושרה.

בשנים 1866-65 הותקנו כל האביזרים הדרושים ובסוף שנת 1866 היה בית-החולים מוכן ומחסניו מלאים בציוד הנדרש.

בינתיים חל עיכוב רציני נוסף בפתיחת בית-החולים. מחלקת החינוך המחוזית קבעה שיש לפתוח בית-ספר תיכון ברדאוץ ודרישה זאת אושרה ע"י משרד החינוך. באין מבנה מתאים לבית ספר, הוצע להשתמש בבניין בית-החולים לצורך זה.

המחאות והדיונים ארכו שנים ובינתיים נאכלו השמיכות והמצעים ע"י עש וגם שאר הציוד היה זקוק לרענון או לחידוש.

באוגוסט 1876 הוקם ועד רפואי של בית-החולים, לפי החוק החדש, שנכנס לתוקפו בראשית 1875. בועד השתתף גם **הרופא היהודי ד"ר הרמן פורת, שהיה ראש מחלקת הבריאות של העיריה**. רק ב-1 בינואר 1879 נפתח בית-החולים, 60 שנה לאחר שנהגה הרעיון לראשונה, ו-10 שנים לאחר שבית-החולים עמד על תילו והיה מצויד למלא את יעודו. הוא הכיל 52 מיטות. מנהל בית-החולים היה הרופא הארמני ד"ר קז'טן פיונקיביץ, הידוע ברדאוץ כבעל המכונית הראשונה בעיר.

ב-17 בספטמבר 1880, בביקורו של קיסר פרנץ-יוסף הראשון ברדאוץ, הוא ראה גם את בית-החולים והביע את שביעות רצונו מדרך פעולתו. בהזדמנות זאת הגיש ראש העיריה לקיסר תזכורת בבקשו מחדש את הסכמתו לכנות את בית-החולים על שם בנו, נסיך-הכתר רודולף. לאחר שבועות אחדים נתקבל האישור. כש"הרך הנולד", נסיך-הכתר, היה כבר בן 22 נתקבל האישור לכנות את בית-החולים על שמו לרגל לידתו.

בתחילת מלחמת העולם הראשונה כיהן **ד"ר ישעיהו הרצברג כרופא בכיר** –**Primarius** של בית החולים, ולאחר סיפוח בוקובינה לרומניה מונה הוא למנהל בית-החולים.

ב-1925 אורגן בית החולים מחדש לפי מתכונת בתי החולים ברומניה וד"ר הרצברג הגיש את התפטרותו. במקומו מונה ד"ר קורצ'יובי Corciovei, רופא

מהממלכה העתיקה למנהל, ואשתו היתה רופאת בית-החולים. המנהל האדמיניסטרטיבי היה פטרסקו.

מכבי האש

מוסד מסודר וקבוע לכיבוי אש לא היה בנמצא בימים הקדומים ברדאוץ. בשנת 1786 התפרסם צו לפיו חייב כל תושב להעמיד לרשות הכלל כלי כיבוי כלשהו בשעת שריפה בישוב.

עוד בראשית המאה ה-20 אפשר היה לראות על קירות בתים אחדים מלבד השלט המציין את מספר הבית גם ציור של דלי, סולם או כלי-כיבוי ביתי אחר. ציור זה סימן את הכלי שבעל הבית חייב להעמיד לרשות הכלל בשעת חירום, כשהוא במצב תקין.

הישוב חולק ל-4 רבעים ולכל רובע היה ממונה אחראי לתקינות כלי הכיבוי הפרימיטיביים שהעמידו התושבים לרשות הרבים. ב-1828 נדרשו הנהלות הכנסיות - היוונית-אורתודוקסית והקתולית - להחזיק ברשותם כלי כיבוי, אותם חובה עליהם לרכוש. בשעת דליקה בישוב, פעל כל אזרח באמצעי הכיבוי לפי שיקול דעתו ולפי יכולתו.

לאחר שב-1867 התארגן בצ'רנוביץ מועדון של כבאים מתנדבים וב-1870 נפתח מועדון דומה בסוצ'יאבה - הוקם ב-1881 "מועדון הכבאים המתנדבים" גם ברדאוץ. באספה הכללית של המתנדבים בראשותו של ראש-העיר אדולף מארין **השתתפו גם שמונה יהודים**, אבל באופן מעשי פעלו בעיקר מתנדבים ממוצא גרמני. אולם צוות מקצועי מאומן ומיומן לכיבוי אש לא היה.

המחסור בצוות כיבוי-אש מיומן הורגש במיוחד בדליקה הגדולה, שכילתה במאי 1888 את כל המבנים שבין רחוב Knabenschulgasse ובין ה-Ringplatz ובקושי נמנעה שריפת בית-הספר היסודי לבנים והכנסיה הקתולית.

זמן קצר לאחר מכן החליטה מועצת העיר להקים מוסד עירוני לכיבוי אש, תוך העסקת מפקד מיומן תמורת תשלום. על המפקד הוטל לאמן את צוות הכבאים, שיועסק בתשלום וגם את הכבאים המתנדבים. הופרש סכום כסף לרכישת מכשירי כיבוי, כולל מכונת-כיבוי מונעת ע"י קיטור נוסף על מכונות הכיבוי הידניות. באותה עת היה משכן מכבי האש על ציודו ב"קסרקטין מכבי-האש" ב-Ringplatz מעל גשרון הטופליצה.

לאחר סיפוח בוקובינה לרומניה וכניסתה של הרפורמה האגרארית לתוקף, השתכנו מכבי האש בבניין של בית-החולים הצבאי והמבנה הקודם נהרס. ב-17 בינואר 1924 פרצה דליקה במשכן של מכבי-האש עצמו והסבה נזק של 1,5 מליון ליי. ב-1937 נסגר מועדון הכבאים המתנדבים, לפי צו מלכותי.

המפקד הרומני עד מלחמת העולם השניה היה הסגן קוליבאבה. צוות הכבאים המיומן היה קטן, הציוד מיושן ודל, לכן לא היתה יעילות רבה בפעולות הכיבוי שלהם, בעיקר בדליקות גדולות.

התאגידים המקצועיים

אגודות רשמיות של בעלי מקצוע הוקמו ברדאוץ מאוחר יחסית. הצו הקיסרי מ-1804 איפשר לבעלי מקצוע להתאגד, ובצ'רנוביץ, סירט וסוצ'אבה הוקמו תאגידים מחוזיים של בעלי מקצוע.

ברדאוץ התארגנו בעלי המלאכה בגילדות (התאגדויות) פנימיות התנדבותיות. בשנת 1853 היו חמש גילדות:

א) גילדת הסנדלרים.

ב) הגילדה המאוחדת של: הבנאים, המסגרים, הנגרים והנפחים.

ג) הגילדה המאוחדת של: הבורסקאים ומעצבי הכובעים.

ד) הגילדה המאוחדת של: האופים, הטוחנים, החבטנים והרצענים.

ה) הגילדה המאוחדת של: חייטים, פרוונים, עושי כפפות ואורגים.

נראה שההתאגדות לא נעשתה בכל מקרה על פי עקרון הקירבה המקצועית. בראש כל גילדה עמד "אומן הגילדה". ברשותו היה דגל הגילדה (לכל גילדה היה דגל משלה), החותמת ומסמכי הגילדה. כל גילדה ערכה בחינות לחניכים והנפיקה תעודות.

הגילדות המקצועיות ברדאוץ היו מאורגנות למופת והחזיקו מעמד עד להנהגת האגודות המקצועיות ע"י השלטונות ב-1883, בהן ההשתייכות היתה חובה לכל בעל מקצוע מורשה. בעלי המקצוע השונים אורגנו ב-8 אגודות. בתקופת הרומנים קיבלו האגודות שמות רומניים וכל מסמכיהם התנהלו ברומנית.

ב-1936 בוטלו כל האגודות המקצועיות (הן לא היו קיימות בממלכה העתיקה) וכל בעלי המקצוע השתייכו לתאי בעלי-המלאכה (Camera de munca), אשר ערכו את הבחינות והנפיקו תעודות מקצועיות.

התאים המקצועיים הרומנים היו:

1. **תא החקלאות Camera de agricultura** אשר מתפקידו היה לקדם ולשפר את החקלאות במדינה. יושב הראש הראשון של תא זה היה ולריאן רוס-שינדלאר, שהיה בעצם כלי משחק בידי המפלגות השונות שהיו בשלטון.

2. ב-1930 נוסד על פי חוק משרד הבריאות:

התא של הרוקחים במחוז רדאוץ Colegiul farmaceutic de judetului Radauti. רוקח הורשה לעסוק במקצועו רק אם היה חבר תא זה.

3. על פי אותו חוק נוסד גם:

התא של הרופאים במחוז רדאוץ Colegiul medical de judetului Radauti בראשותו של רופא המחוז ד"ר פוגל.

רופא היה רשאי לעסוק ברפואה רק אם השתייך לתא זה.

4. על פי חוק מ-1935 נוסד:

תא עורכי הדין Baroul advocatilor. לדיקן תא זה נבחר עו"ד ד"ר אראסט נסטאסה ואחריו שימש בכהונה זאת עו"ד ד"ר אגון פאטאק.

מועדונים ואירגונים רעיוניים

הפעילות התרבותית הפומבית של אוכלוסיית רדאוץ ניכרת רק החל באמצע המאה הקודמת. הכוונה לפעילות תרבותית שאינה קשורה לדת. עקרונית היתה גישה לפעולה זאת לכל תושבי העיר ללא הבדל דת או לאומיות. גם סביב רעיונות דתיים או לאומיים התלכדו תושבים והקימו מועדונים או אירגונים, אך אין אלה מענייננו בפרק זה.

ב-1862 הוקם המועדון הראשון ברדאוץ, **מועדון הקזינו** אשר מנה ב-1871 78 חברים. לאחר האספה הכללית של חברי המועדון ב-1927 פגה פעילותו.

ב-1851 הוקם בצ'רנוביץ "אירגון לשיפור החקלאות", כדי לקדם את החקלאות בבוקובינה, וב-1870 נפתח ברדאוץ סניף של אירגון זה בשם: **המועדון המחוזי לחקלאות** עם 55 חברים רשומים. יושב הראש הראשון היה מפקח החקלאות קרל וילהלם אמברוזיוס. תחת שלטון רומניה פסקה פעילות מועדון זה.

ב-1870 נוסד **מועדון הקלעים** על ידי 130 תושבים, אשר הקימו שנה לאחר מכן את "גן-הקלעים" Schuetzengarten ובו מבנה בעל אולם עם במה, חדרי-אורחים ומסעדה. בגן היה גם מטווח בו השתמשו עד 1912, כאשר על שטח המטווח הוקמה תחנת החשמל. בגן היתה גם בריכת-שחיה, שקיבלה את מימיה מהטופליצה, אשר באותם הימים היתה עדיין נקיה יחסית.

עד מלחמת העולם הראשונה היה ה-Schuetzengarten מקום מרגוע מלא אורחים בימי ראשון וחג. באולמיו התקיימו חגיגות והופעות לרוב.

המועדון לא המשיך לפעול אחרי מלחמת העולם הראשונה. בעלותו עברה לעיריה, אשר מכרה את המבנה לסוחר היהודי כ"ץ, שהקים בו בית-חרושת למוצרי ברזל.

המועדונים: "מועדון הארצי לעזרה של הצלב-האדום" ו"מועדון הזמרה" נוסדו בעשור האחרון של המאה ה-19 ופעלו עד מלחמת העולם הראשונה.

ב-1900 נוסד ברדאוץ **מועדון ותיקי החיילים המשוחררים** וב-15 ביוני 1901 חגגו את פתיחתו במסיבת-גן מפוארת, שנערכה ב-Schuetzengarten. המועדון היה פתוח לכל חייל משוחרר ללא הבדל דת או לאומיות. במלחמת העולם הראשונה, כאשר אנשי המשטרה בעיר היו מגויסים, היוו חברי מועדון זה את המשמר האזרחי. עם סיום השלטון האוסטרי בא גם סופו של מועדון זה.

בין שאר המועדונים והאירגונים הרעיוניים ראוי לציין את: המועדון הסוציאל-דמוקרטי "Vorwaerts" ("קדימה"),"המועדון לצייד", "אירגון

הסוחרים של רדאוץ", "אירגון מורי ביה"ס היסודיים", "אירגון מורי ביה"ס התיכוניים", "אירגון גמלאי מוסדות ציבור" ואחרים.

ב-1925 נוסד מועדון האספרנטו "TAGIGO" (=עלות השחר). ב-1927 היו בו 120 חברים שהשתתפו בקורסים ללימוד האספרנטו.

ב-17 במאי 1925 נוסד "מועדון המוסיקה". בין מייסדי המועדון היה המורה היהודי ד"ר ויינשטיין - צ'לן.

מבין המועדונים והאירגונים הרומניים ראוי להזכיר את: מועדון **Hatmanul Luca Arbore** שהקים את מגרש הספורט ONEF. השימוש במגרש זה נאסר על מוסדות ספורט אחרים. הוא נחנך ע"י המלך קארול השני ב-11 באוקטובר 1935.

לאחר שובו של המלך מגלותו, נתארגנו על פי צו מלכות כל התלמידים של בתי הספר התיכוניים באירגון טרום-צבאי כעין גדנ"ע (גדודי-נוער) בשם:Cohorta Cercetasilor.

שנים אחדות לאחר מכן הפכו חבר אירגון זה ל: "Straja Tarii" (=שומרי המדינה). אירגון זה נוהל ע"י השלטונות.

חיי התרבות בקהילה

חיי התרבות בקהילה היהודית ברדאוץ התנהלו תחילה סביב בתי הכנסת ועל רקע דתי. ה"חצרות" של הרביים, אשר ריכזו סביבם מאות חסידים, בעיקר בערבי שבת ובערבי חג ומועד, טיפחו את התרבות התורנית והתלמודית, וזה סיפק את רוחו של היהודי.

כאשר רעיונות האמנציפציה והציונות הבקיעו את חומות החסידות והקנאות, החלו יהודי רדאוץ להשתתף בפעילות תרבותית בעיר, בהצטרפם למועדונים לא יהודיים (במידה שדריסת רגלם היתה רצויה) ובעיקר בפעילות תרבותית ציונית.

האירגונים הציוניים על כל הגוונים ערכו חגיגות חנוכה, חגיגות פורים, חגיגות שמחת-תורה; נערכו הרצאות על נושאים ציוניים או יהודיים כלליים והוזמנו אישים דגולים להרצאות אורח, שנערכו בדרך כלל באולם של "הבית הגרמני", ומשכו קהל רב. גם הופעות אומנים ולהקות-תיאטרון יהודיות היו מקובלות בקהילה והוסיפו חיות לחיים התוססים של יהדות רדאוץ.

כך יש לציין את ההופעה של שחקן התיאטרון הנודע בולוף (המכונה גם בן-צבי) עם להקתו, שהציגו בראשית אפריל 1928 את המחזה "האב" של סטרינדברג בשפה האידית. אם נזכיר את המופעים התרבותיים בסדר כרונולוגי, ראוי לציין: את ביקורו של הרב שור מוארשה, שהרצה 4 ערבים בפני קהל רב, במרץ 1929. ב-28 ביולי אותה שנה נערכה אספת-אזכרה רבת משתתפים לד"ר בנימין-זאב הרצל ליום השנה ה-25 לפטירתו.

בנובמבר 1929 התארח ברדאוץ תיאטרון האופרטי הוילנאי עם ה"כוכבים" אנה לרנר ודוד זילברמן והציגו 3 אופרטות באידיש: "הנערה המאושרת", "לילה של אהבה" ו"פעם במאי".

ב-16 בספטמבר 1930 נאם המנהיג הציוני ד"ר שמריהו לוין בפני קהל שמנה מעל אלף מאזינים נלהבים.

ב-11 באוקטובר 1931 נשא נאום איש הספרות ניגר מניו-יורק על הנושא: "המשבר בחיים היהודיים".

ב-23 במאי 1932 נאם סגן-היושב-ראש של התנועה הרביזיוניסטית, מאיר גרוסמן, בפני קהל רב.

ב-3 באוגוסט 1932 הציג התיאטרון האופרטי מניו-יורק, עם ה"כוכבים" אנה מילס ויוליוס נתנזון האופרטה "אוי איז דאס א ינגל" (אוי, זהו בחור), באידיש, כמובן. באותה תקופה הופיע השחקן לשעבר של התיאטרון הוילנאי "דיי וילנר טרופה" (Die Wilner Truppe), יוסף קאמן (אביה של שחקנית

"הבימה" ליה קניג) בהצגת-יחיד (מאז שנקטעה אחת מרגליו, נאלץ להופיע בהופעות יחיד), בהציגו קטעים מהצגות שונות (של שלום עליכם בעיקר) כשהוא משחק בו זמנית תפקידים אחדים. ההופעה היתה מרשימה מאוד.

כתבי-עת

התנועות הציוניות, בעיקר תנועות הנוער, הוציאו עלונים פנימיים בדרך כלל מודפסים במכונת-כתיבה ומשוכפלים. אולם היו גם נסיונות להוציא כתבי-עת ועיתונים היתוליים וסאטיריים. כך הוציא עו"ד ראובן לאנג את כתב-העת: "ההתחלה" Der Anfang. רק חוברת אחת ראתה אור והיתה מיועדת לנוער היהודי ברדאוץ.

לקראת פורים הדפיס והפיץ חבר תנועת "פועלי-ציון", צייגר (אביה של רוזה צייגר), עיתון היתולי, ולקראת חג השבועות את העיתון הסאטירי: "לוקשן לשבועות" (אטריות לשבועות).

פרט לכך קראו רבים מיהודי רדאוץ את העיתון היהודי בשפה הגרמנית: Ostjuedische Zeitung (עיתון יהודי המזרח) שיצא לאור בצ'רנוביץ.

ספורט

הספורט רכש לו מקום מכובד אצל הנוער היהודי ברדאוץ. ספורטאים יהודים ברדאוץ הצטיינו, ושמם הלך לפניהם בבוקובינה וגם ברחבי רומניה העתיקה.

באוגוסט 1912 נוסדה אגודת הספורט היהודית "הגבורה". בין המייסדים היו האחים דרוקמן (אחד האחים, פרופ. ד"ר אדולף דרוקמן, כיהן באוניברסיטה העברית בירושלים).

אחרי מלחמת העולם הראשונה אורגנה מחדש האגודה ע"י: ד"ר פרמינגר, עמנואל רוזנר, המהנדס עמנואל האלברכט, ד"ר א. מכל, ד"ר י. פייגר, המהנדס ז'אק גולדשלגר, ד"ר זונטאג, דוד מכל, ד"ר מ. ויינשטיין, מקס ובר, אריה וולוך והמהנדס אברהם פייגר (שהיה מנהל מחלקת הטניס של "מכבי" תל-אביב וחבר הנהלת "מכבי" העולמי).

מהתחלות צנועות התפתחה האגודה, בעיקר אחרי מלחמת העולם הראשונה, למועדון ספורט מן המאורגנים ביותר בבוקובינה. עם הזמן התרחבה האגודה וכללה כמעט את כל ענפי הספורט. בעיקר הצטיינו ספורטאי "הגבורה" באתלטיקה קלה ובהתעמלות. בחגיגת הספורט הגדולה של "מכבי" צ'רנוביץ ב-1920, השיגה "הגבורה" 15 פרסים מתוך 20 הפרסים שחולקו.

מגרש הספורט של "הגבורה" היה ממוקם מאחורי הקסרקטין של גדוד הארטילריה; אירועי הספורט, שנערכו ע"י המועדון התפרסמו בכל רחבי בוקובינה ומשכו קהל רב. שיא הפעילות הספורטיבית הושגה כאשר בשנת 1935 השתתפו 24 מבחירי הספורטאים של "הגבורה", בהנהגת ד"ר מ. ויינשטיין וד"ר א. מכל, ב"מכביה" השניה בארץ-ישראל.

בעקבות הרדיפות האנטישמיות שלפני מלחמת העולם השניה, נאלצה "הגבורה" להפסיק את פעילותה ומתקנים רבי-ערך ירדו לטמיון. למרות זאת הצליח המועדון לחדש את פעילותו אחרי ששרידי ספורטאיה ופעיליה חזרו מטרנסניסטריה. בהנהגת ד"ר י. פייגר חודשה פעילות ענף ההתעמלות והוקמה קבוצת כדורגל. בהנהגת ד"ר א. מכל הצליחה קבוצת הכדורגל להשיג את האליפות בבוקובינה הדרומית, אחרי מאבק עיקש נגד קבוצה רומנית.

ב-1947 ערכה "הגבורה" חגיגת ספורט גדולה לרגל ציון 35 שנים לקיומה. זאת היתה ההופעה האחרונה של המועדון, כי זמן קצר לאחר מכן סגרו השלטונות את המועדון והחרימו את מתקניו.

פרט לאגודת הספורט "הגבורה" פעלה בעיר גם אגודת הספורט היהודית "יאסק" (Juedischer Arbeiter Sport Club) IASC. אגודות הספורט

האחרות היו; האגודה הגרמנית JAHN והאגודה הרומנית HATMANUL LUCA ARBORE.

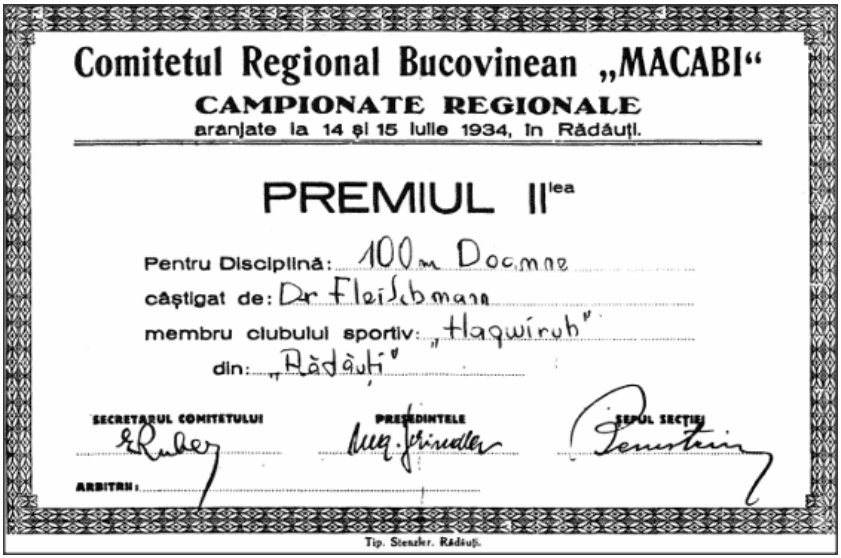
קבוצת מתעמלות "הגבורה" מ-1934

קבוצת הכדורגל "בורוכוב" משנות ה-30

קבוצת מתעמלות עם מאמנן אדולף פייגר, בשנות ה-30.

Comitetul Regional Bucovinean „MACABI“

CAMPIONATE REGIONALE

aranjate la 14 și 15 Iulie 1934, în Rădăuți.

PREMIUL II^lea

Pentru Disciplină: 100 m Dosmne

câștigat de: Dr Fleischmann

membru clubului sportiv: „Hagwirth"

din: „Rădăuți"

SECRETARUL COMITETULUI — PREȘEDINTELE — ȘEFUL SECȚIEI

ARBITRH:

Tip. Stenzler. Rădăuți.

תעודת פרס השתתפות של ספורטאית "הגבורה" רדאוץ

סמל "מכבי רומניה", שענדו ספורטאי "הגבורה" רדאוץ, אשר השתתפו במכביה השניה בארץ ישראל ב-1935.

Clubul sportiv " H a g v i r u h ", R ă d ă u ț i

Se certifică din partea clubului sportiv "Hagviruh", că dl. Moses Buller este membru clubului nostru și conducătorul grupei IIa secției de ture.- Dl. Moses Buller are dreptul de a conduce secția de ture la excursiuni și a se pronunța la această ocazie ca reprezentantul nostru.-

Secretarul:

Președintele:

CLUBUL SPORTIV F.R.F. Rădăuți

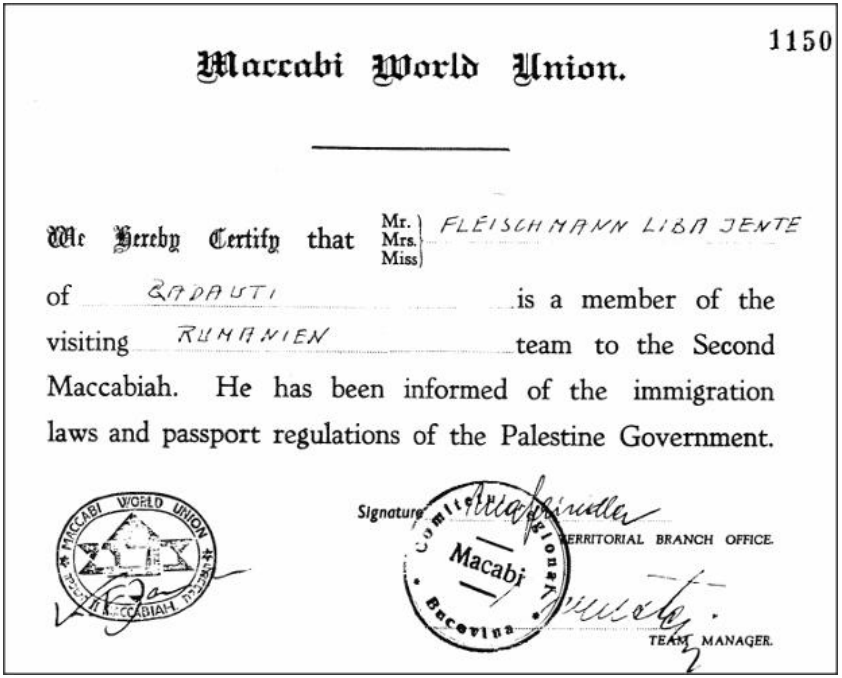
Văzut

Șef de Poliție

CLUBUL SPORTIV "HAGWIRUH" F.R.F. Rădăuți

תעודה המסמיכה את מוניו בולר כמאמן ספורט.

1150

Maccabi World Union.

We Hereby Certify that Mr. / Mrs. / Miss FLEISCHMANN LIBA JENTE

of RADAUTI is a member of the visiting RUMANIEN team to the Second Maccabiah. He has been informed of the immigration laws and passport regulations of the Palestine Government.

MACCABI WORLD UNION

Signature

Macabi Bucovina

TERRITORIAL BRANCH OFFICE.

TEAM MANAGER.

תעודת אחת המשתתפות במכביה השניה

קבוצת ילדים בליווי מדריך במסגרת אגודת הספורט "הגבורה"

התעשיה

העיר רדאוץ החלה את צעדיה כנקודת ישוב שכוחת-אל בסביבה ביצנית, אולם לאחר שהתפתחה והתרחבה, בעיקר בתקופה האוסטרית, הצליחה להקים תעשיה ענפה, אשר שיווקה את מוצריה בכל המדינה ואף בארצות חוץ. המוניטין של חלק ממפעליה היה שם-דבר בפנים הארץ ומחוצה לה. השפעת היזמים והתעשיינים היהודיים היתה מכריעה. אולם השפעה זו הגבירה את האנטישמיות של השלטונות הרומניים, בעיקר בשנות ה-30 האחרונות של מאה זאת.

המפעל הגדול והמפורסם ביותר ברדאוץ היה: בית החרושת למשקאות חריפים **רודיך** (בירה, ליקרים וי"ש למיניהם). ב-1789 הוקמה מבשלת שיכר (Bierbrauerei) בחסות מינהלת הישוב ובהנהלתה. היה זה מפעל קטן ללא כוח קיטור ומובן מאליו ללא כוח חשמלי, שסיפק בירה וי"ש לישוב באיכות נמוכה לצורכי התושבים, שנהגו לשתות לשוכרה בימי חג ובחגיגות משפחתיות. ב-1870 החכירה מינהלת העיר את המפעל **לסוחר היהודי משולם קופלר**, שניהל אותו עד 1897. ב-1890 חזר המפעל לרשות קרן הכנסיה (על פי צו של משרד החקלאות) וזו מכרה אותו ב-1897 **לסוחר היהודי מיכאל רודיך**. הוא, ובעיקר בנו סולומון, שמונה לאחר מכן ליועץ קיסרי למסחר K. u. K. Kommerzialrat, פיתח את המפעל והרחיב אותו לבית-חרושת גדול ומודרני. צמוד למפעל נסללה מסילת-ברזל פרטית, שהתקשרה עם המסילה רדאוץ-האדיקפאלבה (Dornesti) וכך הועברו מוצרי המפעל לכל מדינות אוסטרו-הונגריה ואף מעבר לגבולות.

מוצרי הפירמה רודיך קיבלו פרסים רבים בתערוכות בינלאומית, ביניהם גם את ה"גראנד-פרי" (Grand Prix) בפריס.

ב-1917 העלו הרוסים את המפעל באש בנסיגתם מן העיר.

סולומון רודיך, אשר ברוב תבונתו ובחושיו המסחריים האדיר את המוניטין של המפעל, נפטר בבית-חולים בוינה עם נפילתה של המונרכיה האוסטרית. גופתו נשלחה בתוך ארון מתכת בקרון מיוחד לרדאוץ, אולם לעולם לא הגיעה ליעדה. מניחים שבדרך, בצ'כיה או בפולין, נשדד הארון בגלל ערך המתכת שלו. יורשו, אדוין רודיך, הקים מחדש את המפעל אחרי מלחמת העולם הראשונה במתכונת הקודמת.

בית החרושת לנייר

ב-1838 הוקם בית חרושת לנייר ע"י יוהאן אקהארד במקום בו היתה טחנת-הקמח "הטחנה העליונה", שהיתה מונעת ע"י מי הטופליצה. בית החרושת

שיגשג והעסיק פועלים רבים. נחשב באותם ימים בין בתי-החרושת החשובים בבוקובינה. הפסיק פעולתו ב-1866 עקב מחסור בהון חוזר. המבנה חזר לשמש טחנת קמח.

טחנת הקמח של בולר

ב-1890 קנו האחים שמעון ומשה בולר את הטחנה, שיפצוה והפעילו אותה בקיטור. ב-4 בינואר 1932 פרצה בה דליקה, והיא נחרבה כליל למרות שני גדודי צבא שבאו לעזרת הכבאים.

בית החרושת לעגלות קורנליוס

בשנות ה-30 של המאה הקודמת הוקם בית-חרושת לעגלות יחיד במינו בבוקובינה. בית-החרושת העסיק פועלים רבים ויצר עגלות יוקרה, כגון "הרכב הוינאי", ששווק בכל הקיסרות האוסטרו-הונגרית, וייצא למולדובה ולבסרביה. ב-1886, עם פרוץ סכסוך המכס בין רומניה לאוסטריה, נאלץ ביה"ח לסגור את שעריו.

בית החרושת לגפרורים

ב-1868 הוקם ע"י קרייזלר את פישר בית חרושת לגפרורים בקרבת ה"פלופ" Plop שפעל עד 1886. את המבנה רכש, לאחר סגירת בית-החרושת, הבורסקאי הגרמני סוקול.

בות החרושת לסבון ולנרות

אחד המפעלים התעשייתיים החשובים ברדאוץ היה בית-החרושת לסבון ולנרות "גולדשלגר ובניו", שהוקם ברחוב וולובץ בשנת 1847. הוא דעך ב-1932 עקב המשבר הכלכלי. כעבור שנה נפתח בית החרושת מחדש בנושאו את השם: "גולדשלגר סינק" "Goldschlaeger SINC" ופעל עד 1940.

המנסרה טרנר

מפעל מרשים זה הוקם ברחוב בית-החולים Spitalgasse בקרבת תחנת הרכבת, אליה היה קשור במסילת-ברזל, ע"י היהודי ברל טרנר, בעל התואר "יועץ קיסרי". בעת הנסיגה של הצבא הרוסי ב-1917 הוצתה המנסרה ונחרבה כליל.

המנסרה "בוקובינה"

ב-1908 חכרה הפירמה "בוקובינה" מקרן הכנסיה שטח מכוסה ביצות בין שדה-המרעה "Hutweide" לבין הכפר הורודניק-תחתית, ניקזה אותו והקימה מנסרה גדולה ומבני אדמיניסטרציה. גם תחנת-חשמל הוקמה, שסיפקה זרם לכל המפעל. הועסקו במפעל כ-3000 פועלים ופקידים, והוא נמנה עם המפעלים הגדולים במונרכיה האוסטרית. גם מנסרה זאת הוצתה ונחרבה ב-1917 עם נסיגת הצבא הרוסי ולא שוקמה עוד.

המנסרה וטחנת הקמח "האחים הארט"

מפעל זה הוקם על שטח המנסרה "טרנר" והיה גם הוא קשור לתחנת הרכבת הסמוכה במסילה עצמית. הוקם אחרי מלחמת העולם הראשונה והיה מפעל מרשים. המפעל נחרב עד היסוד בדליקה שפרצה בלילה בין ה-21 ל-22 באוגוסט 1932, הוזעקו כבאים מבאדאוץ ומסאטול-מארה (Badauti, Satul Mare) וכן עזרו בכיבוי גדודי הצבא שהיו מוצבים בעיר - אך ללא הועיל, הנזק נאמד ב-4-5 מליון ליי. המפעל לא הוקם מחדש.

המנסרה ובית החרושת לשבבי-עץ "ברל שולר"

מפעל זה הוקם ב-1926 באיזור "הפלופ" Plop. היה בעל הספק של 25 מ"ק ב-8 שעות והעסיק 25 פועלים. בליל 2 בספטמבר 1932 נשרף כליל, כולל 3 קרונות חומר גלם. הנזק נאמד ב-1.5 מליון ליי. המפעל לא הוקם עוד.

מנסרות נוספות ברדאוץ היו בבעלותם של: מנדל ביטר, אייזיק פרסנר, חיים מכל והרמן פייגר.

בית החרושת לרהיטים "טנר" Toener

חברה מורכבת מ-4 בעלי מניות הקימה ברחוב יוהאנסגאסה שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה (מקור רומני טוען שהמפעל הוקם ב-1919) בית-חרושת לרהיטים. שם הפירמה היה "בית-חרושת ראשון לרהיטים בבוקובינה". אחרי המלחמה המשיך רק בעל מניות אחד - הגרמני הרמן טנר - לנהל את בית-החרושת. אחרי מותו (1929) ניהלו בניו את המפעל.

הפירמה התרחבה מאוד והיו לה מחסנים ב: צ'רנוביץ, יאש וגם בארצות חוץ: בוינה, פראג וברלין.

ב-13 בפברואר 1932 פרצה דליקה גדולה במפעל, שהחריבה אותו עד היסוד. נשרפו גם חומרי גלם וגם רהיטים מוכנים. הנזק נאמד ב-1.5 מליון ליי.

הבנים רכשו את בית-החרושת לרהיטים "הירשהורן ושות.", שהיה אז בבעלותו של רודולף לודוויג, והרחיבו אותו למפעל הרהיטים הגדול ברומניה. המפעל פעל עד להעברת התושבים ממוצא גרמני לגרמניה ב-1940.

בית החרושת לרהיטים "הירשהורן ושות'"

בית-חרושת זה נרכש, כאמור, ב-1932 ע"י הפירמה טנר Toener. הוא הוקם ברחוב "בתי-החרושת".

בית החרושת לארגזים "אחים שטראוכר"

הוקם בשטח של המנסרה "טרנר" ונחרב כליל בדליקה שהחריבה את המנסרה.

בית החרושת לשרוכי נעליים ולתחרה "אורורה"

מפעל זה הוקם ב-1923 והיה יחיד במינו בבוקובינה. הוא הוקם ונוהל ע"י יואל שורברג.

בית החרושת למברשות "יוסף פוסטילניק ושות'"

ברדאוץ פעל בית-מלאכה למברשות ברחוב וויטינל של נתן קורן, עיוור. הוא היה מומחה בעשיית מברשות.

ב-1924 הצליח לשכנע את יוסף פוסטילניק, שעסק, כאביו לפניו וכאחיו ישעיהו-משה, בעיבוד עורות והכנתם למנעליהם של האיכרים הרומנים (opinci) - להקים בית-חרושת מכאני למברשות, בצרפו כמשקיע נוסף את חותנו, בכר.

באותה שנה הוקם בית-החרושת בחצר ביתו של יוסף פוסטילניק ברחוב קנאבנשולגאסה Knabenschulgasse, ובו לוקומוטיב-קיטור ומכונות משוכללות בקנה-מידה של אותם ימים, שיובאו מוינה.

בית-החרושת נשא את השם "בית-חרושת מכאני ראשון למברשות בבוקובינה, יוסף פוסטילניק ושות'." כעבור שנים אחדות פרש נתן קורן מהשותפות והקים בעצמו בית-חרושת ב"גן-הקליעה" Schuetzengarten. ברחוב וויטינל היתה לו חנות למכירה קמעונית של מברשות.

יוסף פוסטילניק צרף כשותף את אלנבוגן Ellenbogen, אך גם הוא פרש מהשותפות בשנת המשבר הכלכלי, כשיוסף פוסטילניק שכב חולה תקופה ממושכת. המפעל פשט את הרגל.

לאחר החלמתו המשיך יוסף פוסטילניק לנהל את בית החרושת; כעת נשאה הפירמה את השם של בנו בכורו "סמואל פוסטילניק", הוא מילו פוסטילניק.

בית-החרושת העסיק פועלים רבים ובתקופות מסוימות עבדו כאן גם חלוצים שהכשירו עצמם לעבודות בתעשיה בא"י. בשנות מלחמת העולם השניה, כאשר יהודי רדאוץ גורשו לטרנסניסטריה, נעקרו כל המכונות מבית החרושת (פרט ללוקומוטיב) והועברו לרומניה העתיקה.

כאשר חזר שמואל פוסטילניק מטרנסניסטריה (יוסף פוסטילניק, אשתו ובנו ליבו נספו בטרנסניסטריה), החל לחדש את פעילות המפעל בצוות מצומצם, בעבודה ידנית, אולם המשטר הקומוניסטי הרומני מינה מנהל מטעמו, אשר הצר את צעדיו של בעל המפעל, עד שנאלץ לחפש פרנסה אחרת.

בית החרושת לליקר יעקב ויוסף פרץ

בית החרושת נמצא ברחוב בתי-החרושת Strada Fabricei, שהוא רחוב צדדי לרחוב בית-החולים Spitalgasse.

בית החרושת לשקיות-נייר ולתיקי קרטון **קלינגר ושות'. נוסד ב-1923 ועמד במרכז העיר**.

בית החרושת "קריפטון"

מפעל זה הוקם ב-1924 במבנה שבו שכן בעבר בית-הקפה "ליפשס" והיה בבעלות הפירמה ריצ'קר ושות' Riczker & Co. הוא ייצר סוללות מכל הסוגים וגם פנסי-כיס. בית-חרושת זה היה ראשון מסוגו בבוקובינה ושלישי ברומניה.

בית-חרושת לסוללות נוסף היה: **וגה Vega** בבעלות גוטמן את ברל יוסלר.

בית החרושת לקרח ובית הקירור

מפעל זה הוקם ב-1926 ע"י פרסנר, וילדמן ושות' והיה בעל מתקנים ומכונות מודרניים ביותר באותה תקופה. בית-החרושת ייצר 3000 בלוקים קרח ביום, בהם השתמשו בעיקר יצואני הבשר להובלת סחורתם. בבית הקירור היו חדרים מיוחדים למצרכים כשרים. המפעל היה יחיד במינו בבוקובינה.

בית החרושת לכפתורים קרן

מפעל זה ייצר כפתורים מחומרים סינתטיים, חידוש מהפכני בתקופה ההיא. הבעלות היתה של האחים קרן ומיק.

ברחוב מטרופוליט שאגונה היה בית-חרושת דומה בבעלותו של אדולף וילמן.

פרט למפעלים המוזכרים לעיל, היה גם מפעל לעשיית פרחים מלאכותיים ושני מפעלים לעיבוד ברזל.

ב-3 ביוני 1927 נוסד ב-Schuetzengarten בית-חרושת למכשירי ברזל (בעיקר מכשירים חקלאיים) ע"י האחים רוקנשטיין. המפעל נסגר בתקופת המשבר הכלכלי ב-1930.

באותה שנה פתח פנחס כ"ץ בית-חרושת דומה בקרבת תחנת-הרכבת. המפעל נשא את השם: **"כוכב בוקובינה"** Steaua Bucovinei והעסיק כמאה פועלים.

מן הדין להזכיר כאן גם את **בית החרושת לזכוכית פרידריך פישר** בפוטנה Putna במחוז רדאוץ. תחילתו בבית-מלאכה (כור היתוך), שהוקם ב-1797 ביער פוטנה והוחכר ליזם היהודי יוסל רייכנברג. בית-מלאכה דומה הוקם בפירסטנטל (מחוז רדאוץ) וגם הוא הוחכר ליוסל רייכנברג.

בית-המלאכה בפוטנה התרחב לבית-חרושת גדול ומפורסם בבעלות התעשיין היהודי פרידריך פישר.

גם **בית-חרושת למטאטאים** היה ברדאוץ, בו היו שותפים: גרינברג גדליה-דוד, פריד זיסא ומאיר מתתיהו.

תעשיית העור

ברדאוץ היו בורסקאים מומחים ממוצא גרמני: סוקול ונויבאור. הם עבדו בשני בתי מלאכה פרימיטיביים ויצרו עור גס מאיכות ירודה.

סוקול עבד בבית המלאכה, במבנה של בית-החרושת לגפרורים לשעבר, בקרבת ה-Plop. בית-מלאכה זה החל את פעולתו ב-1886. מאוחר יותר פתח גם הבורסקאי נויבאור בית מלאכה דומה. פרט להם עסקו גם בורסקאים אחרים בבתי-מלאכה קטנים. הם היו מאוגדים בתאגידים (גילדות) מקצועיים עצמאיים עד 1883. באותה שנה הוכרו רשמית וסמכות מתן רשיון-עיסוק במקצוע ניתן ע"י מחלקת האגודות המקצועיות שבעיריה. רשיון עוסק-מורשה ניתן אחרי מבחנים שנערכו למועמדים ע"י אומן-התאגיד.

בית המלאכה היהודי הראשון לבורסקאות הוקם ע"י ברל שולר בקרבת בית החרושת למשקאות חריפים רודיך והעסיק בורסקאי מורשה. נחל הטופליצה קלט את הביוב.

עיסוק אחר בעור היה בידי משפחת פוסטילניק - האב ישראל והבנים ישעיהו-משה ויוסף (אשר מאוחר יותר פתח את בית-החרושת למברשות). הם הכינו את העור לצורך יצירת מנעלי האיכרים הרומניים (כעין סנדלים הקרוים ברומנית "אופינץ'" Opinci ובאידיש "פוסטאלך"; מכאן שם משפחתם). ראוי

לציין שהשם המקורי של המשפחה היה מרגלית (Margulies); את השם פוסטילניק (= עושה ה"פוסטאלך") אימץ אחד מאבות המשפחה, כנראה לצורך התאזרחות. את מלאכת הסנדלרות עשו האיכרים עצמם.

אחד הבנים של ישעיהו-משה פוסטילניק - מרדכי - התעניין מאוד עוד בהיותו נער בשיטות הבורסקאות המתקדמת יותר, תוך שימוש בחומרים כימיים לעיבוד העורות. מרדכי הצעיר השיג ספר המתאר את השיטות המתקדמות להפיכת העור הגולמי לעור רך, כשיר לתעשיית הנעליים, למד את השיטות על בוריין, השיג את החומרים הכימיים בחנות ה"כל-בו" של נח יורגראו וניסה את כוחו על עור גולמי. כשראה שעמלו הוכתר בהצלחה והוא קיבל עוך רך וטוב, החל גם לצבוע את העור לפי השיטה המתוארת בספר. כך הוא עיבד עורות, שאמנם לא היו מהסוג המשובח, אבל הוא הצליח למוכרם לסנדלרים, אשר עסקו ביצור נעליים זולות.

באותו הזמן למדו צעירים אחדים מרדאוץ רפואה, רוקחות והנדסה כימית באוניברסיטה בוינה, ובבואם לחופשה הביתה, סיפרו למרדכי הצעיר, שיש באוניברסיטה גם מחלקה לבורסקאות.

לאחר שנה של השלמת ההשכלה הפורמלית, נתקבל מרדכי לאוניברסיטה בוינה, ולאחר שלמד שנתיים בורסקאות, חזר לרדאוץ וקיבל רשיון לעסוק בבורסקאות.

כעת מסר לו ברל שולר את בית-המלאכה שלו, אשר לא הכניס רווחים, ומרדכי פוסטילניק החל לייצר עורות וראה שכר בעמלו.

ב-1935 הקים בית-חרושת לעיבוד עורות ברחוב צדדי לרחוב Herrngasse

בית-חרושת נוסף לעורות פתח ברל דראך לאחר מכן.

סניף בית החרושת לנקניק ולמעדני בשר שטיינמץ

בפברואר 1928 נפתח סניף של בית-החרושת לנקניק של שמואל-לייב שטיינמץ מצ'רנוביץ, וליהודי רדאוץ היתה מעתה אפשרות ליהנות ממעדני בשר כשרים.

בית החרושת לסוכריות אריה ואטלמאכר

הוקם ב-1929 ברחוב צדדי מרחוב Neunteufelgasse. נסגר ב-1940.

בית החרושת לכובעים

היה בבעלות השותפים דוד ובר weber, מנדל הארניק ומתיאס מאיר.

בית החרושת לקוסמטיקה

בית-חרושת קטן, יחיד במינו ברדאוץ, היה בית החרושת לקוסמטיקה של רחל מרלינג, בעלת תואר דוקטור לכימיה.

הרופאים ברדאוץ

אם בתקופה הראשונה של התפתחות הישוב היה מחסור ברופאים, ומחלות ומגפות נגסו באוכלוסיה ללא רחם וכמעט ללא טיפול רפואי ראוי לשמו - הנה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התפתחה הרפואה בעיר ורופאים רבים וטובים התישבו בה ופרנסתם היתה בשפע.

רוב הרופאים היו יהודים. בין הרופאים הלא יהודים ראוי להזכיר שלושה: ד"ר קוצ'יורביי Corciorvei מנהל בית החולים העירוני וכירורג במקצועו, ד"ר זלפקו Zlepco וד"ר וסיליו Vasiliu. האחרון היה מרצה בבית-הספר התיכון לבנים על היגיינה. מוזריותו הפכה את שיעוריו לבידור ולצחוק, בעיקר בהסבירו את מחלות המין והדרך להישמר מהן.

בעיר היתה גם מין "קופת-חולים" Krankenkasse ורופאים רבים קיבלו חולים שהיו חברי הקופה, אך האוכלוסיה היהודית המבוססת לא נזקקה לה, גם כשהיו מבוטחים בה.

היה גם רופא מומר - ד"ר פוגל - שכיהן כרופא מחוזי. רוב הרופאים היהודים היו רופאים כלליים ושימשו כרופאי-משפחה. היתה להם מרפאה, אך גם ערכו ביקורי-בית. לרובם יצאו מוניטין בעיר.

בין הרופאים הבכירים יש להזכיר את ד"ר הרצברג ואת ד"ר רודיך. שניהם נשאו את התואר Primarius וגבו תשלום גבוה עבור ביקור במרפאתם ותשלום גבוה במיוחד עבור ביקור-בית. לד"ר הרצברג היתה כרכרה פרטית והיה ביכולתו להגיע לבית החולה במהרה. (קוי אוטובוסים לא היו בנמצא ומכוניות פרטיות היו נדירות מאוד).

רופאים כלליים אחרים היו: ד"ר ויינברג, שגר בכיכר המרכזית בבית בעל גזוסטרה, דבר נדיר באותם הימים ברדאוץ.

רופא מבוגר היה ד"ר ובר Weber, שאיבד עצמו לדעת יחד עם שתי בנותיו ערב הגירוש לטרנסניסטריה. אחת הבנות ניצלה.

ד"ר שטרן נחשב רופא פנימי טוב ומרפאתו היתה בביתו החדש שהקים בכיכר המרכזית Ringplatz.

ד"ר שימל לא היה רופא מבוקש מאוד ורמת חייו הגבוהה נתאפשרה הודות להורי אשתו האמידים (מצ'רנוביץ).

ד"ר סאבאת (שבת) Sabath היה מבוקש מאוד בקרב השכבה העניה וגם אצל האיכרים, שבאו מן הכפרים שבסביבה עקב התשלום הנמוך שביקש תמורת ביקור.

ד"ר דולר Doller היה גם הוא רופא מוכר ומבוקש וכמו כן ד"ר קראטנשטיין, שהיה בעל מכשיר רנטגן, דבר נדיר מאוד באותם ימים בעיר.

ד"ר גאבור Gabor היה גם הוא רופא-משפחה מבוקש. הוא הוגלה לגיטו מוגילב ופעל שם רבות בקרב החולים בבית-החולים, אולם נדבק בטיפוס הבהרות ונפטר שם.

ד"ר פרמינגר היה מאוד מקובל בעיר גם כרופא וגם כציוני פעיל שמתעניין בספורט ועוסק בו (במועדון "הגבורה"). הוא התפרסם גם בהפלות הרבות שביצע, למרות שהיה רופא כללי ולא רופא נשים.

רופא צעיר, כנראה קרוב משפחה של ד"ר פרמינגר, הופיע ברדאוץ בשנות ה-30 והתפרסם כרופא טוב במיוחד, למרות שגם לו היו כשלונות באבחנה. היה זה ד"ר בודיק. הוא פתח מרפאה במרכז העיר וצייד אותה במכשיר רנטגן.

תקופה קצרה שהה ברדאוץ ד"ר טאמלר, שהיה רנטגנולוג.

רופא אחר ודמות ידועה בעיר היה ד"ר יוסף וייסלברגר.

רופאים צעירים אחדים באו לרדאוץ סמוך מאוד לגירוש והם: ד"ר לנדמן, ד"ר פאכטר, ד"ר הירשהורן.

היו גם רופאים מקצועיים ברדאוץ: ד"ר ויינשטיין - רופא ילדים. ד"ר שויצר - רופא נשים. ד"ר ברקוביץ - אף, אוזן, גרון. ד"ר ברכר - רופא עיניים.

היו גם רופאי שיניים ומרפאי שיניים, שגם אותם נהגו לכבד בתואר ד"ר: ד"ר שווינד Schwind, ד"ר טייטלבאום וד"ר פורר היו רופאי-שיניים. מרפא-שיניים Dentist מקובל היה וייסלברגר. הוא לא היה היחיד, אולם אותו היו מכנים ד"ר.

בתי מרקחת

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו ברדאוץ 4 בתי-מרקחת: שלושה של רוקחים יהודים ואחד - יאשינסקי - לא יהודי.

יאשינסקי זה היה אנטישמי מובהק, פעיל ב"משמר-הברזל" Garda de Fier ובתקופה שמפלגה זאת היתה בשלטון, אף כיהן כשר הבריאות.

מול בית-הכנסת הגדול היה בית-המרקחת "הארט". בבית-מרקחת זה עבד גם הרוקח זילברברג.

הרוקח שוינד Schwind, אחיו של רופא השיניים, עבד בבית-מרקחת שכונה ע"י האוכלוסיה "בית-מרקחת שוינד", אך היה שייך למשפחה הגרמנית רוסיגנון Rossignon.

בית המרקחת הרביעי היה של גבר Geber במרכז העיר. ניהל אותו ד"ר אדי מכל. (ראה גם את המאמר על הרופאים ועל הרוקחים ברדאוץ מאת ד"ר ברטל הארט).

עורכי הדין היהודיים ברדאוץ

(כפי שנמסר ע"י עו"ד דב (ביגו) הארט)

מספר עורכי הדין היהודיים ברדאוץ עלה בהרבה על מספר עורכי הדין שאינם יהודים.

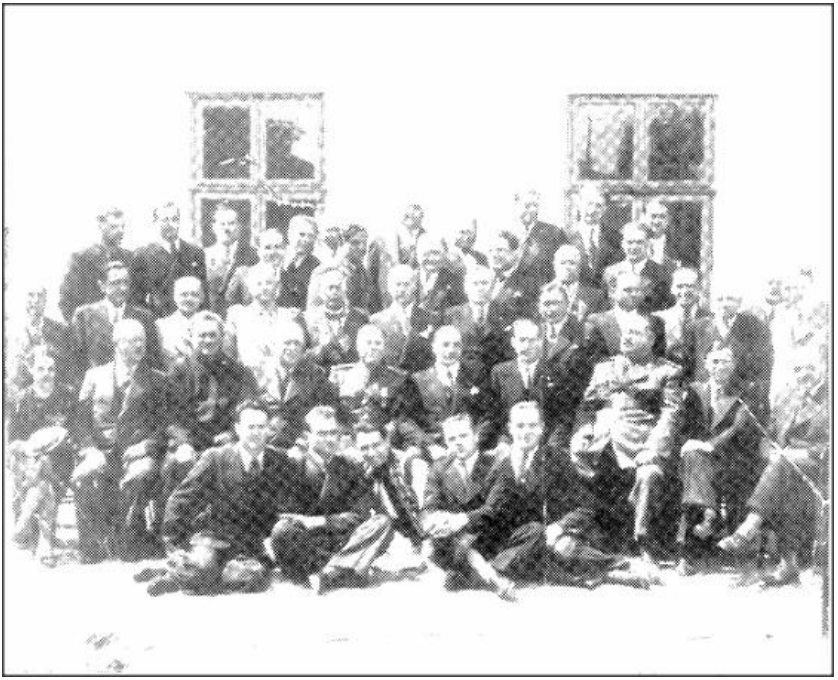
עורכי הדין הותיקים, שלמדו בוינה האוסטרית, נשאו את התואר "דוקטור". אלה שסיימו את לימודי המשפטים באוניברסיטאות ברומניה, לא נשאו תואר זה.

לפי סדר האלף-בית היו עורכי-הדין הבאים ברדאוץ בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה:

עו"ד אייזיקסון, השופט לשעבר ד"ר אנטשל, עו"ד בירקנפלד דוד, עו"ד ברטשניידר אברהם, ד"ר ברנדר הלל, ד"ר דראך, ד"ר דרימר מנדל, ד"ר הילזנראט סימון, עו"ד הארט ברנהארד (ביגו), ד"ר וויליצר וילהלם, עו"ד זומר, ד"ר חומד, עו"ד טאמלר, ד"ר לאוטרשטיין, ד"ר לודבאק, ד"ר לאנג ראובן, ד"ר לאפיובקר יעקב, ד"ר לקר מאיר, ד"ר מנצ'ר ישראל, ד"ר מנקס, עו"ד פיינטוך, עו"ד פרנקל וילהלם, ד"ר קורצוייל, ד"ר רוזנפלד מוקי, השופט לשעבר ד"ר שטרומינגר, ד"ר שימל ברנהארד, עו"ד שליין שלמה, ד"ר שפיץ רוברט.

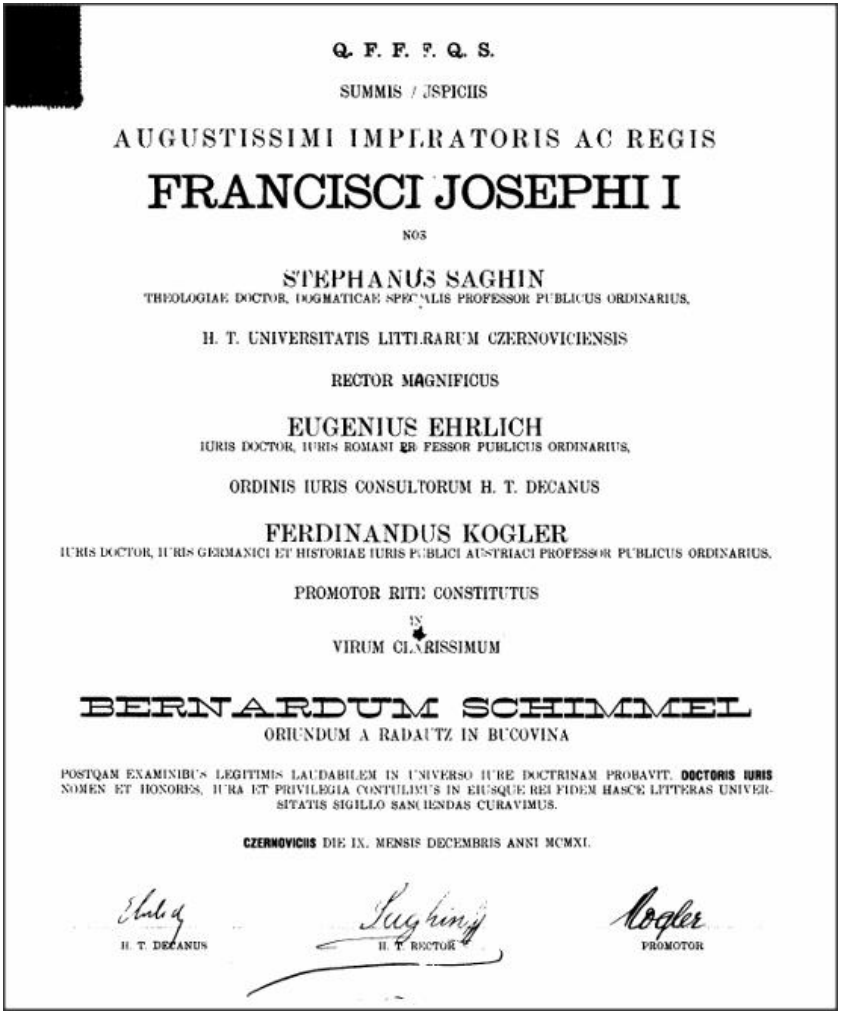
מצבם הכלכלי של עורכי הדין היה טוב עד לקייץ 1940, כשהגזרות הגזעניות של המשטר הפאשיסטי-נאצי דאז אסרו על עורכי הדין היהודיים לעסוק במקצועם. האיסור נשאר בתוקף עד לגירוש יהודי רדאוץ לטרנסניסטריה. חלק גדול מהם נספה שם בגיטאות ובמחנות.

מבין הניצולים עלו לישראל עורכי הדין הבאים: בירקנפלד, ד"ר ברנהארד שימל, ד"ר הורניקר קארל, ד"ר הארט אברהם, הארט דב (ביגו), ד"ר וויליצר וילהלם, ד"ר יקלס חיים, ד"ר לאפיובקר יעקב, פיינטוך, פרנקל וילי, ד"ר לוטינגר, ד"ר שיפטר. רק שלושה מביניהם המשיכו לעסוק בעריכת דין בישראל: הארט דב (ביגו), פרנקל ופיינטוך.

קבוצת משפטנים יהודיים של רדאוץ.

ביניהם: ד"ר יקלס, עו"ד וויליצר, ד"ר שטרומינגר, עו"ד ביגו הארט, ד"ר שימל, ד"ר קורצווייל, ד"ר לפאיופקר, ד"ר שפיץ.

Q. F. F. F. Q. S.

SUMMIS / JSPICIIS

AUGUSTISSIMI IMPERATORIS AC REGIS

FRANCISCI JOSEPHI I

NOS

STEPHANUS SAGHIN
THEOLOGIAE DOCTOR, DOGMATICAE SPECIALIS PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS,

H. T. UNIVERSITATIS LITTERARUM CZERNOVICIENSIS

RECTOR MAGNIFICUS

EUGENIUS EHRLICH
IURIS DOCTOR, IURIS ROMANI PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS,

ORDINIS IURIS CONSULTORUM H. T. DECANUS

FERDINANDUS KOGLER
IURIS DOCTOR, IURIS GERMANICI ET HISTORIAE IURIS PUBLICI AUSTRIACI PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS,

PROMOTOR RITE CONSTITUTUS

IN

VIRUM CLARISSIMUM

BERNARDUM SCHIMMEL
ORIUNDUM A RADAUTZ IN BUCOVINA

POSTQUAM EXAMINIBUS LEGITIMIS LAUDABILEM IN UNIVERSO IURE DOCTRINAM PROBAVIT, DOCTORIS IURIS NOMEN ET HONORES, IURA ET PRIVILEGIA CONTULIMUS IN EIUSQUE REI FIDEM HASCE LITTERAS UNIVERSITATIS SIGILLO SANCIENDAS CURAVIMUS.

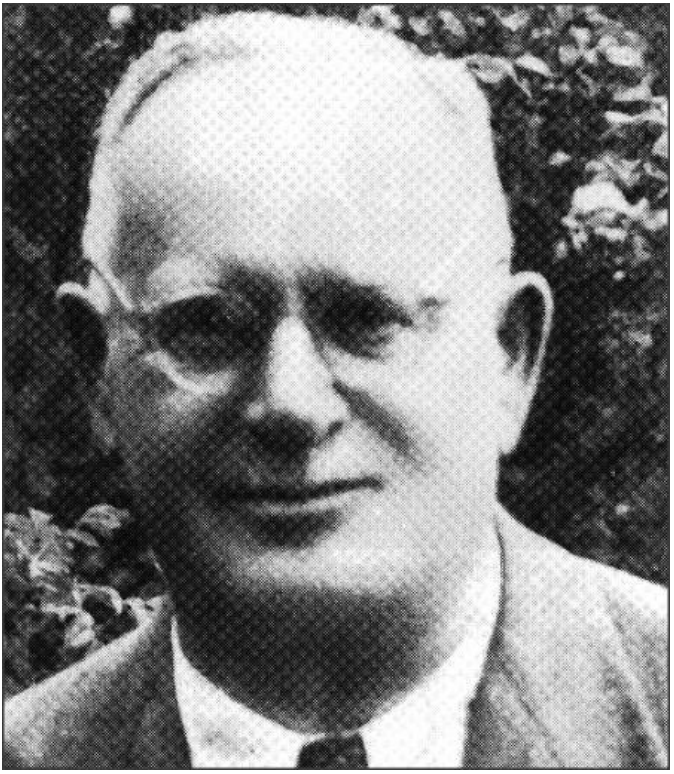
CZERNOVICIIS DIE IX. MENSIS DECEMBRIS ANNI MCMXI.

H. T. DECANUS

H. T. RECTOR

PROMOTOR

תעודת ההסמכה לעריכת-דין של ד"ר ברנהרד שימל.

ד"ר יעקב לפאיופקר

ד"ר ראובן לנג

ד"ר ישראל מנצ'ר עם הקונסול לוטינגר

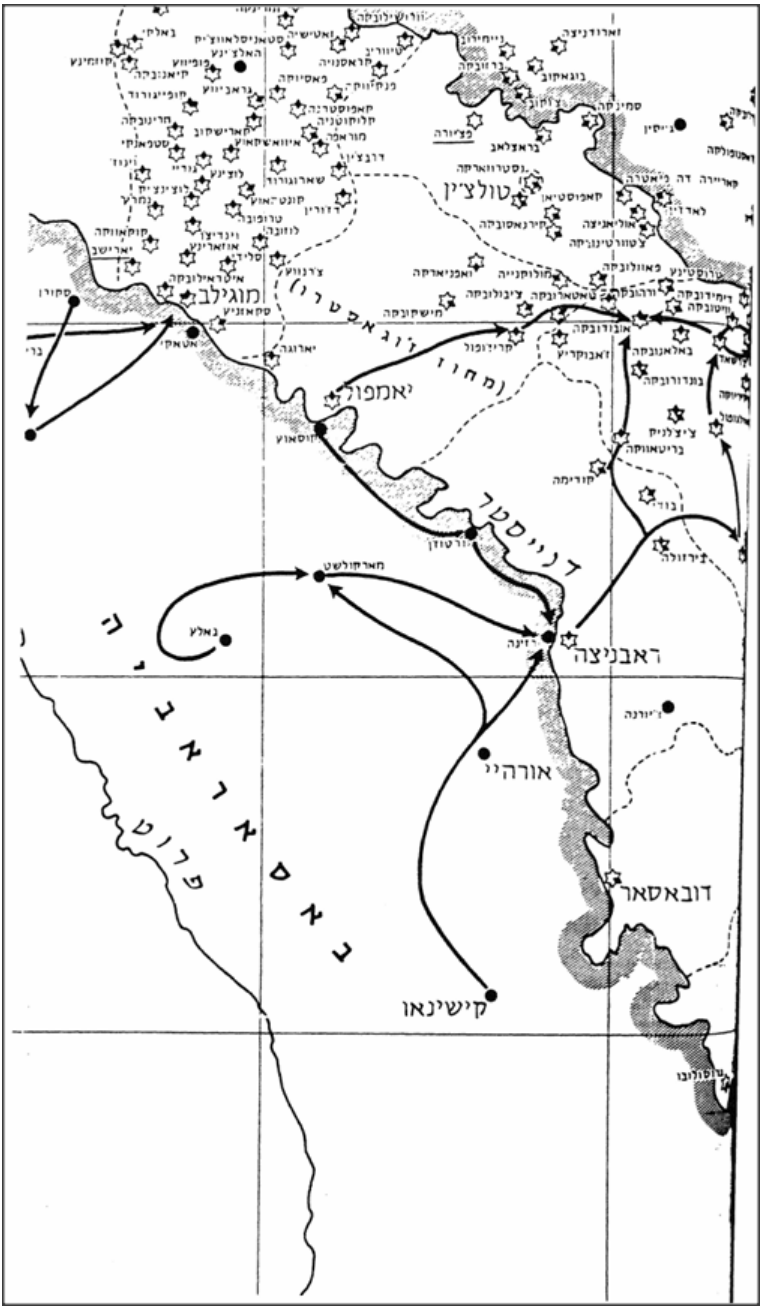
ראשי הקהילה היהודית

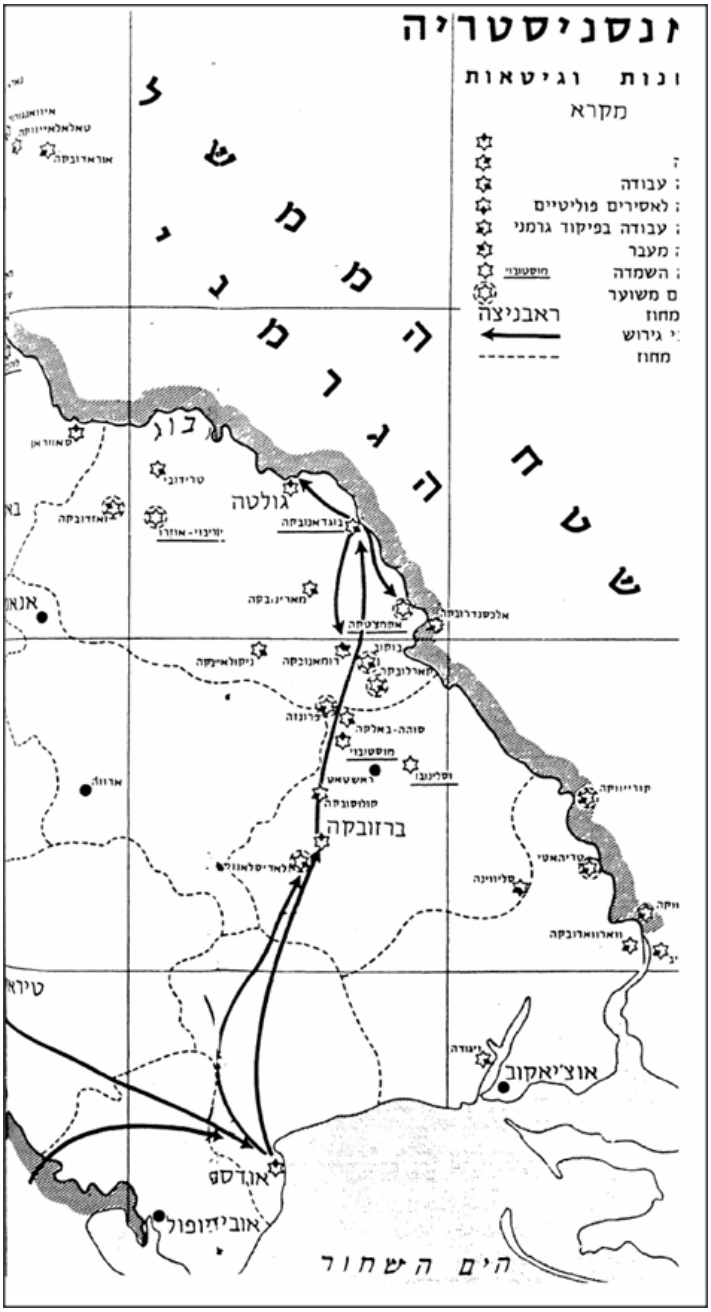

דוד וסרמן

חיים מכל

טולצ'ין
מוגילב
יאמפול
ראבניצה
אורהיי
דובאסאר
קישינאו
דניסטר
פרוט

ונסניסטריה
ונות וגיטאות
מקרא
עבודה
לאסירים פוליטיים
עבודה בפיקוד גרמני
מעבר
השמדה
מחוז
מחוז
גולטה
ברזובקה
אוצ'יאקוב
אובידיופול
הים השחור

גירוש היהודים לטרנסניסטריה

אם משקיפים בעיני "חכם שלאחר מעשה" על המאורעות שקדמו לגירוש, אפשר להגיד שהיהודים ברדאוץ, כמו ביתר ערי בוקובינה ובסרביה, לא ראו את "הכתובת על הקיר". עוד בימי ממשלת גוגה-קוזה ברחו יהודים רבים מכפרי הסביבה לעיר וגם יהודי רדאוץ סבלו מהתנכלויות אנטישמיות, שהתבטאו בהתנפלות על יהודים ברחובות ע"י "חוליגנים", ובפקודה לפתוח החנויות בשבת. משלחת, שבראשה עמדו הרב רבינוביץ ואלתר וסרמן, ניסתה בצ'רנוביץ לבטל את רוע גזרת פתיחת החנויות בשבת, ומשלחת אחרת בראשותו של הרב ד"ר מארק הרחיקה לבוקרשט, אך ללא תוצאות.

ממשלת קוזה-גוגה לא החזיקה מעמד זמן רב - 44 ימים בלבד - והיהודים חשבו שעברה הסכנה והחיים חזרו להתנהל כבימים ימימה. המצב החמיר שוב כשב-9 באוגוסט 1940, עוד לפני מינויו של אנטונסקו לראש ממשלה, חתם המלך קרול השני, שלא היה אנטישמי, בלחץ דעת הקהל, על צו שאסר את הפעילות היהודית בשטחים רבים. (הרומנים ראו ביהודים את האשם לאובדן בסרביה וצפון בוקובינה).

וזהו לשון הצו:

"...על היהודים נאסר לעבוד בתור:

א. פקידי מוסדות ממשלתיים, הן אם הם מקבלים שכר והן אם אינם מקבלים שכר.

ב. בעלי מקצועות הקשורים עם מוסדות ממשלתיים, כגון: נוטריונים, עורכי-דין ומומחים למיניהם.

ג. חברי מועצת-ההנהלה של מפעלים ממשלתיים או פרטיים.

ד. סוחרי משקאות חריפים או מונופולים מכל סוג שהוא.

ה. סוחרים בישובים חקלאיים.

ו. אפוטרופסים של אזרחים נוצריים.

ז. אנשי צבא.

ח. מוציאים-לאור של ספרים או כתבי-עת רומניים, מפיצי דברי דפוס רומניים וגם מחזיקי חומר תעמולה רומני.

ט. מנהלים, חברים ושחקנים במועדוני ספורט לאומיים.

י. שרתים במוסדות רשמיים.

כמו כן נאסר על יהודים לרכוש שמות רומניים ולהיות בעלי קרקעות. בעקבות צו זה, פוטרו כל הפקידים היהודים של המוסדות הממשלתיים ברדאוץ. כאשר התאספו המשפטנים ב-7 בספטמבר 1940 כדי להישבע אימונים למלך מיחאי הראשון (לאחר הדחתו של אביו קרול השני), לא הורשו המשפטנים (עו"ד) היהודים להשתתף. מיום זה נאסר עליהם לעסוק במקצועם.

מאוחר יותר, עם הצטרפות רומניה למלחמת גרמניה נגד רוסיה, נגזרו גזרות אנטישמיות נוספות, בין היתר האיסור על היהודים להחזיק מכונת-כתיבה. היהודים נחשבו אויב העם והקיצוניים ראו בהם "גייס-חמישי".

ועדיין לא ראו את "הכתובת על הקיר". גם התקופה הראשונה של שלטון אנטונסקו, כשרוב ממשלתו היתה מורכבת מחברי "משמר-הברזל" וה"קומיסרים לרומניזציה", שהוכנסו לכל המפעלים היהודיים, התעללו בבעלים החוקיים – לא נפקחו עדיין העיניים. כך דרכו של עולם וזהו טבעו של האדם. הוא דבק באדמת הולדתו, צמוד לפרנסתו ואינו שש לעקור לעולם בלתי נודע.

ב-23 בינואר 1941, כש"משמר-הברזל" חולל מרד אזרחי במדינה, סבלו מכך בראש וראשונה היהודים. ברדאוץ נהרגו 12 יהודים ונפצעו רבים. בין הקורבנות היו: וולף טננבאום, בנימין קליין וחותנו הארט ונ. דוננפלד. כשהתברר שהצבא עומד לימין אנטונסקו, שכך המרד עד מהרה ויסודות של "משמר-הברזל" סולקו מהממשל. התקופה בין סוף ינואר - ראשית יוני 1941היתה תקופה יחסית רגועה ליהודי רדאוץ, למרות שאנטונסקו שאף לרכז את יהודי רומניה כולה בגיטאות (לא רק מבוקובינה ומבסרביה), במגמה לגרשם אל מעבר לגבול. התוכנית הוכנה בסודי סודות.

בליל ה-13 ביוני 1941 נאסרו 40 יהודים ברדאוץ מכל שכבות האוכלוסיה: בעלי מקצועות חופשיים, בעלי-מלאכה, סוחרים. ביניהם עו"ד מ. דרימר, פרופסור הנר, ויידנפלד, מוניו ריינהולד, האחים פיינגולד ובנו של אחד מהאחים, הספר וינינגר, החייט פליקר. גם כותב שורות אלה היה ביניהם. כל המאמצים לשחררם לא נשאו פרי ולפנות ערב הועברו ברכבת לדורנשט, שם לנו בבית-ספר ולאחר מכן נשלחו למחנות. על גורלם ראה פרק "המחצבה".

ב-18 ביוני 1941, 4 ימים לפני פלישת הצבא הגרמני לרוסיה, התפרסם צו הפוקד על יהודי רדאוץ להתייצב למחרת היום בככר המרכזית עם מטלטליהם. לא נאמר להם מטרת הריכוז, אך בשעות הערב בוטל הצו. היהודים ראו בזה נס מן השמיים. הסבר למתן הפקודה ולביטולה המיידי אפשר למצוא בתוכנית של אנטונסקו, שהוכנה כבר באפריל 1941, לרכז את כל יהודי רומניה במגמה לגרשם.

בהיוודע הדבר לד"ר פילדרמן, הציע לממשלה הרומנית לאפשר ליהודים הגירה מרצון ובתמורה ישתדל להשיג הפשרת סכום גדול של דולרים, אשר ממשלת ארה"ב הקפיאה, עקב נטייתה של רומניה לגרמניה הנאצית. החל משא ומתן ובינתיים בוטל הריכוז של היהודים לגיטאות וגם בוטל גירושם המיידי.

זמן קצר אחרי פלישת צבאות גרמניה ורומניה אל תוך רוסיה הסובייטית, נאלצו יהודי הכפרים והעיירות במחוז רדאוץ לעזוב את בתיהם ואת רכושם ולעקור לעיר-המחוז רדאוץ. יהודי רדאוץ עזרו להם בכל מה שהשיגה ידם.

בראשית יולי 1941 גורשו יהודי סלטין Seletin וסביבתה לרדאוץ. כאן שוכנו בתוך בתי-כנסת וז'נדרמים שמרו עליהם. כעבור שבועיים גורשו גם מכאן ונדרשו ללכת ברגל עד יאדינץ שבבסרביה. ראש הקהילה, אייזיק פרסנר, בעזרת משה כ"ץ וד"ר שימל, ערך מגבית בין יהודי העיר, כדי להעמיד לרשות המגורשים 200 עגלות לצורך העברתם ליאדינץ.

באוגוסט הועברו לרדאוץ כל יהודי סירט, לאחר טילטולים של שבועיים בקרונות סגורים ללא מזון, והגיעו עד קראיובה ובחזרה לרדאוץ.

השלטונות הרומניים רצו להיפטר מיהודי בוקובינה, אולם טרם ידעו מי ישלוט בטרנסניסטריה (הגרמנים או הרומנים), לכן טולטלו ורוכזו בערי מחוז מתוך מגמה לשלח אותם אל מעבר לגבול בהקדם.

הם הצליחו להטעות את המדינות הנויטרליות, בעיקר את שגריר ארה"ב, שהשלטונות מתנגדים למעשי הזוועה שנעשו ביהודים המגורשים. שמועות על מעשים אלה הגיעו לאוזני הנציגים של המדינות האלה והשלטונות הרומניים טענו שפה ושם היו מעשים חריגים, כפי שקורה במלחמה. גם כאשר הסכימו לעצור את גירוש 20,000 היהודים האחרונים מצ'רנוביץ, גרשו בחשאי חלק מיהודי דורוהוי.

בעיר רדאוץ עצמה היו הגבלות ליהודים: גברים יהודיים הורשו לשהות בלילות רק ברחובות מסוימים. התנועה של כל היהודים בין השעות 7 בערב ו-8 בבוקר נאסרה. הונהג נשיאת "הטלאי הצהוב".

הטלאי הצהוב

גזרת "הטלאי הצהוב" הונהגה ברדאוץ תחילה בבתי-הספר. לאחר שבתחילת שנת הלימודים 1941-2 נדרשו התלמידים היהודיים לשבת על הספסלים האחוריים, הוכרחו הם, החל באמצע חודש ספטמבר, לענוד את הטלאי הצהוב על שרוול בגדיהם. היה זה "מגן-דוד" - הסמל היהודי זה מאות בשנים - מבד צהוב, שחולק לתלמידים בבית-הספר תמורת 10 ליי כל אחד.

באותו יום קיבל הרב ד"ר שטיין, ששימש גם מורה דת בבתי-הספר התיכוניים, מכתב פיטורין ממשרה זו, שפירושו: התלמידים היהודיים לא יקבלו עוד שיעורי דת. הוא הזמין את תלמידי בתי הספר עם הוריהם לאספה בבית-הכנסת הגדול, ובכושר הרטורי שלו הציע שהתלמידים היהודים ישבתו מלימודים עד לביטול הגזרה. התגלעו חילוקי דעות קולניים בין חלק מההורים לבין הרב ובין ההורים לבין עצמם. חלק מהתלמידים אכן החזיר את "הטלאי הצהוב" ועזב את בית-הספר.

כעבור זמן קצר נאלצו כל יהודי העיר לענוד את "הטלאי הצהוב" בצורת מגן-דוד על דש בגדיהם עד לגירוש.

הגירוש מרדאוץ

("ימי האפלה" 11.10.1941 – 14.10.1941)

ביום א' דסוכות תש"ב 6.10.1941 נפוצה השמועה בעיר, שנחתם גזר-הדין ויהודי בוקובינה יגורשו אל מעבר לדניסטר. השמועה נפוצה לאחר שמברק בהול מ"מרכז הקהילות היהודיות", בבוקרשט, המפציר לשלוח מיד נציגים של הקהילה לבוקרשט בעניין דחוף מאוד, נמסר למזכיר הקהילה של רדאוץ - ליפמן קונשטאד - בשעת תפילת חג בבית-הכנסת.

בהיוודע הדבר לראש הקהילה - אייזיק פרסנר - פנה מיד אל הממונה על המחוז (Prefect) יונסקו, שבסמכותו היה להעניק רשיון - נסיעה אל מחוץ לעיר, וביקשו לאשר נסיעת משלחת יהודים לבוקרשט, אך הוא סרב, והמשלחת לא יצאה.

כעבור שלושה ימים הצליחו שני נציגים להגיע לבוקרשט בדרך בלתי חוקית. הם היו מצויידים ב"מפתח", שמאז ומתמיד פתח דלתות ברומניה - הוא השוחד - בתקוה למצוא אוזן קשבת אצל "החלונות הגבוהים" ולבטל את רוע הגזרה. אולם למרבה הצער לא התאים ה"מפתח" לדלתות החשובות והאוזניים היו אטומות. המשלחת חזרה כלעומת שבאה: הגורל נחרץ עוד באוגוסט 1941 בחתימת ההסכם בין אנטונסקו לבין השגריר הגרמני ברומניה - מנפרד פון קילינגר.

גם בבוקרשט השתדלו אישים יהודיים ונוצריים לרכך את לב הרודן, אך לשוא. השגריר הגרמני הזהיר את אנטונסקו לבל יעז לזלזל בהוראתו של הימלר.

ד"ר פילדרמן, יו"ר "מרכז הקהילות היהודיות" ברומניה, ביקש ראיון אצל אנטונסקו, אך לא התקבל. הוא שלח איגרת תחנונים לאנטונסקו וביקש לבטל את גירוש יהודי בוקובינה ובסרביה. כתשובה ענה לו הרודן במכתב ארוך בו הוא מאשים את היהודים שהתנכלו, השפילו ואף הרגו חיילים רומנים ב-1940, כשהצבא הרומני נסוג מהאיזורים כדי לפנותם עבור הסובייטים.

הרב הראשי של יהודי בוקרשט, ד"ר שפרן, פנה אל המלך מיחאי, אל מלכת האם הלנה ואל ראש הכנסיה, הפטריארך ניקודים. כולם הבטיחו להשתדל לבטל את גזרת הגירוש, אך לשוא - הרודן אנטונסקו לא נתרכך.

אנטונסקו הקריב את יהודי בוקובינה ובסרביה, שנחשבו בעיני הרומנים יסוד זר עקב היותם עדיין תחת השפעת התרבות האוסטרית (יהודי בוקובינה)

והרוסית (יהודי בסרביה). כך הצליח להציל את יהודי רומניה העתיקה (הרגאט). יהודי ה"הרגאט" אמנם סבלו רבות, גם הם נשאו את הטלאי הצהוב, נלקחו לעבודת-פרך וסבלו סבל רב, אבל נשארו בבתיהם. (מעניין לציין שמצ'רנוביץ, אשר היתה שנה תחת שלטון רוסיה הסובייטית ואשר מספר יהודיה היה 60,000, גורשו תחילה רק 20,000 והשאר הוכנסו לגיטו. כל זה הודות להתערבותו של ראש העיר טראיאן פופוביץ. רוב יהודי גיטו צ'רנוביץ גורשו ביוני 1942 ל"מחצבה" Cariera de Piatra, אשר בטרנסניסטריה. משם הועברו לאחר מכן אל מעבר לנהר בוג והושמדו ע"י הגרמנים, מי בעבודת פרך ומי בכדורי רובה).

בשעה ששליחי הקהילה היו עדיין בבוקרשט, פקד כבר האסון את יהודי סוצ'יאבה, גורה-הומורה, קימפולונג וואטרה-דורנה. הם הובלו דחוסים בקרונות-בהמות אל מעבר לדניסטר.

בשבת, חול-המועד סוכות, ב-11 באוקטובר 1941 קרא הממונה על המחוז, ה-Prefect יונסקו, לראש הקהילה, אייזיק פרסנר, והודיעו שעד שמחת-תורה 14.10 בשעה 8 בבוקר אסור שיימצא יהודי בעיר, מתוך 10,000 היהודים שגרו אז שם. תוך שעה קלה הופצה הידיעה והעיר היתה כמרקחה. ליפמן קונשטאד, בנו של הרב יצחק קונשטאד, מזכיר הקהילה, מתאר כך את הרגעים האלה ביומנו באידיש: "...אפילו הייתי מבורך בכשרונו של דאנטה, היה "הקומדיה האלוהית" שלו גן-עדן לעומת הטרגדיה של שלושת ימי האפלה שהתרחשו בקהילת רדאוץ בימים של "זמן-שמחתנו": הושענא-רבה, שמיני-עצרת ושמחת-תורה....שמיני-עצרת...כמו בבית משוגעים...לא...כמו באחד משבעת מדורי גיהינום, כפי שהם מתוארים בספרי-המוסר העתיקים..שליש מהתושבים היהודיים של העיר היו כבר בדרך מליל הושענא-רבה עם המשלוח הראשון. כל הרחובות והסימטאות היו מלאים בעגלות-איכרים, שהעבירו את מטלטלי היהודים לתחנת-הרכבת..איכרים וגוים מקומיים שדדו מכל הבא ליד מדירות היהודים המגורשים - ואין פוצה פה.

....בשעה שבדירות ארזו את המטלטלים והתכוננו לנסיעה לעולם התוהו, עזבתי את ביתי ומיהרתי לבית-הקהילה, כרי להציל את ספרי מרשם התושבים היהודיים, בהם החל הרישום משנת 1857, ולהעבירם לגינזך בית-העיריה. אני הייתי רושם הספרים האלה בתוקף תפקידי כמזכיר הקהילה וב-30 הספרים טמונה הכרוניקה של עיר ואם בישראל הנחרבת. ערך הספרים האלה, הכוללים רישום הלידות, החתונות והפטירות, יהיה רב לשארית הפליטה, שאולי תזכה לחזור לעיר. הצלחתי לשכנע את רשם ספרי-המרשם העירוני למצוא מקום בגינזך וכך ניצלו הספרים."

בבית הקהילה החלה פעילות קדחתנית. לפי פקודת השלטונות היה על יהדות רדאוץ - כ-10,000 נפשות - לעזוב את העיר בשלושה משלוחים ועל הנהלת הקהילה הוטל לערוך את הרשימות, למוסרם לפרפקט, כדי שהוא יוכל לשלוח שוטרים וחיילים מבית לבית ולהודיע ליהודים מתי עליהם להתייצב בתחנת הרכבת - ולא - יירו.

בהרכבת הרשימות היו עסקנים שהפכו עולמות כדי שהם ובני משפחותיהם יצאו במשלוח האחרון, מתוך תקווה, שיתחולל "נס" והגירוש יופסק; ואולי מתוך ידיעה סודית שהמשלוח האחרון יגיע למקום יותר טוב. בסוף התברר באמת שהמשלוח האחרון הגיע למוגילוב ומשם לגיטאות שבסביבה.

אלה שציפו לנס, הסתמכו על המקרה שקרה ב-18 ביוני 1941, לפני פלישת גרמניה לרוסיה. אז הוצא צו הפוקד על יהודי רדאוץ להתייצב למחרת בכיכר המרכזית עם מטלטליהם. הצו בוטל בשעות הערב. (הסיבות לביטול ראה בראשית הפרק אודות הגירוש). הותר לקחת רק מטען קל, שבכוחו של אדם לשאת ובשום אופן כסף רומני, מטבע זר, כלי כסף או זהב ותכשיטים. לאחר שידולים של ראש הקהילה דוד וסרמן, הותר לקחת מטען יותר כבד במקצת.

את הכסף הרומני חובה להמיר בבנק הלאומי הרומני תמורת רובלים (תמורת 50 ליי נתנו רובל אחד, עשירית מן הערך הממשי) ואת מטבע הזר והתכשיטים יש להפקיד בכספת הבנק. עד מהרה השתרעו טורים ארוכים של אלפי אנשים לפני הבנק; אנשים הפקידו את רכושם ללא כל קבלה או מסמך רישמי תמורתם. רק 50 רובלים הותר לכל נפש להוציא. יתרת הכסף נכנס לקופת הבנק ללא כל קבלה.

במשלוח הראשון שיצא בהושענא-רבה ובמשלוח השני, שיצא למחרת, בשמיני-עצרת, הובלו בקרונות-משא סגורים כ-7000 יהודים, עד לשפת הדניסטר, לעיירה מרקולשט Marculesti ומשם ברגל בערבות אוקראינה (הקרויה עתה בפי הרומנים והגרמנים "טרנסניסטריה") בין הדניסטר והבוג, בגשם ובבוץ, בקור ובכפור, ללא מגן וללא מחסה. 80%-90% מהמגורשים בטרנספורטים אלה ניספו. בקרונות הדחוסים והסגורים ללא אויר, ללא אור, לא היה מקום לזוז ואנשים נחנקו. האנשים נאלצו לעשות צורכיהם במקום והזוהמה והסרחון גרמו למחנק ואף למוות.

המשלוח האחרון, ובו כ-3000 יהודים, יצא בשמחת-תורה (14.10.1941) וגורלם שפר עליהם יותר. במשך שתי יממות הובלו בקרונות-משא סגורים עד לעיירה אטאקי, שעל שפת הדניסטר, מול העיר מוגילב (פודולסק) שמעבר לנהר.

העיר רדאוץ נשארה Judenrein (נקיה מיהודים), אך משפחות אחדות נשארו בעיר הודות לראש המשפחה, שהיה חיוני לאוכלוסיה או לתעשיה. כך נשארו: ד"ר שוויצר - רופא-נשים, ד"ר ווליצר, רודיך (בית-חרושת למשקאות חריפים), מקס ויינר, פאול גוטמן, שווינד (רוקח), ד"ר טייטלבאום (רופא-שיניים), ליצי ראט ואימה (הנכדה של ליטמן יורגראו) עקב היותן בעלות נתינות אוסטרית.

כבר ביממה הראשונה נפלו קורבנות בתוך הקרונות הסגורים, כשבכל אחד הקרונות נדחסו 80-90 איש. בין קורבנות אלה היה הסוחר דוד אייפרמן כבן 50, ששבק חיים לכל חי טרם הגיעה הרכבת לצ'רנוביץ.

סוג אחר של קורבנות היו נשים אחדות, שלא עמדו בלחץ הסבל והמאורעות ודעתם נטרפה עליהן. הן החלו לצעוק צעקות היסטריות ואי אפשר היה להשתיקן. גורל אומלל זה פקד את גב. גלאטר הצעירה, שבהחזיקה את תינוקה על ידיה, החלה לצעוק ולבקש שיעזרו לה לקפוץ מן הרכבת, כי אין לה האומץ לעשות זאת בכוחות עצמה. באותו זמן ישבה חמותה, פאני גלאטר, ללא ניע ולא הוציאה הגה מפיה. אולם כשהורדו על שפת הדניסטר וטרם עלו למעבורת, שאמורה להוביל אותם אל מוגילב שמעבר לנהר - נכנסה היא אט-אט למים ושמה קץ לחייה.

גורל דומה נפל בחלקו של הרוקח הצעיר ד"ר אלפרד שטרומינגר, שבלע יחד עם אמו הזקנה רעל שהביא עמו. אשתו לא הצטרפה אליהם והמשיכה את חיי הסבל. רבים קינאו ברוקח ובאמו ואמרו בלעג מר: "מותרות כאלה יכול רק רוקח להרשות לעצמו..."

מעשים של קירוב הקץ נעשו גם בעיר לפני העליה לקרונות. ידועים ארבעה מעשים כאלה: שלושה הצליחו לוותר על 'החיים החדשים" בטרנסניסטריה ואחד ניסה לשוא. כך נמצא בעל המלון זלמן רודיך - כבן 60 - תלוי בעליית הגג עוד בהושענא-רבה.

הרופא הממשלתי ד"ר שלמה ובר הרעיל עצמו ואת בנותיו - תיאה, רוקחת, וקוזיה, שהיתה ד"ר לפילולוגיה. ד"ר ובר היה רופא מבוגר - כבן 80 - ומכובד מאוד. הוא השתמש בבקבוקון רעל מלא כדי שלושה רבעים ונפטר מיד יחד עם בתו קוזיה. הבת הצעירה התעוררה מתרדמת המוות ונתגלתה ע"י חייל רק אחרי צאת המשלוחים לדרך. בלית בררה היא הועברה לבית-החולים העירוני ושכבה שם שבועות אחדים. לאחר מכן, כדי למנוע גירושה, היא התנצרה ונשארה בעיר עד לשיחרור וחזרת השרידים לרדאוץ. היא חזרה ליהדות ב-1945.

ז'אק גאבור מעיד שראה במו עיניו באטאקי כיצד זרקו את גופות המתים הרבים אל קבר-אחים. בשעה שעמדו לזרוק לבור אשה אחת עטופה מעיל פרווה לבור, החלה להתנועע וברגע האחרון ניצלה.

במבואות העיירה אטאקי, בשדה פתוח, עצרה הרכבת (כ-80 קרונות) והמגורשים הורדו בגסות, תוך צעקות, גידופים ומכות של החיילים. הם נאלצו להמשיך ברגל עד לעיירה. מותשים, מיואשים ואובדי-עצות, לא היה בכוחם לשאת את כל המשא שהביאו עמם: הורים של תינוקות - ידיהם היו תפוסות עם עולליהם, ורוב מטלטליהם נשארו משני צידי מסילת-הברזל על אדמה בוצית. מי שכוחו היה עוד עמו לקח חלק ממטלטליו וכולם החלו לדשדש בבוץ הטובעני, כשהחיילים נוגשים בהם וקתות הרובים מזרזים אותם. בשארית כוחם הגיעו עד לבתים ששרדו בעיירה מחורבן המלחמה. רוב הבתים היו ללא גג, ללא דלת, ללא חלונות - 4 קירות בלבד. על קירות של בתים אחדים נכתב באותיות עבריות: "יהודים, אימרו קדיש אחרינו", הוכחה לפרעות שעשו הכובשים הגרמנים והרומנים בתושבי המקום.

ביודעם שאין זו אכסניה קבועה ובקוותם בשארית אמונתם לתנאים יותר טובים (כפי שהובטח להם ברדאוץ לפני הגירוש), ניסו המגורשים להחזיק מעמד, למרות שרבים (החלשים, החולים, זקנים וטף) היו על סף היאוש ואחדים אף גססו. רופאים נתבקשו ע"י קרובי משפחה לשים קץ לסבל קרוביהם הגוססים, שודאי לא יוכלו להמשיך לנדוד. רופאים אחדים התעלמו משבועת היפוקרטס וגאלו את האומללים מיסוריהם. הם קיבלו תמורה נאותה כדי להמעיט את יסורי מצפונם.

רבים התאבדו באטאקי, בעיקר רוקחים, שסם-המוות היה באמתחתם. סבל רב נגרם למגורשים ע"י החיפושים התכופים של הקצינים אחרי כסף ודברי ערך. הקצינים הממונים על החיפושים פיתחו תחבולות שונות כדי להוציא מהמגורשים את שארית דלותם. היו מקרים שהקצין הבודק, בראותו יהודי לבוש עדיין כהלכה, דרש ממנו דברי-ערך. כשהאיש טען שאין ברשותו דבר, איימו לירות בו והחלו להפשיטו. ברגעים כאלה נזדעקו בני המשפחה וגילו את מקום המסתור של דברי הערך. לאחר החרמת כל מה שהיה בעל ערך, הוצאה כל המשפחה להורג לעיני כל המגורשים, כדי שיראו ויירא.

כעבור שבוע, אחדים כעבור שבועיים, הועברו המגורשים במעבורות את הנהר דניסטר, כשהחיילים מכים ללא הרף, כדי לזרזם ותוך כדי כך גוזלים את שארית מטלטליהם. בהגיעם למוגילב נשארו אחדים במקום ואחרים הועברו הלאה לגיטאות דז'ורין, קופייגורוד ואחרים. (עיין גם בפרק "מוגילב").

גורל המגורשים בשני המשלוחים הראשונים היה גרוע יותר. גם בקרונות האלה היה הדוחק, חוסר האויר, הפחד, היאוש, גורם למותם של יהודים אחדים טרם הגיעם למרקולשט Marculesti בקרבת הדניסטר, כ-200 ק"מ מאטאקי. בהגיע הרכבת למרקולשט החל לרדת שלג מעורב בגשם, והאדמה הפכה לבוץ דביק. גם כאן נאלצו להשאיר את רוב מטלטליהם לצידי מסילת הברזל, וגם כאן היה על המגורשים לבוסס בבוץ עד הגיעם לבתים החרבים של מרקולשט, שם שהו בלילה הראשון. למחרת הוצאו ע"י החיילים מן הבתים ורוכזו במגרש במרכז העיירה. היה עליהם לעבור ביקורת של קצינים אחדים, אשר ישבו ליד שולחנות ועליהם קערות אחדות, לתוכן נאלצו המגורשים להכניס את תכשיטיהם. כל אחד נבדק בקפדנות וכל תכשיט שנמצא על גופו הוחרם ומוין בתוך הקערות.

השלג המשיך לעטוף את האדמה, והמגורשים גורשו הלאה ברגל, כששרידי מטלטליהם על שכמם, תינוקות על ידיהם, הזקנים והחלשים נשרכים אחריהם. כשאזל כוחם ניסו אחדים לנוח והתישבו על המעטה הלבן, אך קתות הרובים אילצו אותם לקום, ואלה שלא היה בכוחם לזוז, הומתו בכדור ללא רחם וגוויותיהם נשארו פזורות על אם הדרך. בני משפחתם, שניסו להתעכב על ידם, הוכו מכות-רצח ונאלצו להתקדם, שבורים גופנית ונפשית כאחד. אימהות השאירו גופות תינוקותיהם, בנים השאירו גופות הוריהם הקשישים והמשיכו ללכת כל עוד רגליהם נשאו אותם.

השלג והקור הרגיזו את החיילים והם החלו לגדף ולהתנכל במסכנים שהזדנבו מחוסרי כוח, מחוסרי עניין ומחוסרי רצון לחיות.

במהלך הצעידה, שאת מטרתה לא ידעו, החל לרדת גשם זלעפות, שהפך את האדמה לעיסה ואת בגדי המגורשים ומטלטליהם הרטובים למשא כבד, שקפא והלך בהתקרב הלילה. עייפים, קפואים ומיואשים ניסו לחמם עצמותיהם במדורות שהבעירו מזרדים שקוששו, למרות הרטיבות, והיו משפחות שהצליחו להרתיח מים ולבשל מאכל כלשהו מהצידה שהיתה עדיין עמהם. הגשם פסק ואחדים הצליחו להרדם.

עם הנץ השחר אולצה השיירה להמשיך בדרכה. רק אז זועזעו בראותם שהם חנו על שפת בור של קבר אחים בלתי מכוסה וגופות הנרצחים מזדקרים לעיניהם. היו אלה קורבנות של מגורשים ממקומות אחרים, שחוסלו ביער. החיילים לא הבחינו בבור הפתוח.

המעבר על הדניסטר נעשה במעבורת, וכדי להגיע אליה היה על השיירה לבוסס תחילה במים הרדודים שעל שפת הנהר. רטובים עד לשד עצמותיהם (גם

כאן היו דחוסים זה על זה, כשאחדים אף נפלו למים וירדו למצולות), הגיעו לגדה השניה ושוב המשיכו בצעדת המוות בגשם בלתי פוסק ובקור גובר והולך.

מדי פעם נראו בצידי הדרך איכרות עם דליים מלאים מרק דלוח אבל חם, שחילקו בספלים...תמורת חלקי לבוש. המגורשים המורעבים והקפואים למחצה התנפלו על המרק הזה, כשהם מוכנים לתת תמורתו כל מה שנדרש. כך למשל תמורת מספר ספלי מרק עבור המשפחה וכיכר לחם, נתנו חליפות חדשות.

בלילות נחו תחת כיפת השמים בשדות פתוחים ובבוקר השאירו אחריהם גוויות קפואות. גם בשעת הצעדה נפלו קורבנות, והדרך היתה זרועה גוססים או גוויות. החיילים לא איפשרו לבני-משפחה לסעוד את הכושלים או להתעכב על ידם. מי שהתעקש - נורה במקום. יצר הקיום הכריח רבים להיפרד מיקיריהם בצידי הדרך.

מדי פעם הופיעו איכרים עם עגלות, ומגורשים אחדים העמיסו עליהם את מטלטליהם, תמורת מיטב בגדיהם, והקלו את צעידתם. אולם עד מהרה יתברר שהיתה זאת אחיזת-עיניים. בעלי העגלות פנו אחורה והסתלקו עם המטלטלים. מי שניסה לדלוק אחריהם - נורה.

המגורשים בתור להפלגתם אל מעבר לדניסטר

בינתיים התחלף הגשם בשלג ורוחות קרות החלו להשתולל. לינת הלילה נעשתה עתה באורוות או בדירי-חזירים של כפרים קואופרטיביים (קולחוזים). אורכם של האורוות והדירים הגיע לעשרות מטרים והזוהמה והמחנק היו נוראים – אך היתה הגנה מפני הרוח והשלג.

שיירה אחת, שדולדלה מאוד בדרך, הגיעה בסוף נובמבר (דהיינו כעבור 5-6 שבועות של צעידה) לכפר שומילובה שעל שפת הנהר בוג. כאן נדחסו לתוך אורווה מזוהמת ומחניקה מסרחון. זה אמור היה להיות משכן קבע ליהודי - רדאוץ, שלפני עוזבם את עיר הולדתם הובטח להם להתחיל במקום החדש חיים חדשים... אלה היו החיים החדשים: זוהמה, סרחון, חולדות, רעב וצימאון...

אמנם חיילים לא הופיעו עוד, אך אויב חדש הופיע: הכינים. אלה הביאו את מחלת טיפוס-הבהרות, שהפילה חללים כל לילה.

כל בוקר הופשטו המתים בפקודת ראש הכפר והבגדים חולקו בינו לבין הז'נדרמים המקומיים. הקברנים היו יהודים ממשלוחים קודמים מבסרביה. הם קיבלו תמורת עבודתם מזון כלשהו. הגוויות הושלכו לבור גדול שנכרה על יד האורווה. מדי בוקר הופיעו ליד האורווה איכרות עם דליי מרק חם ואותם מסכנים שהיה בכוחם לצאת מהאורווה וברשותם מלבוש כלשהו, זכו בספל מרק ולפעמים גם בפת לחם תמורת הלבוש. אולם מספרם הלך וקטן כי המגפות, הקור, הזוהמה והמחנק - הפילו בהם קורבנות מדי יום. רק מעטים נשארו בחיים בבוא האביב ואחדים הצליחו בשארית כוחם, בדרך לא דרך, להגיע לגיטו ברשאד. גורל דומה פקד את יתר המגורשים שגורשו דרך מרקולשט אל עבר הדניסטר. אחת הקבוצות - כ-700 במספר - הגיעה לאחר צעדת-מוות דומה, אל העיירה האוקראינית לוגובה (לוהובה Luhova). גם הם נדחסו לתוך אורוות ודירי חזירים של הקולחוז, שם גוועו רובם מקור, רעב ומגפות (דיזינטריה, טיפוס הבהרות).

הממונה הרומני על הנפה, דימיטרו סופיאנו (Dimitru Sofianu) ומפקד תחנת הז'נדרמים דורצ'סקו (Dorcescu), לא הרשו למגורשים לצאת מן האורוות ולהגיע לעיירה. יהודים בודדים בלבד הצליחו להתגורר בעיירה, תמורת שלמונים שמנים. בהתפרץ מגפת הטיפוס, הוקפו האורוות בגדר-תייל ואיש לא הורשה לצאת. אפילו מים לא הורשו לשאוב מן הבאר, שהיתה בקרבת העיירה. מי ששלט עדיין ברגליו הירווה את צמאונו בשלג. באביב, אחר שידולים אצל השלטונות וכנראה גם בעזרת שוחד, הורשו השרידים להגיע לברשאד.

יהודי רדאוץ בגיטאות טרנסניסטריה

הבא לסקור את ההתרחשויות בגיטאות טרנסניסטריה, חייב להסתמך על עדויות בכתב או בעל פה מפי ניצולים. תיאוריהם וסיפוריהם מן ההכרח שיהיו בעלי אופי סובייקטיבי. כל מה שהם מתארים ומספרים היא אמת - האמת שלהם, הזיכרון האישי שלהם. אין לכפור בכנותם, אך קשה לבסס אמת היסטורית על סמך עדויות אלה בלבד.

סקירות או דו"חות של אנשים מעבר למתרס - הגרמנים והרומנים - אין בהם אובייקטיביות רבה יותר. העדות שלהם יש בה מידה רבה של: התרברבות, נסיון להצדיק מעשיהם או מעשי השלטונות; במצב הטוב תהיה בעדותם כנות סובייקטיבית - האמת שלהם.

מכאן שכל סקירה של החיים בגיטאות תהיה חד-צדדית או בלתי מאוזנת, ועל הקורא למצוא את האמת שלו.

במונח "טרנסניסטריה", המציין את השטח בין הנהרות דניסטר ובוג, השתמשו לראשונה הגולים המולדביים, שעזבו את מגוריהם באוקראינה בשנות ה-20 וה-30, מאי שביעות רצונם מהמשטר הסובייטי וחזרו לארץ מולדתם - רומניה (מולדובה). הם יסדו אירגון בשם "אירגון פליטים רומנים - מטרנסניסטריה". בימי מלחמת העולם השניה הוסכם בין משלחות גרמניה ורומניה, אשר נפגשו בטיגינה באוגוסט 1941, שחבל הארץ בין הדניסטר והבוג - המכונה "טרנסניסטריה", יהיה בשליטת הצבא הרומני. למרות זאת פיקח הצבא הגרמני על האיזור בתואנה של שמירת עורף החזית.

גיטו מוגילב

לאחר שהמגורשים מרדאוץ הועברו במעבורת אל מעבר לנהר דניסטר, מצאו עצמם במוגילב, עיר הרוסה בחלקה מפגעי המלחמה ובחלקה ע"י הדניסטר, שעלה על גדותיו בסתיו זה והציף חלקים של העיר. כאן נמצא קומץ יהודים מקומיים שלא הספיקו, או שלא רצו, לברוח בעת הנסיגה של הצבא האדום.

התוכנית המקורית של השלטונות הצבאיים הגרמנים-רומנים היתה לגרש גם יהודים אלה ולהשאיר את העיר Judenrein (נקי מיהודים), אולם שידולים מלווים שלמונים הכריעו את הכף. הוחלט להקצות רחובות אחדים לצורך הקמת גיטו סגור שיקלוט מגורשים. תחילה רוכזו המגורשים בבתי קולנוע ובבתי-ספר שונים. משם גורשו רבים הלאה לתוך עיירות קרובות, שם הוקמו גיטאות, כגון: דז'ורין, שארגורוד, קופאיגורוד וכו'. חלק הצליח להישאר בעיר עצמה, למצוא מגורים בבתים של יהודים מקומיים וגם של אוקראינים, תמורת תשלום (ביגוד או דברי-ערך). בתקופה יותר מאוחרת הוחלט לצופף את המגורשים לגיטו, עבורו הוקצו רחובות אחדים.

בסופו של דבר קלט הגיטו במוגילב כ-20,000 יהודים, לאחר שהקור, הרעב והמחלות הכניעו חלק מהמגורשים. כללית אפשר לקבוע שבגיטו מוגילב ובגיטאות שבמחוז שרדו כ-80% מהמגורשים, בו בזמן שבגיטאות שבאיזורים האחרים של טרנסניסטריה נספו 80% מהמגורשים שהועברו מעבר לדניסטר דרך מרקולשט.

נסיבות רבות הקלו על המגורשים במוגילב להישרד. הם היו פחות מותשים ופחות מיואשים מהמגורשים שעברו דרך מרקולשט ונאלצו לבוסס בבוץ ובשלג שבועות רבים, לקפוא בדרך או ליפול קורבן למגפות וכדורי החיילים, לשהות חודשים באורוות ובדירי חזירים עד כלות כוחם. אלה שהגיעו סוף-סוף לגיטו, בדרך כלל קרוב לנהר בוג שמעברו שלטו הגרמנים, לא היו עוד בעלי יוזמה, אף לא בעלי אמונה בעתיד, לכן גם האירגון היה לקוי. נוסף על כך אין לשכוח שמוגילב היתה קרובה יחסית ל"בית", לרומניה, והקשר עם היהודים שלא גורשו מרומניה העתיקה חודש עד מהרה. גם עזרה כספית, מצרכים, לבוש ואף תרופות הגיעו אל מוגילב ביתר קלות, בדרכים חוקיות ובלתי חוקיות. משלחות של "הצלב-האדום" ביקרו במוגילב ומאוחר יותר אפילו משלחת יהודים (בה השתתף גם יצחק ארצי, ח"כ דהיום). ראש המשלחת היה פרד שרגא מבוקרשט.

צילומים שנעשו בהסתר והמתארים את התנאים בגיטו, הגיעו לידי הרודן הרומני, גנרל אנטונסקו, וריככו אותו. צילומים אלה צולמו בהסתר ע"י מקס הייסמן, מומחה למצלמות. קצין נאצי מסר לידיו מצלמה לתיקון והוא השתמש בה לצילומים נסתרים של החיים בגיטו.

בעקבות זאת ובלחץ האירגונים היהודיים, הוחזרו ב-1943 חלק מהיתומים לרומניה והקהילה בבוקרשט לקחה אותם תחת חסותה.

אולם בראש וראשונה עזר להישרדות היהודים בגיטו מוגילב האירגון של העזרה ההדדית והיוזמה של אישים בולטים מבין המגורשים.

גם במוגילב, כמו בגיטאות אחרים, מצאו המגורשים בתים הרוסים, ללא חלונות וללא דלתות; גם כאן הצטופפו 2-3 משפחות בחדר אחד וגם כאן היתה סכנת התפרצות מגפות עקב הצפיפות, המחסור בתנאים היגיניים והרעב המעיק.

מגפת טיפוס-הבהרות הובאה בדצמבר 1941 למוגילב ע"י השבויים האוקראיניים, שחזרו מן הגדה המזרחית של הנהר בוג. תחילה לא זיהו הרופאים את המחלה, אלא כאשר בהתפשטותה הפכה למגפה.

הוקם בית-חולים שהיה צר מהכיל את זרם החולים שגדל מיום ליום.

בינואר 1942 קיימו רופאי הגיטו ישיבה דחופה והגיעו למסקנה שיש ללחום במגפה ע"י חיטוי כל האוכלוסיה. תרופות לא היו וגם נפט ועצים, בעזרתם אפשר היה ליצור קיטור כדי לחטא בגדים ומקומות מגורים, חסרו.

הוקמו בתי-חולים נוספים, אך ללא הועיל: גם 25 רופאים, מבין אלה שהיו בגיטו, חלו במגפה. כשהמגפה איימה לתקוף גם את אנשי הצבא, התכנסו הרופאים הצבאיים, יחד עם נציגי הרופאים היהודיים ועם נציגי ועד הקהילה היהודית, והוחלט להילחם בה במשותף. כעת נמצאו העצים לחטא את הגיטו ובחודש מאי החלה המגפה לדעוך. מספר האנשים שחלו במחלה עלה על 8000.

בינתיים התארגן "ועד עזרה" שהצליח להשיג קשר עם יהדות בוקרשט, וחבילות, שחלק מתוכנם נשדד ע"י הבודקים הרבים בדרך, החלו להגיע. גם כסף מזומן נתקבל. מן הדין לציין שכסף רומני - ערכו היה פי חמישה מהכסף הגרמני (המארק), שהודפס במיוחד עבור האיזורים הכבושים.

בעזרת הגברות ליזה לקר, דורה שיפר, ינקה יקלס ואתי קוסטינר והאדונים יוסף וולף, בנדיט וולף ואלתר וסרמן - נפתח מטבח שסיפק חינם כל יום 1000 מנות מרק ו"מאמאליגה" כל שנות קיום הגיטו. האמצעים באו ע"י תרומות של הנדבנים יוצאי רדאוץ, שישבו בבוקרשט: בני משפחת וולף ואחרים.

השפעה מכרעת על מצב המגורשים במוגילב ועל עתידם היתה העובדה, שהמהנדס הצ'רנוביצאי זיגפריד (שמעון) יגנדורף Jaegendorf, שגורש מרדאוץ, שם השתכן לפני הגירוש, בראותו את מפעל המים והחשמל משותק ואת בית היציקה "Turnatoria" בלתי פעיל, אך חומר הגלם מתגולל בחצריו - היו בו היוזמה, התעוזה והסבלנות לעמוד ימים רבים בתור, כדי להתקבל לראיון, לאחר שספג מכות והשפלות מהחיילים שומרי הסף, הצליח לשכנע את הממונה להפקיד בידיו את שיקום המפעלים והפעלתם.

כך נוצרו מקומות עבודה עבור מאות מגורשים, בעלי מקצועות מתאימים, בבית היציקה, שם הוקמו גם: מסגריה, נגריה וגם בית-מלאכה לתיקון מכוניות.

על פי התקנה מס. 23 של המושל אלכסיאנו היה על כל עובד לקבל מדי יום תמורת עבודתו מצרכי מזון (פאיוק בפי המקומיים) בערך של מארק אחד, לפי המחיר הרשמי. מצרכים אלה יכלו להספיק לקיומו של אדם, אולם יצר הגנבה היה חזק אצל הרומנים ורק מעט מן המובטח הגיע לעובדים.

כשבית-היציקה החל להפיק תוצרת חשובה וכך גם בתי המלאכה שלידו, עלתה יוקרתו של המהנדס יגנדורף בעיני השלטונות. הוא גם מונה לראש מועצת היהודים (Judenrat), בעלת אוטונומיה למראית-עין. כעת הוא הקים ליד בית-היציקה מאפיה ומטבח, אשר סיפקו לעובדים ולמשפחותיהם לחם ושתי מנות מרק ביום, דבר אשר הציל רבים מחרפת רעב.

אין להתעלם מן הביקורת שהוטחה כלפי יגנדורף, שהיגר לאחר המלחמה לארה"ב, כפי שהטיחו בכל הגיטאות כלפי רבים מראשי ה"יודנראטים". ודאי שלא כל ביקורת מוצדקת וודאי אינה אובייקטיבית, כי "אל תדון את חברך, עד אשר תגיע למקומו". הוא הדין גם בגיטאות אחרים.

במוגילב הוקם גם גן-ירקות גדול ע"י המומחה הרמן מטש Metsch. השטח הועמד לרשות המגורשים סמוך לתקופה של נפילת סטאלינגרד (כנראה מתוך התרככות מסוימת או מתוך רצון "לרכוש מניות" אצל המגורשים לקראת עתיד צפוי, כשהרוסים יכבשו את השטחים מחדש). 40 מגורשים הועסקו בגן-הירק, כלי העבודה סופקו ע"י בית-היציקה, והשלטונות התפארו בגן זה בפני כל ועדה שבאה לבקר בגיטו.

היה בגיטו גם בית-חרושת למסמרים, שלא ניזוק בימי המלחמה, בו עבדו לפני המלחמה יהודים רבים ועכשיו קלט גם הוא רבים מהמגורשים.

עם הזמן התארגנו החיים בגיטו בצורה מניחה את הדעת, בתנאים הנתונים, וכשכותב שורות אלה הזדמן בראשית ינואר 1944, בבריחתו מגיטו ברשאד,

לעבור דרך מוגילב - נראה לו הגיטו כמקום מעולם אחר, כמטרופולין לעומת כפר נידח בקצה הארץ.

היו קואופרטיבים שקנו במרוכז מזון ומכרו אותו, היו שלושה בתי יתומים בהם חיו 1500 ילדים. תחילה היה גם בית-תמחוי לזקנים, אולם המגפות וחוסר ההיגיינה הכריעו את החולים ואפילו עבודתו הבלתי נלאית והמסורה של ד"ר בודיק לא יכלה לעצור את הסוף המר.

גם ממגורשי גיטו זה לא נחסכו זוועות עבודות הכפיה, מהם נספו אלפי מגורשים. במוגילב הצליחו להמעיט את מספר הנדרשים לעבודות כפייה ורק 7000 נלקחו לעבודה ביערות (כריתת עצים), בכבול (בסביבת טולצ'ין) ועבודות-פרך אחרות. רק מתי-מעט חזרו משם.

בקיץ 1943 התחלף הפרפקט Prefect. הפרפקט החדש היה לאגין. יחד עם מפקד הז'נדרמריה החדש, מיור באטאראגה, הופיע באחד הימים במשרדי הועד היהודי והחרים את ספרי הנהלת החשבונות. ביקור פתע זה בא בעיקבות סיור, שערכו השניים בביקתות המגורשים העניים והשוו אותם עם מגורי ה"עשירים", דהיינו: פקידי הועד היהודי ומנהיגיו. הפער היה עצום. במקום הראשון נאלצו לסתום את נחירי אפיהם בממחטות מבושמות מפאת הסירחון והמחנק ששרר בביקתות החשוכות, בהם הצטופפו מגורשים רבים. בכוך ששימש להם מטבח התבשלו מאכלים מקליפות תפוחי-אדמה. לעומתם נהנו מנהיגי הועד היהודי ופקידיו מדירות מרווחות יחסית ובמטבחיהם התבשלו מאכלים מעוררי תיאבון.

לאחר שספרי הנהלת החשבונות נבדקו, נאסרו אחדים מפעילי הועד והוגלו למחנה ואפניארקה Vapniarca. השמועה אמרה שגם אייזיק פרסנר, מי שהיה ראש הקהילה ברדאוץ לפני הגירוש, היה בין המגורשים. באיזו מידה מצאו פסול בספרי הנהלת-החשבונות או היתה זאת עילה לשלוח חלק מחברי הועד היהודי למחנה - אין היום לדעת.

היו גם גירושים נוספים (הן מתוך אלה שלא מצאו עבודה במפעלים ממשלתיים, הן מתוך יוצאי צ'רנוביץ ובסרביה ש"אות קין" רבץ עליהם על היותם שנה תחת שלטון הסובייטים וגם מועניים שונים) למחנה סקז'ינץ. ביניהם היה גם הזוג שנדי וקופל קרייסברגר, יהודים מכובדים מרדאוץ. זוג זה הצליח, למרבה המזל, להשתחרר כעבור כחודשיים ולחזור לגיטו.

באותה תקופה גורש ד"ר פילדרמן יושב-ראש איגוד הקהילות היהודיות ברומניה Uniunia Evreilor Romani מבוקרשט למוגילב יחד עם אשתו, כנראה עקב בקשותיו הרבות מהרודן אנטונסקו להקל את סבל היהודים

בטרנסניסטריה. הוא התקבל בכבוד ע"י הפרפקט ושוכן בדירה מחוץ לגיטו. הוא שהה במוגילב זמן קצר והוחזר לבוקרשט בפקודת אנטונסקו עצמו.

כשהתקרבה החזית לאיזור מוגילב, החלו להופיע הפרטיזנים. תחילה התהלכו שמועות מפה-לאוזן, אחר כך נראו תוצאות של החבלות שהם גרמו, והיו איזורים מהם אפשר היה לפעמים לראותם. לבושם היה על פי רוב מרושל ובלוי כלבוש האוקראינים.

כאשר החלה הנסיגה של הצבא הגרמני, השקיפו מגורשים רבים, אשר מקום מגוריהם היה קרוב לכביש המוביל אל הגשר מעל הדניסטר (הופצץ בעת הנסיגה של הצבא האדום, שוקם ע"י הגרמנים והופצץ שוב ע"י הרוסים בהתקרבם לדניסטר לקראת סוף המלחמה). אל הגשר נהרו צבאות הגרמנים באלפיהם, כך שנוצר "פקק" תנועה. שיירות רבות נאלצו לחכות שעות ואף ימים עד שהגיע תורם לעבור. באותו זמן היתה הסכנה ליהודים רבה מאוד. חיילים גרמנים נהגו לחדור אל הבתים, להרוג ולאנוס. הנחמה והנקמה היתה גדולה בקרב היהודים, כשהגשר הופצץ ואלפי גרמנים נהרגו; גופותיהם פוזרו בכל הסביבה, וכלי רכבם הפכו לגרוטאות.

כשנכנסו הרוסים למוגילב נלקחו גברים ונשים מבין היהודים המגורשים בלבד לעבודת כפייה בשיקום הגשר (הרוסים טענו שיהודי בוקובינה שיתפו פעולה עם הגרמנים והרומנים עקב שליטתם בשפתם). בתקופה זאת החלו להתארגן קבוצות מגורשים במטרה "לגנוב את הגבול" ולהגיע לרומניה.

גברים צעירים - מיהודי המקום וגם מבין המגורשים - גויסו לצבא האדום ונשלחו למזרח. בהגיע רכבת המגויסים לתחנה הגדולה בריאנסק, הופצצה הרכבת ע"י מטוסים גרמנים במשך שעתיים והושמדה כליל. רבים מאוד מהמגויסים נהרגו ומספר הפצועים היה גם הוא גדול. רבים מבין יהודי בוקובינה ובסרביה, שראו את "הישועה" במו עיניהם וקיוו לחזור בהקדם לבתיהם - נפלו קורבן להתקפה הזאת.

בין הפצועים היו: מקס שולזינגר ומוניו דויד (שאיבדו רגל).

גיטו ברשאד

גיטו ברשאד תבע את מספר הקורבנות הגדול ביותר בטרנסניסטריה - בחורף של 1941-42 נספו 85% מהמגורשים - ו"הצטיין" באכזריות החייתית של כוחות הכיבוש, רומנים וגרמנים כאחד.

סיבות אחדות גרמו לכך:

א. מלכתחילה נועדה העיירה להיות מקום ריכוז של המגורשים בו יושמדו מיד לאחר הגיעם, על כן לא תוכננה כלל אפשרות מגורים. הבתים הקטנים המטים לנפול היו הרוסים למחצה, דלתותיהם, חלונותיהם ורהיטיהם נשדדו ע"י האוכלוסיה האוקראינית לאחר שהיהודים המקומיים נהרגו ע"י הכובשים או ברחו מפניהם. רק מעטות היו המשפחות היהודיות שנשארו במקום ובתיהם נשארו שלמים פחות או יותר.

כשהתברר שהיהודים ישארו במקום, נאלצו לצופפם בבתים ההרוסים, עשר נפשות ויותר בחדר פרוץ לרוחות ולשלג בקור האוקראיני המקפיא. בחורף זה (1941-42) היה קר במיוחד (עד מינוס 40 מעלות צלזיוס).

המגורשים המותשים מהנדידה של שבועות רבים (ברשאד לא היתה קרובה למסילת-ברזל, על כן הגיעו המגורשים ברגל) נפלו קורבן למגפת טיפוס הבהרות, לרעב ולקור. מעטים זכו לראות את שמש האביב.

ב. היציאה מתחומי הגיטו - רחובות אחדים סביב ה"דולינה", מוקפים גדר - היתה אסורה. העוברים על האיסור נורו במקום. אספקת מצרכי-מזון ע"י האיכרים שבסביבה נאסרה, והעוברים על איסור זה נענשו קשות.

ג. בין מפקדי הגיטו, שהתחלפו תכופות, היו אחדים, שאכזריותם החולנית עברה כל גבול ההיגיון. אחד המפקדים, Gheneraru שמו, סגן-משנה צעיר, בעל הופעה מרשימה, היה האכזרי מכולם. כך מתואר הוא ע"י כותב שורות אלה בספרו "יד הגורל" (עדיין בכתובים):

"...הוא ציוה להעמיק ולהרחיב את התעלות סביב הגיטו...כדי שעגלות האיכרים עמוסות תוצרת חקלאית לא תוכלנה לעבור, והמצור יהיה מושלם ושום מזון לא יוכנס לגיטו...היה נוהג להרוג יהודים כמעט מדי בוקר להנאתו - "אסור לאקדח להחליד" היה אומר. נהג לרכב על אופנוע ולהופיע לפתע בגיטו, בהפחידו את כל יושביו...לפעמים קשר לאופנועו יהודי ונסע עימו סביב לגיטו..

מעשה בילד בן 12, שנקשר ונסחב באופנועו, ובסוף ה"סיבוב" היה הילד ללא רוח חיים...התיאוריה שלו היתה: "היהודים הובאו לגיטו כדי למות..."

הוא פקד על יהודי הגיטו לתפור טלאי צהוב גם על הגב (בנוסף לטלאי הצהוב על החזה), כדי לזהות את היהודים מכל צד, בעיקר כאשר עברו את גדרות הגיטו בנסיונם להשיג תפוחי-אדמה או סלק מעגלות-האיכרים שעברו בסביבות הגיטו מעבר לגדר.

ד. התנאים הסניטריים היו גרועים ביותר - בעצם לא היו תנאים כאלה: לא מים זורמים, לא ביוב, לא אפשרות להתרחץ כהלכה. בתי-שימוש כלליים, פרימיטיביים ללא מים, הוקמו בכל רחוב, והיו מוקד של חיידקים, של זבובים שהפיצו את החיידקים ושל צחנה איומה (בקיץ בעיקר; בחורף הכל קפא).

ה. אלפי גברים נלקחו בעל כורחם ובשיטות הסחה מתוחכמות אל מעבר לנהר הבוג, למחנות עבודת-כפייה של הגרמנים, משם רק בודדים חזרו כשהם פגועים וחולים.

אותו מפקד גיננרו הידוע לשימצה הורה להוציא 1500 יהודים ממיטתם, דחס אותם, ערומים ויחפים, לתוך קרונות והורה לשלחם למחנה עבודת-כפייה של הגרמנים בניקולאיב Nicolaev, שם הושמדו ע"י אנשי ס.ס, כאשר אפס כוחם מעבודה מפרכת. בודדים הצליחו לברוח וסיפרו את זוועות המחנה הזה.

אחת הדוגמאות הבולטות לשיטת ההסחה של גיננרו, כדי לרכז גברים בגיטו ולשלחם למחנות עבודה אל מעבר לבוג, התרחשה בשמחת-תורה תש"ד (1943). רוב הגברים התפללו בבתי-כנסת מאולתרים (כמעט בכל בית שלישי היה מניין, כדי לאפשר לכולם להגיד "קדיש"), כשלפתע בקע קול התוף של הכרוז. (הודעות המפקדה הועברו בגיטו ע"י כרוז). בקולי-קולות הכריז הכרוז שעל היהודים לבוא אל כיכר השוק שבגיטו, כדי לשמוע הודעה חשובה מפי מפקד הגיטו בכבודו ובעצמו. בשעה היעודה התאספו בכיכר נשים וילדים (הגברים מלומדי הנסיון פחדו ללכת, שמא יקיפו אותם חיילים ויסחבום לעבודת-כפייה, כפי שכבר קרה בעבר) וכעבור זמן קצר עלה על דוכן, מותקן לשם כך בחיפזון, מפקד הגיטו וראש הועד היהודי דאז, עו"ד שרנצל מסטרוז'ינץ.

המפקד הוציא מברק וקרא מתוכו הוראה, שבאה מבוקרשט לערוך רשימות של המגורשים לפי המקום ממנו גורשו, על מנת לארגן החזרתם לבתיהם (חזרה למולדת = Repatriatia). לשם כך על ראשי המשפחות להתייצב לפנות ערב בגן הציבורי שממול לגדר הגיטו, כדי להרשם. המפקד מסר את המברק לראש הועד-היהודי - עו"ד שרנצל - כדי שיווכח שזהו מברק אמיתי. ראש הועד קרא את המברק, בדק חותמות הדואר והכריז בהתלהבות שזהו מברק אותנטי; הנוכחים פרצו בקריאות שמחה "הישועה באה".

לפנות-ערב התגודדו רבים ליד גדר הגיטו לראות מה מתרחש בשער הגן, שהיה מוקף חומה. כותב שורות אלה, שלא היה ראש משפחה, היה בין המתגודדים. ליד השער נראו אנשים נכנסים בהססנות, אבל נראו גם גברים יוצאים. מפיהם נודע שבתוך הגן מפוזרים שולחנות וליד כל שולחן מצוי שלט המציין עיר בבוקובינה, ועל הכסא יושב פקיד הרושם את שמות בני-המשפחה ופרטים נוספים. אנשי צבא לא נראו, ומי שנרשם יצא ללא עיכוב. הכל נראה אמיתי, בלתי מזויף - ללא העמדת פנים. בעקבות דוחות אלה גבר זרם הבאים אל הגן. כעבור זמן לא רב הוקף הגן בכוחות צבא והנלכדים נשלחו למחנות-עבודה שמעבר לבוג... צעקות השבר של הנשים ובני משפחות הנלכדים הדהדו כל הלילה.

מבצעי הסחה כאלה נעשו גם בגיטו דז'ורין וגם בגיטאות אחרים.

נוכח החטיפות הרבות של גברים למחנות עבודה, מהם לא שבו, החלו היהודים המקומיים בברשאד, הבקיאים במסתרי המרתפים והמנהרות העתיקות עוד מימי הרציחות של קלגסי חמלניצקי, לשקם את מקומות המסתור האלה - סָקְרֶטים בלשונם, וגברים רבים בילו תקופות ארוכות בימי המצוד במקלטים אלה וניצלו.

היה גם מפקד אנושי בברשאד – פטרסקו Petrescu - שלא הציק ליהודים בגיטו, אלא באותה מידה שהיתה הכרחית לקיים את הסדר שנכפה עליהם.

מפקד-גיטו אחר - גריגורסקי Grigorescu - איש נמוך-קומה, היה אנטישמי מובהק, קפדן, אך לא אכזרי. כדי לפקח על איסור כניסת איכרים לגיטו, נהג להתחפש לאיכר ובלוויית פמלייתו המחופשת גם היא, שוטט בגיטו וכל איכר שנתפש בגיטו, או כל יהודי ללא הטלאי הצהוב, הוענש קשות.

כמקובל בגיטאות אחרים, נוהלו העניינים הפנימיים ע"י מועצת היהודים Judenrat, כשבראשה עומד ראש המועצה הממונה ע"י מפקד הגיטו. בברשאד היו שלושה ראשי מועצה: קורן, בוכבינדר ועו"ד שרנצל, שני האחרונים מסטרוז'ינץ.

אין ספק שבכוונת ראשי המועצה היה להועיל למגורשים ע"י היותם מתווכים בינם לבין מפקד הגיטו, אך בתוקף הנסיבות הפכו להיות עושי רצונם של מפקדי הגיטו למיניהם. לרשות המועצה עמדה משטרת הגיטו, מורכבת ממגורשים צעירים שקיבלו תמורת מילוי תפקידם הבלתי נעים מנת מזון לעצמם ולמשפחותיהם.

החורף הראשון היה הקשה ביותר, הן בקור הגדול ששרר (40 מעלות מתחת לאפס) והן עקב הקורבנות הרבים שחורף זה תבע. כל יום נספו 150-250

נפש; במשך החורף היו 15,000 קורבנות מתוך כ-18,000 יהודים, שאיכלסו את הגיטו - מגורשים ומקומיים כאחד. מפאת הקור העז והאדמה הקפואה הובילו המזחלות את המתים לבית-הקברות, אולם לא יכלו לקוברם. רק באביב נקברו בקברי-אחים.

בגיטו זה וגם ביתר הגיטאות והמחנות בטרנסניסטריה נתגלתה "מחלה" חדשה: "טרנסניסטריטיס" שמה. אין זו מחלה מדבקת, אך היא חשוכת-מרפא: האדם מאבד את כוח הרצון לחיות. אדישות עמוקה נופלת עליו ודבר אינו מעניין אותו עוד: לא מזון, לא קרובים, לא הוא עצמו. יחד עם התנאים הקשים האחרים הפילה "מחלה" זאת קורבנות רבים.

בנוסף למגפות טיפוס-הבהרות, טיפוס המעיים והדיזנטריה, שהשתוללו בגיטו והפילו קורבנות רבים, יש להזכיר גם את הפורונקולוזיס.

מפאת חוסר הויטמינים בתזונה הדלה והלקויה, התפתחו אצל רבים פורונקולים בכל חלקי הגוף ואפילו על הראש. הסבל היה רב והעדר תנאים היגייניים החמיר את המצב.

התיחסות מיוחדת מגיעה לילדים בגיטו. לא היו ילדים בגיטו ברשאד - היו יהודים קטנים. הם בגרו טרם זמנם, לא רק מפאת חוסר היכולת לשחק ולחוות חוויות-ילדות, אלא עקב היותם טרודים במלחמת ההישרדות, בהשגת פת-לחם וקורת-גג. האביב של שנת 1942 הוציא לרחובות הגיטו ילדים נפוחים מרעב שפשטו יד וחזרו על הפתחים. אלה לא החזיקו זמן רב מעמד. אך היו גם ילדים אשר השכילו לחמוק מעיני שומרי הגיטו החמושים, יצאו מן הגיטו ושוטטו בכפרים הסמוכים, בהביאם כל יום קצת מזון - תפוחי-אדמה, סלק-סוכר שהצליחו לחטוף מעגלות האיכרים תחת מטר ההצלפות של שוטיהם. לפעמים אף החליפו בגדי הוריהם במצרכי מזון. אחדים הפכו לסוחרים בזעיר-אנפין. בתקופה מאוחרת יותר - 1943 - בהתקרב החזית ועימה גם הפרטיזנים, היו הילדים אנשי-קשר בינם לבין אחדים מיהודי המקום, ששרתו בעבר בצבא האדום. הילדים גם יצרו קשר בין גברים שהסתתרו מחמת הפחד להיחטף למחנות-עבודה, לבין העולם החיצוני.

בגיטו הוקם בית-יתומים, בו מצאו מחסה כ-100 ילדים בני 5-15, שהם יתומים משני ההורים. פרט לכך אומצו כמספר דומה של יתומים ע"י משפחות של מגורשים ושל יהודי המקום. בבית-היתומים למדו הילדים לימודים שונים בשפה הרומנית וגם עברית, מפי מורים ומחנכים בעלי נסיון.

הימצאות הפרטיזנים בסביבה הכבידה גם היא על הגיטו. תחילה עברו מפה לאוזן שמועות (מופצות ע"י סוכנות הידיעות של הגיטו "איווא" = אידן ווילען אזוי, שפירושו: יהודים רוצים כך. היה בגיטו גם "בית-חרושת לידיעות" נוסף,

שכונה "איפא" = אידישע פלוטקעס אגענטור, שפירושו: סוכנות הצ'יזבטים היהודית) אודות גיחות של פרטיזנים על תחנות משטרה או משמר-הגבול בכפרים, רציחת השוטרים ושדידת נשקם, אודות פשיטות על כפרים ושדידת מזון.

השמועה אמרה שבגיטו פועל פרטיזן יהודי בשם יאשה. כאשר הגיעה שמועה זאת לאוזניו של מפקד הגיטו, הורה לערוך מצוד אחריו, אך יהודי הגיטו הצליחו להבריחו בארון מתים.

במקרה אחר נודע למפקדת הז'נדרמים, שבנה של משפחת קופרמן - גרישה - הוא פרטיזן. הם אסרו את הוריו ועינו אותם עינויים קשים מאוד, כדי שיגלו היכן מסתתר בנם. זעקות ההורים המעונים נשמעו מרחוק, והבן הסגיר את עצמו. הז'נדרמים הרגו את הבן ואת הוריו.

לפעמים נתפשו פרטיזנים והוצאו להורג. פעם - היה זה בחורף 1943 - נתלו פרטיזנים על עמודי חשמל בגיטו עצמו למען יראו וייראו... לשלטונות היה חשד שיש לאחדים מיושבי הגיטו קשר עם הפרטיזנים ואף מספקים להם מצרכים נדירים, כגון מלח.

בפברואר 1944 נאסר ראש מועצת היהודים בגיטו, עו"ד מיכאל שרנצל מסטרוז'ינץ, בחשד שהוא סיפק לפרטיזנים מלח מתוך משלוח שהגיע מרומניה עבור יהודי הגיטו. (המלח היה מצרך נדיר ומבוקש מאוד באוקראינה בימי המלחמה). הוא עונה קשות - החוקרים רצו להוציא ממנו שמות אנשים אחרים ממועצת היהודים, שידעו על כך - ובסוף ירה בו המפקד במו ידיו.

באותו זמן מצאו הז'נדרמים רשימה של יהודים, שהיו קשורים עם הפרטיזנים, מוסתרת בתוך בקבוק, בעקבות תפיסת אחד היהודים ששיתף פעולה עם הפרטיזנים, עונה באכזריות וגילה את הימצאות הרשימה. במצוד שנערך בגיטו נאסרו כ-150 יהודים, לפי הרשימה שמצאו, ביניהם ראש מועצת היהודים הקודם וגם ד"ר פליישמן, איש יקר ומסור, הן כאדם והן כרופא. כולם עונו והוצאו לאחר מכן להורג. הדבר קרה כשבוע ימים לפני כניסת הצבא האדום לברשאד.

עזרה כספית, משלוחים של מצרכי מזון ובגדים הגיעו לעתים נדירות מאוד ובקשיים גדולים יותר מאשר לגיטאות שבקרבת מוגילב הקרובה לגבול רומניה. העזרה אורגנה בבוקרשט ע"י התנועה הציונית וע"י נדבנים, ביניהם תושב רדאוץ לשעבר סומר וולף.

אירגונים ציוניים הצליחו להעביר לעיתים סכומי כסף לחברי התנועה הנמצאים בגיטו בדרכים עקלקלות ומסוכנות. גם כותב שורות אלה קיבל פעמים אחדות סכומי כסף צנועים מתנועת "הנוער-הציוני" בבוקרשט.

אחדים מקרובי המגורשים מרומניה הצליחו להעביר ליקיריהם עזרה כספית אל תוך הגיטו ע"י שליחים רומנים; לעיתים הצליחו השליחים להערים ולרמות את מקבלי התרומות בגיטו, השיגו מהם אישורים בכתב שהכסף נתקבל, ובמציאות לא מסרו אותו.

בחדרי-חדרים ובאופן ספוראדי הצליחו יושבי גיטו ברשאד לקיים גם פעולות תרבותיות. היו בתי-ספר זעירים, שניסו להקנות מקצת מיסודות התרבות. פה ושם נתקיימו גם הרצאות בחוגים מצומצמים.

לקראת סוף 1943 הגיע לברשאד חיל-מצב גרמני בפיקודו של המיור פון ברייטאג Breitag, חיה אכזרית בצורת אדם, שנהג להרוג כל בוקר להנאתו שלושה כלבים ושלושה יהודים... הדבר נודע רק לאחר שנים. בשנת 1959 הועמד האיש לדין בגרמניה.

כיום עומדת בבית-הקברות בברשאד מצבת-שיש לזכר היהודים שנספו בגיטו, ובה חקוקה הכתובת הבאה:

"לזכר עולם, לזכר חורבן עולם, לימי עולם בגיא השברון על דמי ליגון רבבות ישראל בלי מורה וגואל, אבות לבנים וטף ונשואי פנים, בקברי אחים יחדיו לא נפרדו, מתו מרעב ומקור. טלטולי גלות וגאלי דרור קדושי ארץ, קרבנות עריץ, בחייהם ובמותם נצמדו.

בשנת תש"ב, ברשאד, בין אלפי אנשי השם גם אלו הנקובים בשם".

בסוף דצמבר 1943 נדרש הועד היהודי בברשאד לערוך רשימת היהודים שגורשו מדורוהוי (עיר בצפון מולדובה, ממנה גורשו כ-5000 יהודים ב-1941) לצורך החזרתם לעיר מולדתם. דבר זה נעשה גם בגיטאות אחרים בטרנסניסטריה. הפעם ההחזרה יצאה לפועל. לרשימה בברשאד "הוגנבו" גם משפחות אחדות, שמוצאם מהעיר או מהמחוז דורוהוי, אבל לא גורשו משם.

עד העיר באלטה נסעו במזחלות בכפור גדול (ב-1 בינואר 1944) ובסכנת-נפשות של החלקה לתוך תהום או איבוד הדרך בשלג, שנערם לגובה רב. מבאלטה הובלו ברכבת בקרונות-משא עד מוגילב, שם נעשה להם חיטוי יסודי (את הבגדים חיטאו בדודי-קיטור, את שערות הגברים גזזו ואת ראשי הנשים מרחו בנפט) ובלי שהיות נשלחו אל מעבר לדניסטר, אל דורוהוי.

משלוח קודם, מורכב מיוצאי דורוהוי אשר נאספו מגיטאות אחרים, התגלגל ימים רבים באורוות וטופל באכזריות ע"י השלטונות. הם עברו מיון קפדני ואלה אשר לא יכלו להוכיח שגורשו מדורוהוי, הוחזרו לגיטאות.

השליח מרומניה, פרד Fred שרגא, שהגיע למוגילב לצורך אירגון ההחזרה, ניסה להקל את סבלם.

המשלוח מברשאד של יהודי דורוהוי עבר את מוגילב ללא מיון, אולם בהגיעם לתחנת הרכבת בדורוהוי, זוהו היהודים שלא גורשו משם ונרשמו במשטרה. כעבור ימים אחדים נשלחו באחד הלילות לויז'ניץ, בגבול גליציה שבפולניה, שם אמור היה להתרכז חלק מהיהודים המוחזרים מטרנסניסטריה.

המעטים שהגיעו לשם - כ-40 איש ואשה מברשאד - שוכנו בבתים הרוסים, ונשארו שם עד לשחרור ע"י הצבא האדום. הם יצאו "בשן ועין" מידי הכנופיות של באנדרה (הבאנדרובציס), שהתנפלו עליהם בתקופת המעבר בין נסיגת הגרמנים ועד לכניסת הרוסים. אחד מהם - יליד בסרביה - נהרג ורבים נפצעו, כולל כותב שורות אלה.

המחצבה Cariera de Piatra

פרט לגיטאות שנמצאו בקרבת הנהר בוג - הגבול בין שטח הכיבוש הרומני לבין שטח הכיבוש הגרמני - תיזכר לדראון-עולם בהיסטוריה של טרנסניסטריה "המחצבה" Cariera de Piatra, היא נקודת המעבר של חלק ממגורשי צ'רנוביץ לפני הישלחם למחנות עבודה והשמדה אצל הגרמנים מעבר לנהר בוג. אמנם רוב המגורשים היו מצ'רנוביץ, אבל קומץ יהודים - מוצאם מרדאוץ. ללא קשר עם העובדה, שבין יהודי צ'רנוביץ היו גם יהודים שעברו מרדאוץ לצ'רנוביץ ב-1940, כשהרוסים סיפחו את צפון-בוקובינה - היה קומץ יהודים מרדאוץ, שצורף לאחד ממשלוחי הגירוש בקייץ 1942. כיצד הגיעו יהודים אלה לצ'רנוביץ?

בליל ה-13 ביוני 1941, כשבוע לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין רוסיה, בה השתתפה גם רומניה כגרורה של גרמניה - נאסרו ברדאוץ (כפי שסופר בפרק "הגירוש") 40 יהודים, אחדים נשואי-פנים, אחרים פועלים ובעלי-מלאכה. ביניהם היה בנו של סוחר הסוסים גוטמן.

כותב שורות אלה נעצר למחרת בבוקר וצורף לקבוצת העצורים במקום גוטמן הצעיר, ששוחרר עקב לחץ אביו על ראש משטרת הבטחון קודלה Cudla, אתו היו לו קשרי תיווך של שוחד.

קודלה היה ראש משטרת הבטחון ברדאוץ לפני מלחמת העולם השניה. הוא הציק מאוד לאותם היהודים, שחשד בהם שאינם נאמנים למשטר אנטונסקו. רבים נאלצו לפדות את חרותם בעזרת שלמונים שמנים מאוד. הוא הרכיב את רשימת 40 היהודים שנאסרו על סף המלחמה בין גרמניה וגרורתה רומניה לבין רוסיה, ונשלחו למחנות עבודת-כפייה שונים.

כאשר אסירים אלה התענו במחנה בסאדאגורה בחורף 1941-42, נתמנה אחד מהם - מוניו ריינהולד - בעל כתב-יד יפה במיוחד, לעבוד במשרדו של מפקד המחנה - אדם אנושי והגון. בהתחשב בעובדה שאסירים אלה הגיעו למחנה ללא מסמכים אישיים, ביקש המפקד מהממונים עליו בצ'רנוביץ מידע בטחוני על אסירים. בתשובה הוא קיבל דו"ח בכתב ידו של קודלה, אשר תיאר את האסירים מרדאוץ כגורמים מסוכנים לבטחון המדינה. את הדו"ח ראה מוניו ריינהולד. אחרי המלחמה, לפי עדותו של ריינהולד, הובא קודלה למשפט ונדרשו עדים להרשעתו. אחד העדים היה ריינהולד. בתשאול ע"י נציגי פרקליט המדינה, סיפר ריינהולד בין היתר גם על הדו"ח הנ"ל. הוצגו לפניו מספר מסמכים כתובים בכתב-יד והיה עליו לזהות את כתב ידו של קודלה. הוא הצליח

לזהות את כתב-היד. כעבוך ימים אחדים הובא ריינהולד, מלווה בשני שוטרים בפני פרקליט המדינה (Procuror) עצמו. הוא נכנס לחדרו של הפרקליט, כשהוא מלא חרדה עקב העובדה שהובא לשם ע"י שוטרים. בחדר הפרקליט - אדם חמור-סבר -ישב בפינה קודלה מכורבל ומפוחד.

- "אתה מכיר את האיש הזה?" - שאל הפרקליט את ריינהולד.

- "לא, אדוני" - ענה ריינהולד.

- "איך זה שאינך מכיר אותו? הרי הוא נתן הוראה לאסור אותך ולשלוח אותך למחנה. גם העדת נגדו לפני ימים מספר - איך אתה טוען שהוא אינו מוכר לך?"

ענה ריינהולד:

- אדוני שאל אם אני מכיר **אדם** זה, אך זה אינו אדם...זהו חית-יער, חיה טורפת - לא אדם".

והמשיך לספר את כל מעלליו של קודלה הידועים לו. גזר-הדין היה מאסר ל-25 שנים.

40 האסירים נשלחו לכפר נידח במונטניה (רומניה העתיקה) בשם מטלאו Meteleu, שם הועבדו בעבודת-כפייה להכנת תשתית למסילת-ברזל.

יחס החיילים הנוגשים היה קשה ועם פרוץ המלחמה הורע המצב, ורבים - ביניהם בני שישים כמו עו"ד ד"ר דרימר והחייט פליקר - הוכו באכזריות עקב אי יכולתם למלא את מכסת העבודה היומית הנדרשת.

כעבור שבועות אחדים שוחררו בני ה-40 ומעלה, והנותרים הועברו למחנה של עבודת-כפייה בשם וידלה Videle, שם נמצאו כבר יהודים מהערים סוצ'אבה ודורוהוי. העבודה היתה דומה, אך היחס היה יותר טוב במקצת.

היחידי מבין הצעירים ששוחרר היה פיינגולד הצעיר, שברשותו היה "סרטיפיקט" (רשיון כניסה לארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי), ובעזרת קשרים ב"חלונות הגבוהים" וגם שוחד הצליחו קרוביו לשחררו מן המחנה. הוא עלה על האוניה "סטרומה" וירד למצולות יחד עימה. אין גבול לתעתועי הגורל.

עם בוא השלג הראשון, פסקו העבודות במחנה וחלק מהאסירים - אלה שבני משפחותיהם לא גורשו לטרנסניסטריה - שולחו לבתיהם. נשארו רק יוצאי רדאוץ וסוצ'אבה. הם נשלחו לצ'רנוביץ ומשם למחנה בסאדאגורה, שם עבר עליהם החורף 1941-42.

באביב 1942 נשלחו יחד עם משלוח יהודי צ'רנוביץ, אשר לא גורשו בסתיו, לטרנסניסטריה. בדרכם עצרה הרכבת בקרבת גיטו מוגילב והאסירים הורשו

לרדת עד בוא הרכבת שתובילם הלאה. נשותיהם של פרופ. הנר ושל ויידנפלד, אשר גורשו למוגילב, הצליחו - שלא בטובתן - להצטרף לבעליהן. הרכבת הגיעה כעבור יום אל "המחצבה" Cariera de Piatra ושם הורדו המגורשים על סלעי המחצבה. למטה השתרע מישור ובו צריפים פרוצים לרוח. לפני המלחמה היו מאוכלסים צריפים אלה ע"י אסירים, שריצו את עונשם בעבודת-פרך בחציבת אבנים מן הסלעים בעבודת-כפיים. פרט לצריפים אלה היו גם אורוות ודירי חזירים.

משלוח מגורשים שקדמו למשלוח זה שהו כאן 2-3 ימים ולאחר מכן הועברו אל הגרמנים מעבר לבוג, שם הושמדו או נספו בעבודת-פרך, ברעב ובענויים. גורל משלוח זה, בו היו גם יהודים מרדאוץ, אשר הובאו ממחנה סאדאגורה, היה שונה במקצת. תחילה רוכזו על סלעי המחצבה וקציו רומני נשא בפניהם נאום קצר, שתמציתו היתה: "אתם הובאתם הנה כדי למות כאן".

המגורשים לא נטו להאמין לדבריו, התפזרו לתוך הצריפים והאורוות וניסו להסתגל למציאות החדשה. עד מהרה התברר להם שהקציו לא הפריז בדבריו. ז'נדרמים חמושים ואכזריים הטילו מצור על המחנה: אין יוצאים ואין באים. רק לאחר שידולים מלווים בשוחד, הסכימו לאפשר לאיכרים מהסביבה להכניס פעם בשבוע מצרכי מזון, תמורתם דרשו דברי לבוש. פה ושם הצליחו בודדים דוברי אוקראינית להתגנב אל הכפר, כשסכנת-מוות מרחפת עליהם, ולהביא מצרכים לבני ביתם.

ב-19 באוגוסט 1942 הועמסו רוב המגורשים על משאיות גרמניות והוסעו אל מעבר לנהר בוג, שם נספו במחנות הסגר והשמדה של הגרמנים. מיעוטם הועבר לכפר טשרטברטינובקה, שם הועסקו בעבודות חקלאיות עונתיות. חלק מזערי מהם הצליח לחמוק מהשמירה ולהגיע לגיטו ברשאד; ביניהם: מוניו (משה) ריינהולד וישראל (שרולציו) פוסטילניק (מרגלית), מרדאוץ. בין אלה שהועברו אל הגרמנים ונספו שם היו: פרופ. הנר ואשתו, ויינדפלד ואשתו, הספר ויינגר ומגורשים אחרים מרדאוץ.

דז'ורין

תולדות גיטו דז'ורין מתחילות במוגילב. זרם המגורשים שהגיע למוגילב הלך וגדל. רובם אוכסנו בצפיפות רבה באולם קולנוע ובכיתות בתי-ספר. היה מורגש שזהו מקום מעבר בלבד. לא רבים היו אלה שהצליחו להתישב במוגילב, תחילה בבתי יהודים מקומיים וגם אצל אוקראינים. רק מאוחר יותר רוכזו היהודים בגיטו.

ברור שהזכות להתישב במוגילב נרכשה בכסף רב, כי ההערכה היתה שמקום שהוא קרוב יותר לגבול רומניה אמור להיות יותר נוח עבור המגורשים. יותר קל ליצור קשר עם היהודים שלא גורשו מרומניה העתיקה, יותר קל לחזור הביתה. היתה עדיין תקווה, שהגירוש הוא זמני, למרות שהשלטונות קבעו במפורש: התישבות מחדש - "קולוניזציה". אך רוב היהודים גורש הלאה אל דז'ורין, קופאיגורוד, שארגורוד ועוד עיירות במחוז מוגילב.

ב-29 באוקטובר 1941 יצאו רבים ממגורשי רדאוץ ב-7 מכוניות-משא גרמניות ממוגילב לכיוון דז'ורין, את מכוניות המשא השיגו בעזרת המהנדס יגנדורף Jaegendorf, ראש הועד היהודי הראשון במוגילב, אשר היה כבר בקשרים עם השלטונות.

על כל משפחה הוטל לשלם 36,000 ליי תמורת הזכות להישלח במכוניות-משא דחוסות, ולא להיגרר ברגל בדרכים המרופשות של אוקראינה בסתו, מלווים חיילים נוגשים. מי שלא היה לאל ידו לשלם את כל הסכום או נשאר בחוסר כל, השלימו בעלי היכולת ("הגבירים") את הסכום הדרוש. כל זה לפי הוראותיו של יגנדורף.

מקרה מוזר קרה לעו"ד ביגו הארט ולבן דודו מרדאוץ. באנדרלמוסיה שנוצרה בשעת העליה למשאיות, נשארו שניהם במוגילב, בשעה שהמשאיות עם בני משפחתם החלו לזוז והם לא הצליחו להשיגם ואף לא ידעו את מקום היעד. בתמימותם הם פנו למפקדה הגרמנית וביקשו להתקבל אצל המפקד. הדבר ניתן להם, כנראה עקב שליטתם הטובה בשפה הגרמנית. המפקד הגרמני התיחס אליהם באדיבות ושלח אותם ברכב, שהשיג את המשאיות באמצע הדרך. עדיין נמצאו שם גרמנים אנושיים...

ב-28 אוקטובר 1941 הגישו ד"ר פרמינגר, קרל (ביבי) רוזנקראנץ, מ. ביטר, משה כ"ץ ועוד שניים שחתימתם אינה ברורה, בשם 250 תושבים מרדאוץ בקשה לפרפקט (הממונה על המחוז) בה הם מבקשים להעמיד לרשותם 8 -משאיות ולקבוע עבורם ישוב קבע. בולטת בבקשה זאת ההתרפסות של

המבקשים מכורח המצב והאמונה שבמקום החדש ימשיכו בחיים נורמליים. נראה שאושרו להם רק 7 משאיות, שהובילו אותם לדז'ורין, כפי שצויין לעיל. להלן תרגום חופשי של הבקשה. תצלום המקור מצורף לספר.

מוגילב 28 באוקטובר 1941

לכבוד הפרפקט של מחוז מוגילב

האדון הפרפקט הנכבד,

החתומים מטה, ראשי משפחות ממפוני העיר רדאוץ - בוקובינה, הנמצאים עכשיו במוגילב, מרשים לעצמנו לפנות אל כבודו בבקשה שתואיל לאשר העברת האנשים השייכים לקבוצתנו, 250 איש במספר, יחד עם מטלטליהם, במשאיות אל יעדם. אנו מתחייבים לשאת בהוצאות ההעברה במשאיות (8 במספר).

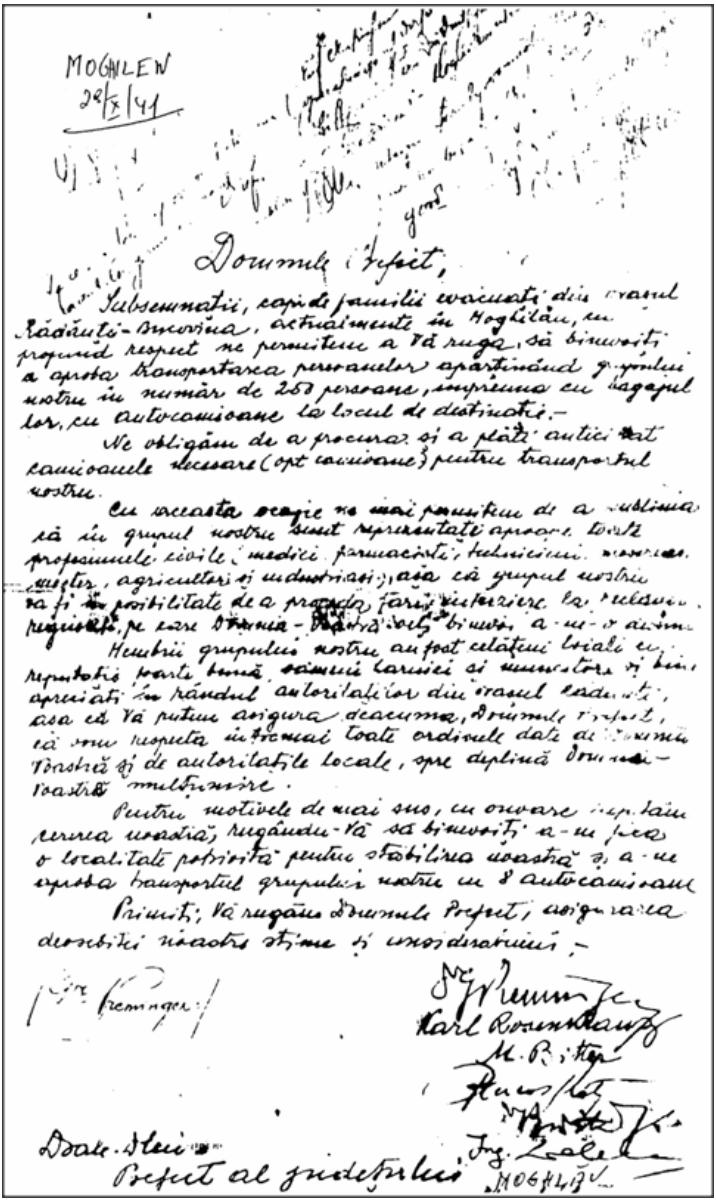
בהזדמנות זאת מרשים אנו לעצמנו להדגיש את העובדה שבקבוצתנו מיוצגים כל המקצועות האזרחיים (רופאים, רוקחים, טכנאים, בעלי מלאכה, חקלאים ותעשיינים), כך שנוכל מיד להתחיל בשיקום הישוב אליו יואיל כבודו להפנות אותנו.

חברי קבוצתנו היו אזרחים מהימנים במקום ישובנו הקודם, אנשים חרוצים, בעלי מוניטין והשלטונות ברדאוץ העריכו אותנו והיו שבעי-רצון מאתנו, כך שאנו יכולים להבטיח לכבודו, שנכבד כל ההוראות שנקבל מכבודו ומהשלטונות המקומיים.

בהתחשב עם כל האמור לעיל, אנו מבקשים את כבודו להואיל בטובו לקבוע לנו מקום מתאים בו נתיישב קבע ולאשר לנו 8 משאיות לצורך העברת קבוצתנו.

יקבל-נא כבודו את רגשי הכבוד, ההערכה והתודה שאנו רוחשים לו.

על החתום: ד"ר פרמינגר, קרל רוזנקראנץ, מ. ביטר, משה כ"ץ ועוד שתי חתימות בלתי מפוענחות.

MOGHILEW
28/X/41

Domnule Prefect,

Subsemnatii, capii de familii evacuati din orasul Rădăuti-Bucovina, actualmente în Mogilău, cu profund respect ne permitem a vă ruga, să binevoiti a aproba transportarea persoanelor apartinând grupului nostru în număr de 250 persoane, împreună cu bagajul lor, cu autocamioane la locul de destinatie.-

Ne obligăm de a procura si a plăti autile 8 camioanele necesare (opt camioane) pentru transportul nostru.

Cu aceasta ocazie ne mai permitem de a sublinia că în grupul nostru sunt reprezentate aproape toate profesiunile civile (medici, farmacisti, tehnicieni, meseriasi, agricultori si industriasi), asa că grupul nostru va fi în posibilitate de a practica fără întârziere la orice lucrări, pe care Domnia-Voastră binevoi a-ni-o asigna.

Membrii grupului nostru au fost cetăteni loiali cu reputatie foarte bună, având trecut si numeroase si bune aprecieri în rândul autorităților din orasul locuintei, asa că vă putem asigura deacuma, Domnule Prefect, că vom respecta întocmai toate ordinele date de Domnia Voastră si de autoritătile locale, spre deplina Domnia-Voastră multumire.

Pentru motivele de mai sus, cu onoare rugăm Excelenta Voastră, rugându-vă să binevoiti a-ne fixa o localitate potrivită pentru stabilirea noastră si a-ne aproba transportul grupului nostru cu 8 autocamioane.

Primiti, vă rugăm Domnule Prefect, asigurarea deosebitei noastre stime si consideratiuni.-

Dr. Karl Rosenkranz
M.D. Arzt

Ing. Zaks

Domnule Prefect al judetului
MOGHILEW

המכתב שנכתב ע"י קבוצת יהודים מרדאוץ שגורשו למוגילב. הם מבקשים לקבל משאיות להעברת מגורשים לדז'ורין. תרגום המכתב בפרק: "דז'ורין"

בראש גליון הבקשה רשומות שורות מטושטשות ברומנית ובגרמנית - כנראה האישור המבוקש.

הרושם הקשה הראשון על יהודי רדאוץ ברדתם מהמשאיות בדז'ורין עשה הבוץ הטובעני לתוכו דרכו רגליהם הנעולות נעליים קלות ומתוכו התקשו להוציאן. היהודים המקומיים התקשו להבין כיצד באים יהודים בשלהי הסתו ללא מגפיים. יהודים אלה היו רגילים לאדמה הבוצית מדורי-דורות והיו מצוידים, גברים ונשים כאחד, במגפיים.

העיירה דז'ורין מנתה לפני המלחמה כ-8000 נפשות, מהן כ-2500 יהודים שהצטופפו על הגבעה, וחלקם אוקראינים, שמקום מגוריהם היה בעמק שם עמד בית-חרושת חרב לסוכר.

פרט לקשיים בהשגת מזון (תחילה לא הורשו האיכרים להתקרב למקום עם מצרכי מזון ממשקיהם והמגורשים לא הורשו לצאת אל מחוץ לגיטו), סבלו המגורשים משני פגעים אחרים: מחסור במים - בכל העיירה היתה באר אחת בשטח המגורים של האוקראינים ומשם היה צורך לשאת את הדליים אל הגבעה, בבוץ ובשלג הקפוא, כך שהדרך היתה כרוכה בסכנת החלקה - ובמחסור בבתי-כסא, שלא לדבר על העדר מים זורמים או ביוב. אומנם הוקמו בקשיים רבים שלושה בתי-כסא ציבוריים פרימיטיביים, ללא מחיצות, לשם נאלצו להיגרר גברים, נשים וטף בכל מזג-אויר ובכל מצב בריאותי.

אין פלא, על כן, שמגפות של טיפוס המעיים לא היו נדירות גם לפני המלחמה, וכעת התחרתה מגפה זאת בהפלת חללים עם מגפת טיפוס הבהרות, שהחלה להשתולל עקב הצפיפות הרבה בבוא כ-4,000 מגורשים לתוך השטח המצומצם של רובע היהודים.

עם בואם לדז'ורין הקימו היהודים המגורשים ("בז'ניץ" = פליטים בלשון המקומיים) ועד מורכב בעיקר מיהודי בוקובינה, אשר דיברו גרמנית וגם רומנית, כך שיכלו לשמש "מתווכים" בין השלטונות לבין יהודי הגיטו.

בראש הועד עמד ד"ר מקס רוזנשטראוך מסוצ'אבה וסגנו היה משה כ"ץ מרדאוץ. בין חברי הועד היה גם גיסו של משה כ"ץ, נוימן. המזכיר של הועד היה ליפמן קונשטאד, שכיהן כמזכיר הקהילה גם ברדאוץ. הוא עצמו היה איש משכיל מאוד, עיתונאי, בנו של הרב יצחק קונשטאד.

שלטונות הכיבוש הגרמנים וגם הרומנים ראו בגיטאות שבטרנסניסטריה מין "קולוניות" וכך התיחסו גם לראש הועד: קולונישף Kolonieschef, Sef de colonie).

גיטו דז'ורין השתייך מבחינה אירגונית לגיטו שארגורוד ושניהם היו כפופים לגיטו מוגילב, הן בניהול הועדים היהודיים והן למפקדות הצבאיות.

אירגון הקהילה היהודית היה למופת. השלטונות ראו בגיטו דז'ורין "קולוניה לדוגמה" ולעתים באו מפקדים מאזורים אחרים לראות את הגיטו. גם משלחות של "הצלב-האדום" הובאו לשם, אך להם הראו רק את המוסדות הבולטים: את בית-התמחוי, יותר מאוחר, כשהגיעו מצרכים שונים ותרופות מהקהילות היהודיות ברומניה, גם את הקואופרטיב (כעין חנות "כל-בו", שהכנסותיה זרמו לקופת הועד), בית-היתומים ובית-המרקחת, שסיפק תרופות לבית-החולים וגם לנצרכים פרטיים, שהיה לאל ידם לשלם. ההכנסות זרמו לקופת הועד, אשר קיים את בית-החולים, בית התמחוי ואת בית-היתומים.

למרות האירגון למופת של הועד והישגיו בכל שטחי החיים בגיטו, ששימש דוגמה בעיני השלטונות - לא חסרו מקטרגים, מקופחים למיניהם, שהיוו אופוזיציה ואף ניסו להפיל את הועד (מועצת היהודים). הדבר אופייני לכל הגיטאות ואין לשפוט את המעשים בקנה-מידה של חיים נורמליים - "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו".

בית-החולים היה מאורגן למופת. הודות למסירותם הרבה של כל הרופאים ובעיקר המנהל הראשון, ד"ר גרייף, היה בדז'ורין המספר הקטן ביותר של קורבנות מטיפוס הבהרות בכל טרנסניסטריה.

לצד הרופאים: ד"ר גרייף, ד"ר אפרים שבת (סאבאט), ד"ר גבריאל שטיר, ד"ר פרנקל, ד"ר רוזנראוך, ד"ר קליפר - עבדו במסירות גם הסניטרים: דב כ"ץ, ברטל הארט (שניהם מרדאוץ ושניהם למדו אחרי המלחמה רפואה ונעשו רופאים מומחים), אמיל גרבשטיין, קרול רוזנבלאט, סאמי שפירא, פולדי אונגריש, ברטל נוימן ובורשי בראון, כולם צעירים שאך סיימו את בית-הספר התיכון.

היו גם בנות שעבדו בהתנדבות כאחיות בבית-החולים ועבדו במסירות רבה מאוד. אחת מהן היתה מינה איינהורן-גרבשטיין. כך כותבת רבקה קונשטאד, בתו של הרב קונשטאד אודות אחות זאת:

"...באותה תופת נכנסה לעבוד בהתנדבות בחורה צעירה. היא קיבלה על עצמה לבצע עבודת-פרך ביום וגם בלילה בלי מחליפה (כי רוב האחיות חלו גם הן בטיפוס), כדי לעזור לחולים בסבלם הנורא; כך היא סיכנה את חייה הצעירים... הבחורה עדינת הנפש הזאת זכתה לצאת מכל הסכנות בריאה ושלמה. היות שגם אנוכי שכבתי חולה בבית-החולים הזה, נהניתי מהטיפול המסור של האחות הדגולה הזאת. אני שמחה להביע לה את הוקרתי ואת תודתי". יחד עם מינה-אינהורן-גרבשטיין עבדו גם 2 אחיותיה.

בחורף 1943, כשפרצה שוב מגפת טיפוס הבהרות (שהועברה ע"י יהודים שברחו ממחנות עבודת-הכפיה שמעבר לנהר בוג ומצאו מסתור בדז'ורין), נפלו לה קורבן מנהל בית-החולים ד"ר גרייף, ואחריו גם ממלא מקומו, ד"ר שבת (סאבאת).

להערכה מיוחדת זכה בית-החולים ב-4 במרץ 1943, כשמטוס גרמני נפל בקרבת דז'ורין ותשעה קצינים נהרגו. שניים נפצעו קשה והובאו לבית-החולים היהודי בדז'ורין. כל סגל הרופאים התאסף והתאמץ להציל את חיי הקצינים הפצועים. מפקד האיזור ומפקד הז'נדרמים ביקרו את הפצועים והביעו את שביעות רצונם מהטיפול (דבר נדיר מאוד באותם הימים; בדרך כלל נהגו מפקדים אלה לתת פקודות ולהעליב גם כשהיו מרוצים מה"ז'ידאנים"= יהודונים). אולם מפאת החשש שלא יידבקו ממחלת הטיפוס, הועברו הפצועים לבית-חולים צבאי הרחק מדז'ורין.

בית-התמחוי - "המטבח" בפי המגורשים - סיפק מנת מרק חם ורבע כיכר לחם טרי ליום לנצרכים רבים מאוד, לפי רשימות שהוכנו ע"י ועד הקהילה.

בית-התמחוי עבד בתנאים קשים מאוד ואף נסגר לימים ספורים, עקב "חוסר תקציב". בדרך כלל הוא פעל בימים הקשים ביותר, גם בתקופת הנסיגה ובימים המעטים שדז'ורין היתה "שטח הפקר", ללא שלטון הכובשים וללא הנהלת הקהילה שלא פעלה.

בנובמבר 1942 נפתח ה"קואופרטיב" - חנות הכל-בו - בהנהלת המהנדס שרפשטיין מגורה-הומורה. הקהילה הכריחה את המגורשים לקנות בקואופרטיב ולא אצל סוחרים-מתווכים כפי שזה היה עד אז.

הרווחים נכנסו לקופת הקהילה. על שוטרים יהודים הוטל הפיקוח על "השוק השחור" והוטלו קנסות על מפירי הצו. עקב כך קופחו פרנסות של יהודים לא מעטים, ואחדים מהם נאלצו לפנות לבית-תמחוי, כדי להתקיים.

הקמת בית-יתומים התנהל בעצלתיים. שנה תמימה חלפה מאז שהגו את הרעיון של הקמת בית עבור ילדים יתומים ללא קרוב וגואל, שמצאו את מזונם הדל תוך הושטת-יד לתוכה נשרו לעיתים פרוטה, פרוסת לחם או תפוח-אדמה מידי יהודים רחמנים. לפעמים שברו את רעבונם תוך "סחיבת" סלק או ירק אחר מתוך עגלות האיכרים האוקראינים, שעברו בכביש שגובל עם הגיטו.

עיקר הקושי בהקמת בית-היתומים היה חוסר מבנה מתאים. באוגוסט 1943 הרשו שלטונות הכיבוש ליהודים לגור גם באיזור האוקראיני, בעמק. יהודים בעלי יכולת לשלם שכר-דירה עזבו את מקום המגורים שעל הגבעה ומצאו דירות מרווחות יותר במישור אצל האוקראינים. כך התפנו דירות אחדות על

הגבעה, אליהם הועברו הדיירים שהצטופפו במבנה של בית-ספר אוקראיני לשעבר. המבנה שופץ וסויד, הותקנו: מיטות, מטבח, חדר רחצה ושירותים ראויים לשמם. היתה גם גינה גדולה וחדר לימוד..

ב-24 באוקטובר 1943 נערכה חנוכת בית-היתומים בנוכחות קהל רב. 60 יתומים רחוצים, מסופרים, לבושים מלבושים טובים, שנשלחו ממרכז הקהילות היהודיות בבוקרשט, היו נרגשים מאוד.

נשאו נאומים ראש ועד הקהילה ד"ר רוזנשטראוך, סגנו משה כ"ץ והרבנים הרשל (צבי) קאפראלניק וברוך האגר מסירט, בנו של האדמו"ר הויז'ניצאי. החזן משה סלומון מרדאוץ פתח "במזמור חנוכת הבית". (הוא זכה לעלות ארצה ב-1951 עם בני ביתו ושימש חזן בבית-הכנסת הגדול בקרית-מוצקין עד פטירתו ב-1968). אחת היתומות - מרתה קילשטוק - קראה שיר באידיש, שחובר ע"י מזכיר הקהילה, ליפמן קונשטאד.

מנהל בית-היתומים היה עורך הדין דב (ביגו) הארט, שפעל רבות לאפשר ליתומים פרט לקיום פיזי גם חינוך הולם. הוא עבד בהתנדבות ולעזרתו בא פרופסור קאמיל מסירט (היה פעמיים ראש הקהילה ברדאוץ אחרי המלחמה), שלימד את היתומים. הוא נעזר בצעירים בוגרי בית-ספר תיכון, ביניהם דב כ"ץ ז"ל.

בגיטו היתה גם מאפיה ואיטליזים, בהשגחת הרבנים. המשגיח מטעם ועד הקהילה היה יעקב כ"ץ בתקופה מסוימת; מתפקידו היה לדאוג שלא יימכר בשר ללא הפרשת ה"מס" לקהילה.

למרות שבדז'ורין מנו את מספר הקורבנות הקטן ביותר מבין הגיטאות בטרנסניסטריה, לא היו חיי המגורשים קלים. כל התלאות שפקדו את הגיטאות האחרים, באו גם על גיטו דז'ורין, החל מקור, רעב, מגפות, ועד שליחת גברים לעבודות כפייה ולמחנות שמעבר לבוג, מהם לא חזרו עוד, או חזרו נכים לכל חייהם.

רבים היו המגורשים ששקעו באדישות מוחלטת, מאסו בחיים, לא דאגו לנקיונם האישי, וודאי לא לנקיון המגורים - בקיצור: ביקשו נפשם למות. מצב זה קיבל את השם "טרנסניסטריטיס". תוך זמן קצר התמלאו חולים אלה כינים ומחלות עור שונות והיתה סכנה לפרוץ מגפות. ועד הקהילה דאג לאתר אותם ולרכז אותם במבנה אחד, וכך מנעו במידה ניכרת התפשטות טיפוס הבהרות.

בראשית ספטמבר 1943 נפתח בית-מרחץ צנוע ופרימיטיבי ואנשים מוזנחים כאלה הוכרחו להתרחץ לפחות פעם בשבוע.

כמו בכל הגיטאות היתה גם בדז'ורין משטרה יהודית, אשר דאגה לסדר הפנימי. הם היו גם מבצעי הפקודות של שלטונות הכיבוש, כגון: איסוף יהודים לעבודות בקרבת מקום (סלילת כבישים, פינוי שלג מהרחובות ועוד) וגם בשעת מצוד אחרי הגברים שנועדו להישלח למחנות-עבודה מרוחקים מאוד. מוטב היה ששוטרים יהודים יטפלו במשימה זאת מאשר ז'נדרמים רומנים.

לא תמיד הצליחו למנוע התערבות ז'נדרמים ולא תמיד התנהגו בעדינות כלפי האוכלוסיה. כשהחרב מונחת על צווארם, כשהפחד להישלח במקום הגברים שחסרו למכסה הנדרשת מרחפת מעל ראש השוטרים היהודיים - מצאו את הגברים היהודיים הנדרשים גם מתחת לאדמה, פשוטו כמשמעו, במקומות המסתור דרכם ניסו למלט את נפשם.

גם בית-משפט היה בגיטו דז'ורין מורכב מחלק של חברי ועד הקהילה ואב בית-הדין הרב ברוך האגר מסירט, בנו של הגאון הצדיק ישראל האגר, הרבי של חסידי ויז'ניץ. בית-המשפט דן בעיקר בענייני ממונות ובעברות קטנות אחרות. המזכיר היה עו"ד דב (ביגו) הארט מרדאוץ. העונשים התבטאו בקנסות ואף בעונשי מאסר בתוך "המרתף". המשטרה היהודית היתה ממונה על ביצוע העונש.

פרט לרב האגר, שמסירותו ל"צאן מרעיתו" התגלתה כאן בכל הדרה (הוא הוחזר לרומניה בפברואר 1944 סמוך להחזרת היתומים) - היה בדז'ורין גם רב מקומי, ר' הרשל (צבי) קפראלניק, המנהיג הרוחני של יהודי המקום, שפעל ללא ליאות להיטיב את מצבם של המגורשים ושל היהודים המקומיים כאחד.

עם בוא המגורשים הראשונים לדז'ורין דאג הרב קפראלניק למצוא עבורם מקומות מגורים, בהשפיעו על יהודי המקום שיצטמצמו וכך צופף בחדר אחד עד עשר נפשות. מספר רב של מגורשים (כאלף במספר) שוכנו באורוות ובמחסנים; להם דאג לשמיכות, והתרוצץ להשיג כל עזרה דרושה.

אצל הסובייטים נרשם הרב כבעל-מקצוע - שוחט. כהונת הרב לא הוכרה ע"י הסובייטים. כל יהודי דז'ורין כיבדוהו מאוד. מבחינת ההלכה הוא היה ליבראלי; בימי הפסח הוא התיר אכילת "ממליגה" מקמח תירס, דבר שחוגים אורתודוקסיים לא ראו בעין יפה. בגיטו קשה היה להשיג לחם, לא-כל-שכן מצות...

דוגמה למסירות נפש ולהקרבה של הרב קפראלניק יוכיח המקרה הבא: ביולי 1942 התברר לועד הקהילה שהשלטונות מתכוונים להקטין את מספר היהודים בגיטו ע"י גירוש היהודים המקומיים. נרמז שבעזרת כופר-נפש (בכסף, זהב ודברי-ערך) אפשר לפטור חלק מהם מהגירוש. הרב קפראלניק הוזעק לועד הקהילה; בשומעו את הבשורה הרעה ענה:

"מה אתם מחכים?... צריך לפעול ללא שהיות. הורו לי מה לעשות ואעשה!.. אך דעו לכם: אני אתן את כל רכושי הדל כדי להציל יהודים, אבל אני אלך עם אלה שהגורל יפול עליהם".

כופר הנפש נאסף בעזרת הרב, הובא לשלטונות והגירוש נדחה.

ב-30 באוגוסט 1942 הגיע לדז'ורין הרב ישראל הורניק מרדאוץ עם אישתו, לאחר שהצליח להימלט מ"יער-המוות", אליו גורשו ב-21 ביולי אותה שנה מגיטו קופאיגורוד יחד עם 3000 יהודים. כולם שהו שם תחת כיפת השמיים, ללא מזון, ללא מים וללא כל עזרה. היער - כ-5 ק"מ מחוץ לקופאיגורוד - הוקף גדר-תייל וכל 100 מ' עמד זקיף אוקראיני חמוש.

מי שהכיר את הרב מרדאוץ לפני הגירוש, התקשה מאוד לזהותו עכשיו. הוא היה שלד חי; משקלו 35 ק"ג. הוא איבד 30 ק"ג ממשקלו בגיהינום של טרנסניסטריה. הוא התאושש וזכה לחזור לרדאוץ אחרי המלחמה, שם כיהן כרב הקהילה עד פטירתו ב-1948.

בפברואר 1944 האירו שני אורות את מנהרת החושך של טרנסניסטריה והאופטימיסטים בגיטו ראו את קצה המנהרה. האור הראשון בא עם החזרת היתומים עד גיל 16 לרומניה בעזרתו הבלתי נלאית של השליח מבוקרשט פרד (Fred) שרגא. ההעברה התעכבה, כי סופות השלג שיבשו את הדרכים ורק משאיות יכלו לפלס את דרכם בין שארגורוד (שם רוכזו גם היתומים מדז'ורין) לבין מוגילב.

לבסוף הגיעו המשאיות, היתומים (ביניהם גם מעטים מבני המקום) הועברו למוגילב ומשם לבוקרשט. כאן שהו בבתי-היתומים, שהוכנו ע"י מרכז הקהילה היהודית ברומניה. בבית-היתומים בדז'ורין נשארו רק יתומים מעטים מבני המקום.

האור השני היה שינוי שם האיזור שהיה בשליטת השלטונות הרומניים. לא עוד "טרנסניסטריה", כי אם "השטח בין הדניסטר לבין הבוג". הפרשנים שבין יהודי הגיטו ראו בזה סימן לביטול הקרוב של הגיטאות בטרנסניסטריה.

אין פלא שכך פירשו "המבינים", בגיטאות את המצב. בסוף 1943, תחילת 1944 הוחזרו יהודי דורוהוי, בפברואר 1944 הוחזרו היתומים; מגיטו דז'ורין הוחזרו הרב האגר ואשתו, אישים בודדים הוחזרו מגיטאות אחרים. החזית התקרבה והרומנים ודאי הבינו שהרוסים ינצחו ואולי אף יכבשו את רומניה. הם רצו לשפר את דימוים בעיני הכובש ע"י החזרת היהודים: יוכלו לטעון שהם גרשו אותם בלחץ הגרמנים.

תחילת ההתפכחות של חלק ממנהיגי השלטון ברומניה חלה עוד ב-24 באפריל 1942, כשנשיא ארה"ב - רוזוולט - הכריז במסיבת עיתונאים שמנהיגי המדינות הגרורות של גרמניה ייחשבו גם הם לפושעי-מלחמה וייענשו בהתאם. הוסיף על כך שר החוץ האמריקאי, בהביעו את אהדת ארצו ליהודי העולם, בנאום ברכה לרגל ראש-השנה, בספטמבר 1942. אחדים מראשי השלטון של אנטונסקו החלו לחפש קירבת היהודים. המנהיג הבלתי נלאה של יהודי רומניה - ד"ר פילדרמן - החל לפעול נמרצות בבקשו את החזרת היהודים המגורשים.

כשאנטונסקו הטיל על היהודים ברומניה לשלם לאוצר המדינה 4 מיליארד ליי כתרומה למאמץ המלחמתי, הפך ד"ר פילדרמן עולמות בבקשו לבטל את ההיטל. השלטון הרומני ראה בו גורם מכשיל את גביית ההיטל, וגירש אותו ואת אשתו לגיטו מוגילב. כעבור חודשיים הוחזרו לבוקרשט.

אולם התקרבות החזית הטילה אימה ופחד על יהודי גיטו דז'ורין. באמצע ינואר 1944 החלו להישמע רעמי תותחים ממרחקים, ומגבעת הגיטו אפשר היה לראות על הכביש-הראשי שיירות של משאיות צבאיות מובילות חיילים גרמנים ואף תותחים. באותו שבוע עברו שיירות של משאיות גרמניות דרך הגיטו עצמו, ומדי פעם נשארו חיילים גרמנים יום-יומיים במקום, בתוך הגיטו. הדירות הטובות פונו עבורם, בית התמחוי העמיד לרשותם את המטבח, ומבית-החולים הובאה מכונת החיטוי.

החיילים הגרמנים לא הציקו ליהודי הגיטו, אף שוחחו עם יהודים מבוקובינה המדברים בשפתם, ולפעמים נתנו להם עצים להסקה. למרות זאת רווח לגיטו כשהגרמנים עזבו ואחרים לא באו אחריהם.

בה במידה שהרוסים התקדמו בחזית אוקראינה, נעשה המצב בגיטו יותר מסוכן. ב-12 במרס 1944 הופצצה דז'ורין ע"י מטוסים רוסיים. וגם בגיטו היו הרוגים ופצועים. בימי מרס אלה פקדו את הגיטו חיילים גרמנים וגם רומנים ואחדים התאכסנו בגיטו ימים אחדים. לא חסרו מקרים שחיילים השתכרו והציקו ליהודי הגיטו. יהודים רבים הסתתרו בכל מקום-מחסה אפשרי שהגן מפני פצצות וגם מפני החיילים. מי שלא מצא מקלט במרתפים, ברח אל השדות. אולם החיילים הגרמנים לא הציקו בדרך כלל ואם לקחו גברים לחפירת תעלות-מגן סביב העיר, שילמו להם בעין יפה בעיקר במצרכי מזון.

בליל ה-18 במרס 1944 הופצץ הגיטו פעמים אחדות ולמחרת לא נראו עוד בגיטו חיילים - לא רומנים ולא גרמנים.

שקט השתרר בגיטו; יהודים נמנעו מלצאת מבתיהם, המוסדות - פרט לבית-התמחוי והמשטרה היהודית- לא פעלו. המטבח של בית-התמחוי המשיך לחלק מנות מרק חם ופרוסת לחם או ממליגה, והשוטרים דאגו שאנשים לא יפרצו את

המחסנים ולא יהיו מעשי שוד. שלושה ימים היה הגיטו "שטח הפקר" וב-20 במרץ נראו ראשוני החיילים של הצבא האדום בגיטו.

כעת החלו היהודים המקומיים להתנקם ביהודים המגורשים - בצדק או שלא בצדק - וכך הועמה שמחת השחרור. הרוסים גייסו אנשים רבים לעבודה והצעירים מיהודי המקום גויסו לצבא האדום. יותר מאוחר גויסו גם הצעירים מבין המגורשים. הרוסים טענו שהיהודים הבוקובינאים, דוברי הגרמנית, היו משתפי פעולה עם הגרמנים.

הקהילה היהודית התארגנה מחדש. בראש הקהילה עמד היהודי האוקראיני פינגר, שנשלח ע"י השלטון הרוסי לדז'ורין; ממלא-מקומו היה יהודי מדז'ורין - האגרונום קבילאנסקי, שנלחם בשורות הפרטיזנים. נציג היהודים המגורשים היה מתיאס מאיר מרדאוץ. המזכירה היתה נערה מדז'ורין, ברוניה בלכמן.

מקצת מן המנטליות של הפקידות הסובייטית אפשר היה להכיר אצל ראש הקהילה היהודית - פינגר. כשבא לקבל את בית-היתומים מידי מנהלו עו"ד ביגו הארט, שאל אותו מה היתה משכורתו כמנהל בית-היתומים. כשביגו הארט ענה לו שעבד בהתנדבות, היתה תשובתו: "אם כך, גנבת!"

בינתיים התקרבו ימי חג הפסח והמצב הכלכלי, בעיקר של היהודים המגורשים, הלך ורע, כי היו מנותקים מהעזרה מבחוץ, ומקומות עבודה לא היו להם. גם אי ידיעת השפה הרוסית היתה בעוכריהם.

בליל הסדר הראשון נערך באולם בית-הספר האוקראיני "סדר" כהלכתו, בו השתתפו יותר ממאה איש. **מאיור סובייטי יהודי ושמו זילבר**, בן של רב אשר משפחתו נהרגה ע"י הגרמנים, ביקש לערוך את ה"סדר" בחיק היהודים. הוא שלח את המצרכים הדרושים והוא עצמו ערך את הסדר, שר את השירים המסורתיים, סיפר בדיחות באידיש, והקהל חגג עד אור הבוקר.

בחודש מאי 1944 החלו המגורשים לעזוב את דז'ורין כשפניהם לגבול עם רומניה, בתקווה להגיע לערי הולדתם. בראשית יולי היו רובם כבר במקומות שונים בבוקובינה ואף ברומניה העתיקה.

זכרונות מ"גיא-הצלמוות"

מוגילב

מאת חוה וולף-רנד

שנים רבות לא עלתה המלה "טרנסניסטריה" על דל שפתי - היא היתה חבויה עמוק בתוכי, הרגשתי זאת - אבל לא רציתי להיזכר ולא רציתי לחשוב על התקופה הנוראה והכאובה הזאת, שעברה עלי ועל משפחתי. תמיד הדחקתי את הנושא. על השאלות: "היית בגיטו?..." "היית במחנה?..." עניתי "כן" ולא עוד.

בינתיים עברו השנים, ילדיי גדלו והחלו להציף אותי בשאלות ובדרישות: "ספרי על מה שעבר עליך בשואה". התחלתי לספר.

לאחר המעבר על הנהר דניסטר, נקלענו לעיר מוגילב (פודולסק). זאת היתה עיר יפהפיה המשתרעת מהנהר עד לגבעות, כעין צלחת אלכסונית. הבתים היו קטנטנים, בעלי גינות שפעם היו מטופחות.

הגענו בסתיו, אחרי סוכות; הימים היו קודרים - גשומים וקרים - ומסביב בוץ ועזובה. באותה שנה עלה הדניסטר על גדותיו והציף את רוב האיזור המישורי של העיר, לכן היה המראה הראשון שהקביל את פנינו: בתים הרוסים ועזובים. הובלנו בליווי גידופים וצעקות לאולם גדול - ממש ענק (כנראה שימש פעם בית-קולנוע). שם מצאנו אנשים צפופים בפינות ומכוסי בוץ וזוהמה.

לא ידענו מה צופן העתיד בחובו. להישאר במוגילב היה עניין של מזל או של...שוחד. משפחתי קיבלה אישור שהייה במקום על טופס של ה-Wehrmacht וחתום ע"י קצין גרמני זוטר (Feldwebel). האישור (Autorizatia) שימש הכשר נגד הטרדות החיילים, אשר זירזו את המגורשים לעזוב את העיר ולהמשיך בנדודים.

התקופה הראשונה היתה קשה במיוחד. הקושי הגדול היה למצוא קורת-גג כלשהי. התושבים האוקראינים לא בטחו לא ברובל, לא במארק ולא בליי הרומני - הם דרשו רק דברי-ערך או בגדים חדשים. בסוף מצאנו איזה חדרון, היה עוד מעט מזון מהבית, אבל הסיוט התחיל: החורף היה קשה מאוד (אפילו המקומיים לא זכרו חורף קר כזה), חוסר המזון, חוסר תנאים סניטריים מינימליים - גרמו תמותה גדולה בקרב המגורשים. גרנו ברחוב שהוביל לבית-הקברות. עגלות עמוסות גויות הנספים ומראות מסמרי שער אחרים היו מחזות יום-יום במשך שבועות וחודשים.

הסדר והיעילות הגרמניים החלו לתת את אותותיהם. הודבקו כרזות בהן הודיעו השלטונות שרק אלה שברשותם רשיון שהייה (Ausweis=תעודה מזהה) רשאים להישאר במקום. האחרים גורשו למקומות אחרים במחוז מוגילב. טרגדיות משפחתיות רבות התרחשו, כשלא כל בני המשפחה השיגו את ה-Ausweis המיוחל. מי שנשאר החל להתארגן לחיים חדשים; אנשים החלו לחפש Modus Vivendi (אפשרות קיום) במצב החדש.

הגרמנים דרשו שהמגורשים יבחרו ועד שיטפל בעניינים השוטפים של האוכלוסיה ויהיה המקשר בין השלטונות לבין המגורשים.

הועד הקים משטרה, דאג לסניטציה, לעזרה סוציאלית וניסה לפתור את בעיות הדיור.

למרות הכל היתה צפיפות רבה, היה מחסור בתרופות, מחסור במזון ובחוץ קור מקפיא. התוצאה היתה התפרצות מגפות טיפוס לסוגיו. בחורף הראשון מתו המונים... היאוש היה גדול... התחלנו לחוש את המוות המתקרב. לא היה שמץ של תקווה...

האביב הפיח תקוות בלב המיואשים. התחלנו לקוות שיחול שינוי לטובה. אבל הגרמנים חשבו אחרת... הם התחילו לדרוש מכסות של אנשים לעבודת-פרך במקומות מרוחקים באוקראינה. ערכו מצוד אחרי גברים ברחובות הגיטו, פשטו בלילות על בתי המגורשים והוציאו גברים מהמיטות: פה בן צעיר במשפחה, שם אב בעל משפחה.

למחרת, אחרי לילה של פשיטה (Razia), התהלכו האנשים שבורים ומפוחדים. היינו מריונטות בידי הגרמנים... והמשחק נמשך.

ראשי משפחות רבים נספו והשאירו אחריהם ילדים יתומים, ללא בית. ועד היהודים הקים שלושה בתי-יתומים, בהם עבדו צוותי מתנדבים. הם השתדלו לאפשר ליתומים המסכנים מינימום של קיום. באחד מבתי-היתומים האלה עבדתי גם אני.

לאט, לאט התמלאו בתי היתומים במאות ילדים; רופאים, אחיות ועובדי תחזוקה נתנו יד בהתנדבות להצלתם. רק בשנה השניה לשהותנו במוגילב התרגלו הילדים המסכנים האלה לחיים משותפים. מתנדבים אירגנו מסגרת לימודית והחזירו להם קצת משמחת החיים.

בסוף השנה השניה לפתיחת בתי היתומים אירגנו המורים והמדריכים מסיבה גדולה באחד מבתי היתומים. ילדים הופיעו בקטעי הומור ובסאטירה - הכל מהווי הגיטו - שרו ורקדו. התרגשות הקהל היתה גדולה, אני עצמי בכיתי וצחקתי. אמרתי לעצמי אם ילדים אלה, נפוחים מרעב. ראשיהם מגולחים,

יכולים לשכוח את מסכנותם ומצליחים לרקוד ולשיר - יש עוד תקווה. יום יבוא ויבוא קץ לצרות. אבל היום הזה בושש לבוא.

האביב השלישי בגיטו הביא מגפה של טיפוס הבטן וגם דזינטריה. הגירושים מן העיר נמשכו, מספר רחובות הגיטו הצטמצם וזה גרם לצפיפות גדלה והולכת - המצב לא שופר.

בינתיים קיבלנו "אדונים" חדשים. הגרמנים מסרו את השליטה על הגיטו בידי הצבא הרומני. מעתה כל חייל רומני פשוט הפך למלך. מעצרים ומכות היו מעשי יום-יום. אבל היה יתרון אחד בשלטון הרומני. ה"בקשיש" (השוחד) שיכנע ביתר קלות את הרומנים ואפשר היה להגיע איתם לפשרה בקשר לדרישותיהם מיהודי הגיטו.

עתה נפתח גם פתח הצלה מרעב בשביל רבים מהמגורשים. דרך "שליחים" בדמות קצינים רומנים, הצליחו אירגוני היהודים ברומניה להעביר כסף לגיטו. תחילה בשיעורים קטנים ולאחר מכן גדלו הסכומים ורבים ניצלו מחרפת רעב.

כאשר המצב בחזית הרוסית החמיר, הבינו השלטונות הרומניים, שעזרה ליהודים תשמש "קלף" בסוף המלחמה. המשלוחים לגיטו מוגילב, ומכאן ליתר הגיטאות נעשו כמעט רשמיים. בבוקרשט התארגן ועד שאסף כספים, בגדים, תרופות ומצרכי מזון והעביר למגורשים.

יותר מאוחר התחילו להוציא את הילדים היתומים. החלה ה-Repatriatia (החזרה למולדת). יהודי דורוהוי ודאראבאן Darabani הוחזרו לבתיהם ברומניה ואנו התחלנו לראות את "פעמי הישועה".

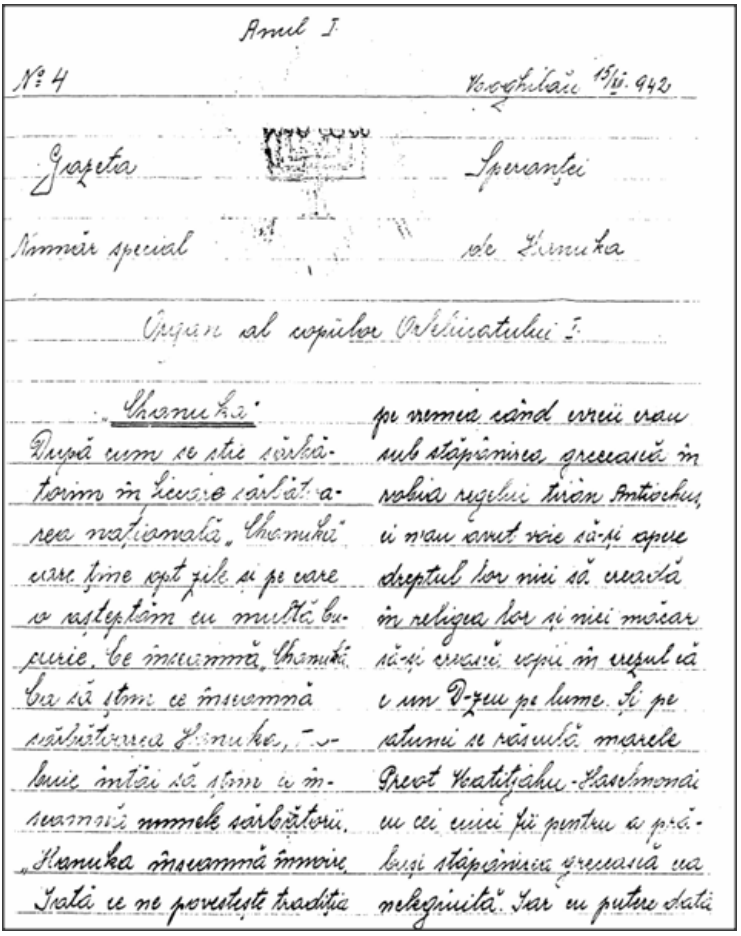
בהתקרב שנת 1944 הופיעו בגיטו פרטיזנים. כדי למנוע קשר בין הפרטיזנים לבין יהודים מקומיים, נערך מצוד אחרי יהודים מקומיים רבים. אחדים נתפשו וגורשו למחנות בפנים אוקראינה ואחרים הצליחו להסתתר. עוצר-לילה היה תמידי. היה מורגש שאנחנו עומדים לפני מפנה.

בסוף פברואר, תחילת מרץ 1944 החלה הנסיגה הגדולה של הצבא הגרמני. הצבא הגדול, האדיר, שכבש את רוב אירופה, עבר דרך מוגילב והצטופף בכל עוצמתו על הגשר שמעל הדניסטר.

הנסיגה הביאה לנו ימים ולילות קשים, מלאי חרדה. ישבנו במרתפים, במחבואים, ימים ולילות. היה פחד לצאת לרחוב. הגשר, שעליו החל הצבא לעבור, נסתם מרוב טנקים ותותחים, ובינתיים נח חיל-הרגלים הגרמני ברחובות מוגילב. כל גל של חיילים שהתעכב לנוח ברחובות העיר, היה מלווה באונס, שוד ורצח של אוכלוסיית הגיטו. אך גם סיוט זה בא אל קיצו. ב-19 במרץ 1944 נכנסו הכוחות הראשונים של הצבא האדום.

באה תקופה חדשה - גם היא לא מזהירה. הקשר עם בוקרשט (התמיכה הכספית) נפסק. הרוסים התחילו לגייס גברים יהודים צעירים לצבא. את הנשים גייסו לעבודות בניין וניקיון. היינו משוחררים מעול הנאצים, אבל הפכנו "אסירים פוליטיים" אצל הרוסים. כל זה נמשך כשנה ורק ב-1945 הגעתי הביתה. תקופה עצובה הסתיימה.

אסיים בשתי שורות מתוך שיר פופולרי באידיש מהפולקלור שנולד במוגילב: "מוגילב מיין גלות-שטעטל, איך פור אהיים, די בלייבסט אליין" (מוגילב עיר גלותי, אני נוסעת הביתה, את נשארת לבדך).

Anul I

Nº 4 Bucureşti 15/IX. 942

Gazeta Speranţei

Număr special de Hanuka

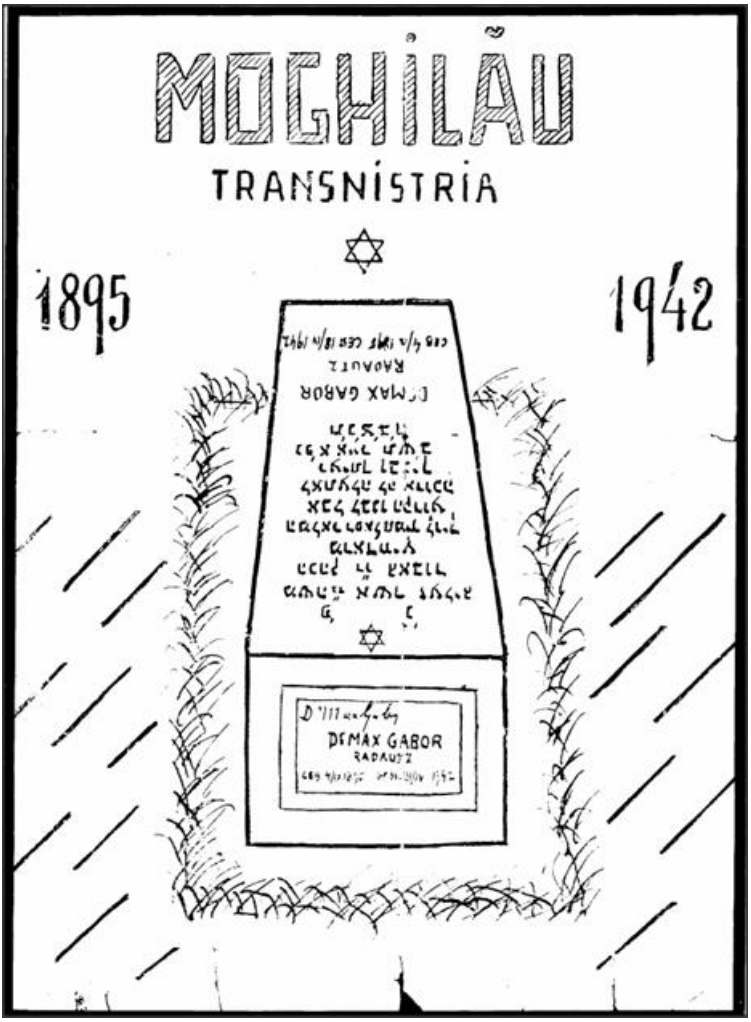
Organ al copiilor Orfelinatului I.

Hanuka

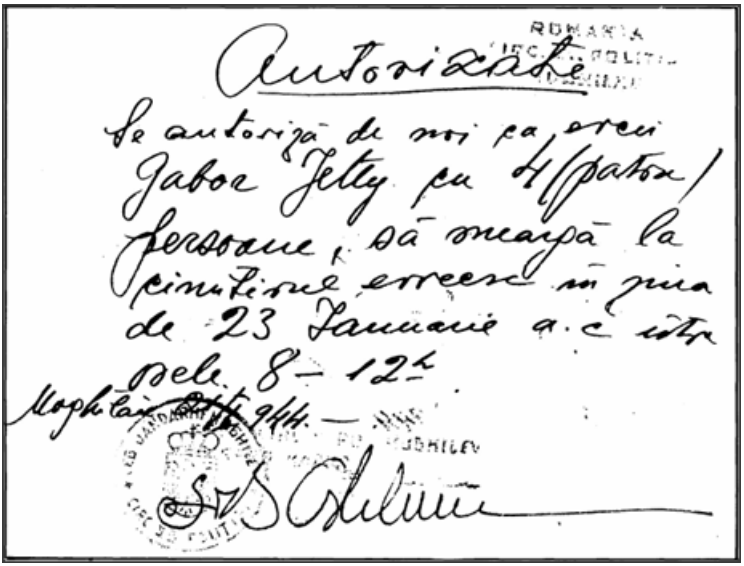
După cum se ştie sărbătorim în fiecare sărbătoare a-ceea naţională „Hanuka" care ţine opt zile şi pe care o aşteptăm cu multă bucurie. De ce înseamnă Hanuka să ştim ce înseamnă sărbătoarea Hanuka, - în-tâiu întâi să ştim ce înseamnă numele sărbătorii. „Hanuka înseamnă înnoire Iată ce ne povesteşte tradiţia

pe vremea când evreii erau sub stăpânirea grecească în robia regelui tiran Antioch, ei n'au avut voie să-şi exer dreptul lor nici să creadă în religia lor şi nici măcar să-şi creasă copii în cinstea D-zeu pe lume. Şi pe atunci se născută marele Preot Hatitzahu-Hasmonai cu cei cinci fii pentru a prăbuşi stăpânirea grecească cea nelegiuită. Iar cu putere dată

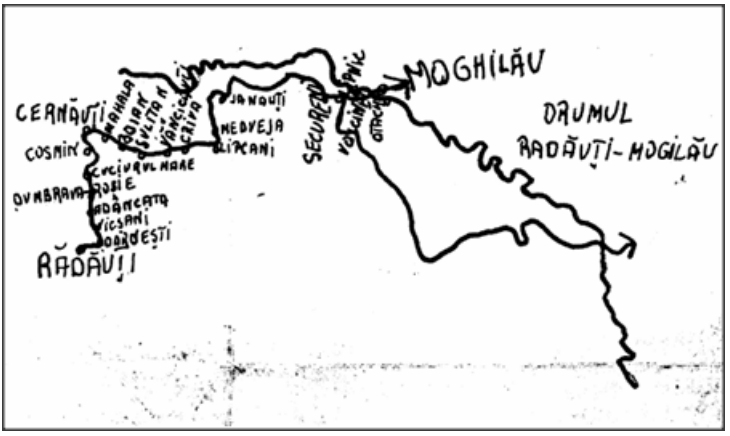
עמוד ראשון של יומן בית-היתומים במוגילב

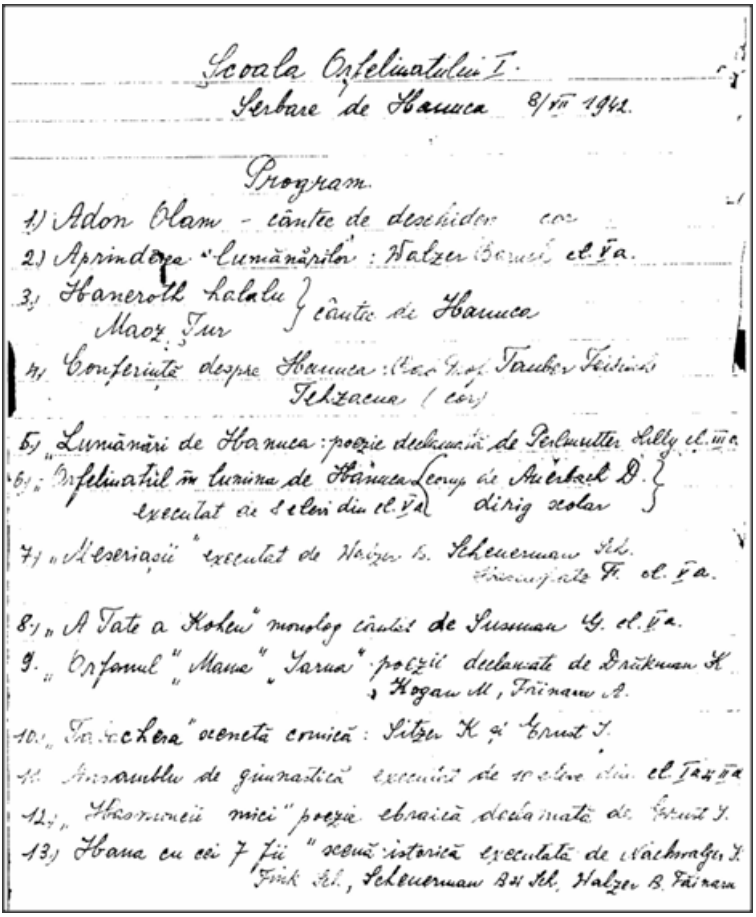
מצבת ד"ר מקס גאבור במוגילב

אישור שלטונות הגיטו לבני משפחת גאבור לצאת לבית-הקברות ללויה

מפת דרך היסורים מרדאוץ למוגילב

Școala Ortelmatului I.
Serbare de Hanuca 8/VII 1942.

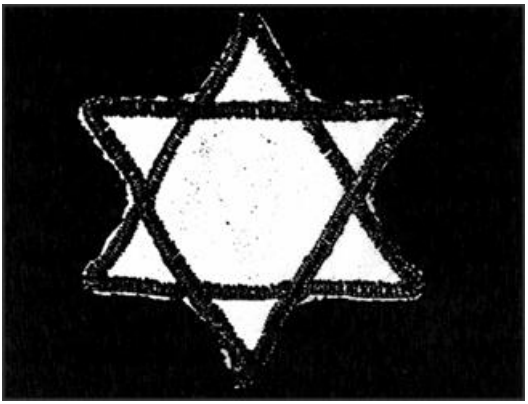
Program.

1) Adon Olam - cântec de deschidere cor
2) Aprinderea "Lumânărilor" : Walzer Baruch cl. V a.
3) Haneroth Halalu } cântec de Hanuca
Maoz Tur }
4) Conferință despre Hanuca: Rosa Goldner Taubes Feldiorii
Tehzacua (cor)
5) "Lumânări de Hanuca": poezie declamată de Perlmutter Lilly cl. III a
6) "Ortelmatul în lumina de Hanuca" cor de Auerbach D.
executat de elevi din cl. V a dirig școlar
7) "Maccabeii" executat de Walzer L. Scheuerman Sch.
Fischmeister H. cl. V a.
8) "A Tate a Kohen" monolog cântat de Sussman G. cl. V a.
9) "Orfanul" "Mama" "Țara" poezii declamate de Brückman H.
Hogan M, Fränam A.
10) "Jaschka" veselă cruciș: Silber K și Ernst I.
11) Ansamblu de gimnastică executat de 12 elevi din cl. I a + V a
12) "Hanuncăi mici" poezie ebraică declamată de Ernst I.
13) Hana cu cei 7 fii" scenă istorică executată de Wachmann I.
Fink Sch., Scheuerman Sch. Walzer B. Fränam

תוכניה של מסיבת חנוכה ב-1942 של בית היתומים מס. 1 במוגילב, המוכיחה את רצון החיים של המגורשים לקיים חיי תרבות

אישור עבודה בבית-היציקה מטעם השלטונות הגרמניים והרומניים בגיטו מוגילב

הטלאי הצהוב

כסף עובר לסוחר בטרנסניסטריה (Okupationsmark)

ציור סמלי של אחד המגורשים המתאר את מצוקת המגורש שמקנא במתים

תצלומים אלה נתרמו לזכר ד"ר מקס גאבור, ע"י בניו ז'אק וקורט

דז'ורין

מתוך יומנו באידיש של ליפמן קונשטאד ז"ל "מגרשים יהודים מעבר לדניסטר" בתרגום חופשי. (ליפמן קונשטאד היה מזכיר הועד היהודי בגיטו דז'ורין).

30 במאי 1942.

...לתוך בית הועד פרץ לפתע שוטר יהודי ופלט מפיו בנשימה אחת בשורת-איוב: "הז'נדרמים תפשו זוג זקנים, יוסף ומיה וואלאך, שהתגנב מגיטו שארגורוד וניסה להיכנס לדז'ורין, שם נמצאים קרובי משפחה".

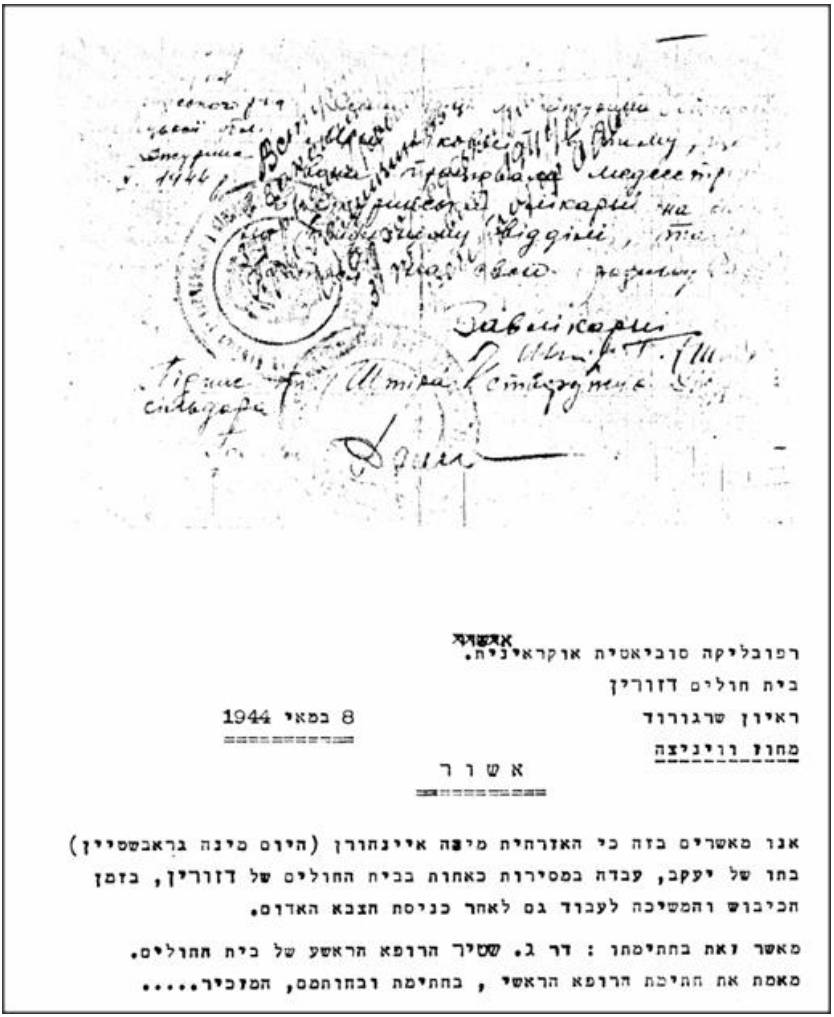
המקרה הוא רציני, כי דין היוצא מגיטו ללא רשיון מטעם הז'נדרמים הוא מוות, לפי סעיף 23 בפקודת הגנרל אלכסיאנו. הז'נדרמים המקומיים עומדים להוציא אותם להורג. הועד החל מיד להפעיל את כל "כליו" למען הצלת הזוג. ראש הועד התקשר טלפונית עם מפקד הז'נדרמים של שארגורוד, סרן גראמה, וביקש רחמים. שתדלנים אחרים יצאו אל מפקדת הז'נדרמים המקומית והתחננו לרחם על זוג הזקנים, בהבטיחם תשורה נאה. לא היה כאן רק עניין של פיקוח-נפש, אלא הוצאה להורג זאת יכלה לשמש תקדים למעשי רצח נוספים. עד עכשיו לא נשפך דם של יהודי בדז'ורין. לא חסרו קורבנות יהודיים בגיטו, אבל לא ע"י הוצאה להורג או רצח בידי ז'נדרמים או אנשי צבא אחרים.

כעבור שעה קלה חזר ראש הועד משיחת הטלפון (בבית הועד לא היה מכשיר טלפון) ובדמעות בעיניו בישר: "הם ניצלו". המפקד הבטיח להורות שהזוג יובא לשארגורוד ושם יישפט. הקהל שהתאסף ליד בית הועד לשמע הידיעה על תפישת הזוג, קיבל את הבשורה הטובה בהקלה ובשמחה.

הקהל טרם התפזר, ולבית הועד הגיעה בריצה אשה וסיפור זוועה בפיה. היא עברה בקרבת בית-הקברות האוקראיני ושם, על הגבעה, ראתה את זוג הזקנים כשהם חופרים בור וסביבם ז'נדרמים מאיצים בהם. הם נדרשו להתפשט... האשה לא העזה להתעכב וברחה משם. טרם הספיקו אנשי הועד לעכל את הידיעה הזאת ולבית הועד התפרט אחד הז'נדרמים ופקודה בפיו: "איש הועד משה כ"ץ (סגן ראש הועד) יתייצב תיכף ומיד בבית-הקברות האוקראיני!". הפקודה פעלה כפצצה. משה כ"ץ החויר. פניו דמו לסיד שעל הקיר. הוא התרומם, נפרד במבט מאנשי הועד ויצא, מלווה ע"י הז'נדרמים, לכיוון בית-הקברות האוקראיני. זקן וטף, נכים וחולים התאספו בקרבת בית הועד בהיוודע הדבר. המתח הגיע לשיאו כשנשמעו 4 יריות מכיוון בית הקברות. היה ברור שדבר נורא קרה. אך מדוע 4 יריות? החיילים הרומנים אינם מחטיאים

כשמדובר בהריגת יהודים... הקהל נשאר פעור-פה כשלפתע הופיע משה כ"ץ בריצה ונכנס לבית הועד, כל עוד נשמתו בו. הוא סיפר את הדברים שאפשר לפרסם. כשהגיע אל קצה הגבעה, מצא שם את זוג הזקנים ערומים על שפת הבור. הז'נדרמים, רוביהם מכוונים אל הזקנים, חיכו שיגיע משה כ"ץ ויהיה עד להוצאה להורג. הוא יוכל לספר בגיטו מה מחכה למי שיעז להפר את סעיף 23 בפקודת הגנרל.

את תוכן שיחתו עם הז'נדרמים הוא לא גילה, אך בסוד אוכל להבטיח שדבריו היו יקרים מאוד... אפשר היה לקיים את "המטבח" תקופה ארוכה... מהטרגדיה המתוכננת נולדה טרגי-קומדיה. הז'נדרמים באמת ירו 4 יריות, אך לא כיוונו אותן אל זוג הזקנים. לירות נאלצו כדי לקיים את פקודת מפקדם - אבל לקלוע למטרה - הוא עניין אחר...הדם קפא בעורקי יהודי הגיטו לשמע היריות, אך היה זה פחד שוא. תנאי אחד התנו הז'נדרמים: הזוג חייב להעלם - ולא, יסבלו כל היהודים. (נוסף מאוחר יותר)...באמת הסתירו את הזוג בעליית-גג שבועות אחדים עד שהמקרה נשתכח, ואחר כך ציידו אותם בתעודות של תושבי גיטו דז'ורין וגם מנת מרק ולחם קיבלו יום-יום ממטבח בית-התמחוי.

רפובליקה סוביאטית אוקראינית.
בית חולים דזורין
ראיון שרגורוד
מחוז וויניצה

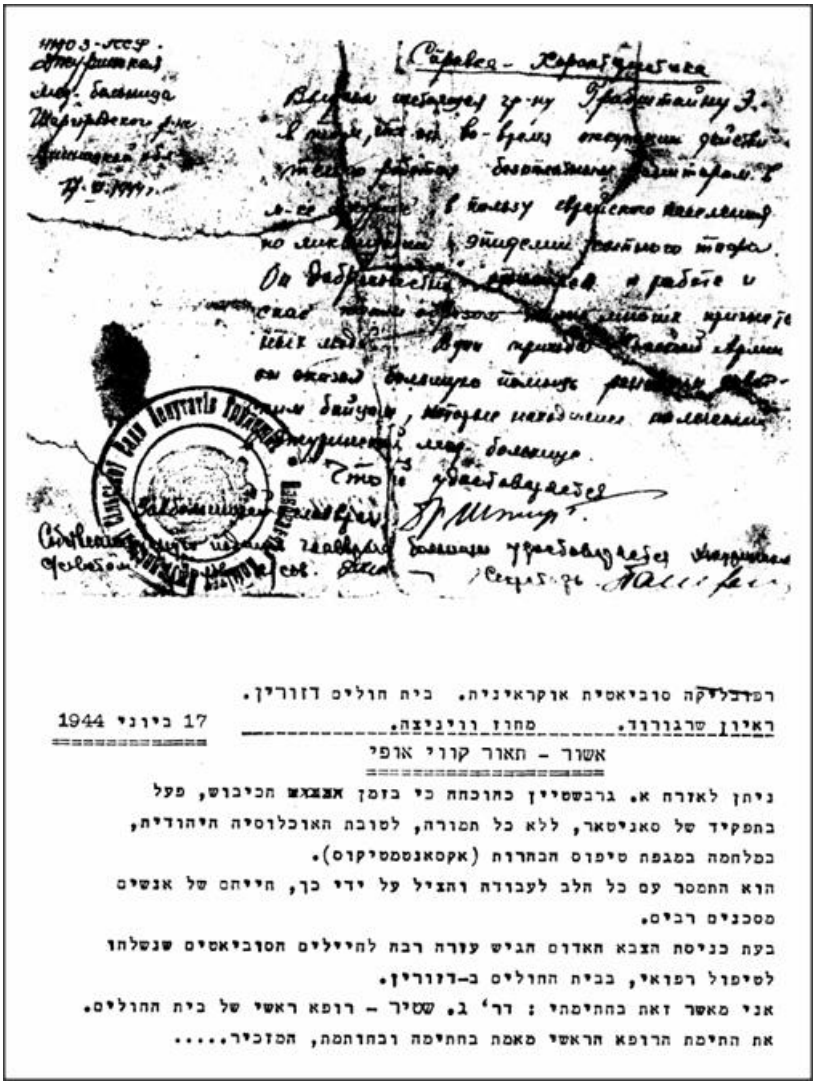
8 במאי 1944

א ש ו ר

אנו מאשרים בזה כי האזרחית מיכה איינהורן (היום מינה בראבשטיין) בתו של יעקב, עבדה במסירות כאחות בבית החולים של דזורין, בזמן תכיבוש והמשיכה לעבוד גם לאחר כניסת חצבא האדום.

מאשר זאת בחתימתו : דר ג. שטיר הרופא הראשי של בית החולים.
מאמת את החתימת הרופא הראשי , בחתימת ובחותמם, המזכיר.....

אישור השלטונות הסובייטיים בגיטו דז'ורין שניתן למגורשים בעוזבם את הגיטו בדרך הביתה במאי 1944

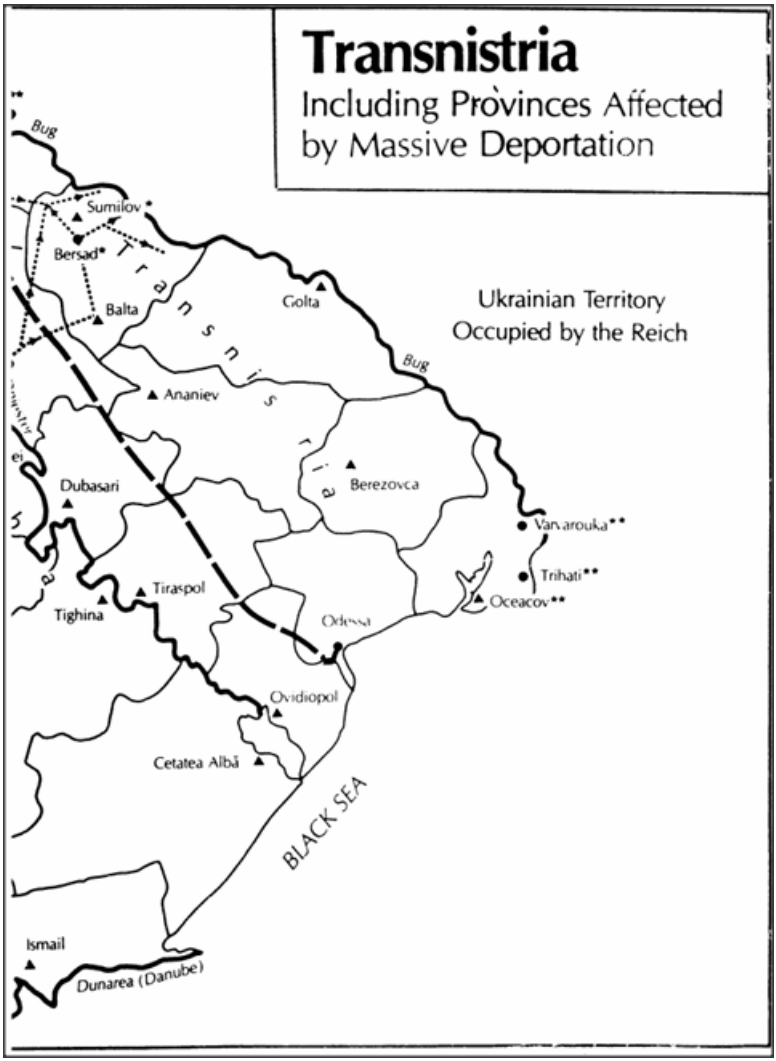
רפובליקה סוביאטית אוקראינית. בית חולים דז'ורין.
ראיון שרגורוד. מחוז וויניצה.
17 ביוני 1944
אשור - תאור קורי אופי

ניתן לאזרח א. גרבשטיין כתוכחה כי בזמן אאאאא תכיבוש, פעל
בתפקיד של סאניטאר, ללא כל תמורה, לטובת האוכלוסיה היהודית,
בפלחסה במגפת טיפוס הבהרות (אקסאנטמטיקוס).
הוא התמסר עם כל חלב לעבודה והציל על ידי כן, חייהם של אנשים
מסכנים רבים.
בעת כניסת הצבא האדום הגיש עזרה רבה לחיילים הסוביאטים שנשלחו
לטיפול רפואי, בבית החולים ב-דזורין.
אני מאשר זאת בחתימתי : דר' ג. שטיר - רופא ראשי של בית החולים.
את החתימה הרופא הראשי מאמת בחתימה ובחותמת, המזכיר.....

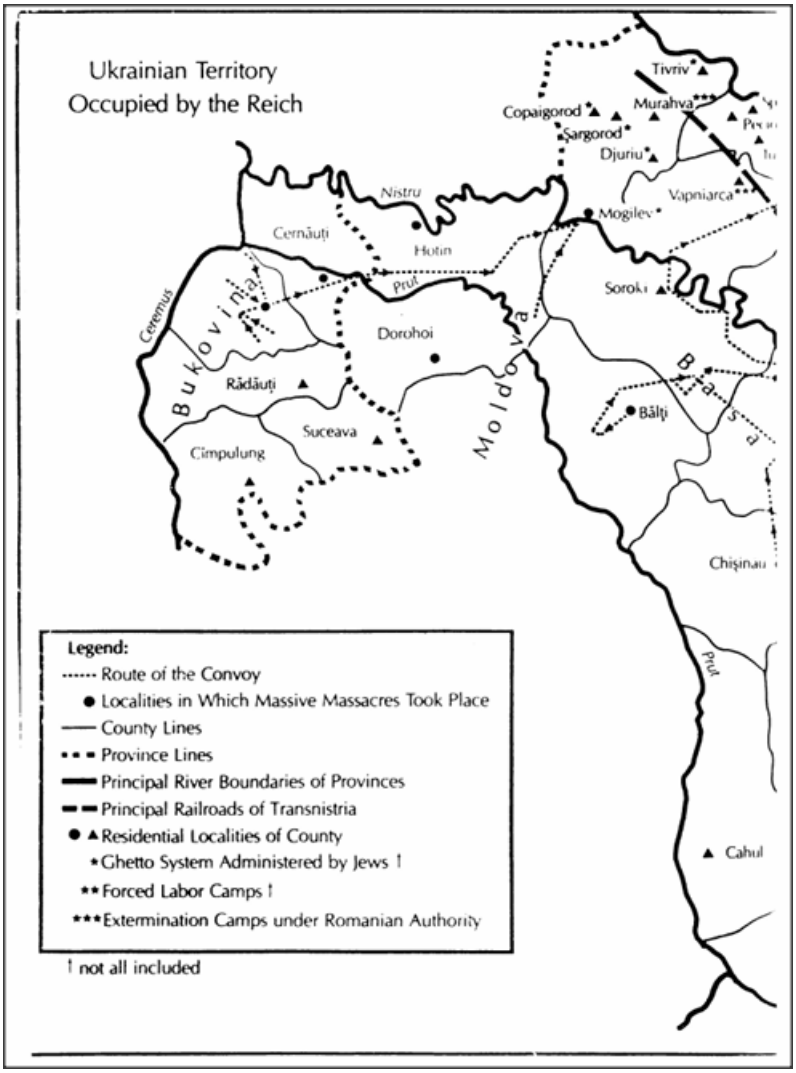
אישור השלטונות הסובייטיים בגיטו דז'ורין שניתן למגורשים במועד עזיבתם את הגיטו בדרך הביתה ביוני 1944

תצלום ד"ר סאבאט (שבת)

מפת טרנסניסטריה

Ukrainian Territory
Occupied by the Reich
Tivriv
Copaigorod
Murahva
Sargorod
Djuriu
Vapniarca
Mogilev
Nistru
Cernăuți
Hotin
Prut
Soroki
Ceremuș
Bukovina
Dorohoi
Moldova
Basa
Rădăuți
Bălți
Suceava
Cimpulung
Chișinau
Prut
Cahul
Legend:
Route of the Convoy
Localities in Which Massive Massacres Took Place
County Lines
Province Lines
Principal River Boundaries of Provinces
Principal Railroads of Transnistria
Residential Localities of County
*Ghetto System Administered by Jews †
**Forced Labor Camps †
***Extermination Camps under Romanian Authority
† not all included

ברשאד

מתוך כתב-היד "יד הגורל" מאת מחבר ספר זה.

...באחד הימים, בשעה שכל המועסקים בבית-המלאכה למברשות היו על משמרתם, דהיינו נכחו בבית-המלאכה: מי עבד ממש, מי משים עצמו עסוק בעבודה - הגיע בנו בן השבע של בוכבינדר (ראש ועד הקהילה לשעבר ובעל הקשרים עם השלטונות; בזכות שתדלנותו נפתח בית-המלאכה והמועסקים בו לא נחטפו לעבודת-פרך במחנות), והביא פתק לאביו.

בוכבינדר החויר ופנה בבהילות אל הנוכחים: "שוב לוקחים אנשים לעבודה. עוברים מבית לבית...השמועה אומרת שזקוקים למאה איש...חיילים מלווים בשוטרים יהודיים מחפשים במקומות סתר...המפקד עצמו משתתף במצוד...אומרים שיש אצלו רשימה עם שמות אנשים... שני שמות מבינינו ברשימה!... הארי פאניאנו ו...גם אתה, מישה" - סיים בקול רועד בפנותו אל חתנו - "צריך לטכס עצה!"

לאחר התיעצות קצרה הוחלט לרדת למחתרת: הארי ומישה, שלפי השמועה מופיע שמם ברשימה של המפקד, עלו לעליית-גג, ע"י הזזת לוח מתיקרת-העץ והחזרתו למקום, כך שלא ניכר שהוא נעקר תחילה. הדלת שהובילה לעליה היתה סגורה על מנעול מבחוץ - אותה השאירו נעולה. האחרים הסתגרו בתוך המחסן הצר, שרובו היה מלא מברשות מוגמרות, שאיש לא התעניין בהן עד כה. בדלת אשר הובילה למחסן היה אשנב-עץ שנפתח ע"י הזזה, כעין אשנב-קופה. דרך אשנב זה התכוונו המסתגרים להשחיל עצמם מדי פעם אל אולם המלאכה, כדי לעשות את צרכיהם בדלי שהוסתר מתחת לשולחן, כך שלא ייראה דרך החלון.

הילד בן השבע סגר את בית-המלאכה מבחוץ על מנעול, קיבל על עצמו לאסוף ממשפחות כל האנשים מזון מדי יום ולהביא להם לפני רדת החשכה. בידיו היו המפתחות של בית-המלאכה, הוא יפתח, ירוקן את הדלי מדי-יום, יביא גם מים ויחלק את המזון. כמו כן יביא ידיעות מהמתרחש בחוץ. בידי הילד הקטן הזה הפקידו את גורלם. הם בטחו בו והוא מילא את משימתו בנאמנות ובמומחיות שאין לדרוש בתנאים רגילים מילד בן שבע. אכן לא היו ילדים בגיטו... הילדות נגזלה מהם.

כשהחליטו להסתתר בבית-המלאכה, חשבו שזה עניין של יום ולילה, אולי יומיים; אולם עברו ארבע יממות ועדיין נמשך המצוד: במשך ארבע יממות לא יכלו לאסוף מאה גברים.

המצב במחסן היה לבלתי נשוא: בקושי מצאו כולם מקום לשבת על הרצפה. אבל כמה שעות, כמה לילות אפשר לשבת?... בעיית הצרכים הגופניים הכבידה מאוד: פעמים אחדות ביום נאלצו להשתחל דרך האשנב הצר אל חדר-המלאכה, כדי לעשות את צרכיהם בדלי. נשקפה סכנה, שייראו דרך החלון, ולאחדים היתה ההשתחלות דרך האשנב אקרובטיקה בלתי אפשרית: היה צורך לדחוף את רגליהם, כדי שיוכלו לצאת, ולמשוך את גופם העליון כדי להחזירם אל המחסן. רווחה של שעה קלה היתה להם, כאשר הילד, בנו הקטן של בוכבינדר, הגיע בשעות בין הערביים, פתח את מנעול הדלת ואת דלת המחסן. כשהילד עומד בעמדת שמירה, יכלו לשאוף קצת אויר, לחלץ עצמותיהם ולקבל את מזונם, את המשקאות ואת הידיעות מן הבית.

יותר קל עברו הימים והלילות על הארי ועל מישה בעליית-הגג. שם היה מרחב, יכלו לשבת, לשכב, אפילו להלך אנה ואנה, ודרך סדקים בקיר הקרשים של עליית הגג יכלו לראות מה מתרחש ברחוב. חזית המבנה פנה אל מחוץ לגיטו, אל הגן הציבורי המזכיר זכרונות מרים ממצוד קודם.

באחד הימים נשמע לפתע טירטור האופנוע של גינראו, מפקד הגיטו. הארי הציץ החוצה ונחרד. המפקד על אופנועו הגיע בליווי חיילים חמושים ושוטרים יהודים.

מתוך הידיעות שהילד הביא נודע למסתתרים, שהמפקד איים על השוטרים היהודיים, שאם תוך זמן נתון לא יביאו יהודים להשלים את המספר הדרוש (מאה), יקח אותם להשלמת המכסה. ברור שכל שוטר יהודי רצה להציל את עורו, והיה מוכן להוביל למקומות הסתר השמורים ביותר ובלבד שיפדה את עצמו על ידי כך.

החיילים התפרסו בחצר סביב המבנה בו שכן בית-המלאכה למברשות. בדקו את המנעול, הציצו דרך החלונות. בדקו את המבנים הצמודים לבית-המלאכה - והעלו חרס בידם. המפקד כבר עלה על אופנועו, כדי להמשיך בחיפוש מקומות אחרים, כששוטר יהודי צעק פתאום: "הדלת נעולה מבפנים על וו!..." בהסח הדעת נעל מישהו, כנראה, מבפנים את דלת הכניסה לאחר שהילד יצא...

עתה ברור היה למחפשים שבפנים נמצאים עובדי בית-המלאכה. הדלת החיצונית נפרצה מיד וגם דלת המחסן נפערה תחת מגפי החיילים והלמות קתות-הרובים שבידיהם. המפקד גנראו, מקל בידו, עמד ליד דלת המחסן: "לצאת!...מדוע התחבאתם?!..." - צעק מלא כעס.

הראשון שיצא היה משה דרסינובר, בן-דודו המזוקן של הארי. כולו לבן, פניו חיוורים, זקנו הארוך לבן וכל כולו נראה כשבר כלי.

"בן כמה אתה?" - שאל גנראו.

"בן *שישים*..." קולו היה חלוש. לאמיתו של דבר היה רק כבן ארבעים, אולם זקנו הלבן הזקין את מראהו. המפקד לא נגע בו ורמז בידו שיסור הצידה. השני יצא בן-דודו השני של הארי, משה מיימון. הוא התייצב זקוף, גאה, עמד דום, כחייל לפני מפקדו.

"מדוע התחבאת?!..." טרם נתקבלה תשובה החל המפקד לחבוט במקלו חבטות קשות, בכל הכוח והכעס העצורים בו. משה מיימון לא הוציא הגה מפיו. הוא עמד דום ולא זז למרות המכות הקשות, שקיבל בכל חלקי גופו. המפקד כילה את כעסו בו ביתר עוז - כנראה כעס גם על שתיקתו העקשנית. כשהמקל בידו נשבר על גופו של משה מיימון, פקד להביא מקל אחר. חייל תלש מוט עץ ממעקה המדרגות, והמפקד המשיך להכות. לזכותו ייאמר, שהוא לא היכה על הראש, לא באיזור הריאות וגם לא באיזור הכליות. משה מיימון שכב לאחר מכן שישה שבועות חולה, עד שנרפא ממכות אלה.

מיד אחריו יצא סאמי מהמחסן. כיסיו היו מלאים תפוחי-עץ, שהובאו לו מהבית (תפוחי העץ היו באותה עונה זולים יחסית ומצבה הכלכלי של משפחת פאניאנו היה שפיר מאז שהביא השליח את הכסף מאחיה של רחל). סאמי לא עמד דום, כשהמפקד היכהו במוט שנתלש ממעקה המדרגות, ואף לא שתק. הוא נראה בעיני הארי, הצופה בחרדה דרך סדק ברצפת עליית-הגג, מסכן, מפוחד עד מוות, מנסה להגן על גופו מפני המכות הניתכות עליו. רוב החבטות נחתו על תפוחי העץ וריסקו אותם. מוטב רסק תפוחי-עץ מאשר ריסוק עצמות...

כך הוכו כל המתחבאים במחסן והובלו לאחר מכן אל הגן הציבורי שממול בית-המלאכה. משה דרסינובר לא נלקח לגן. הוא עמד שם אובד-עצות ובסוף פנה אל רחובות הגיטו. אל הגן הובאו עד מהרה גם שאר הגברים שניצודו במשך הימים האחרונים. מספרם לא היה גדול.

לא עברו דקות רבות ולפני בית-המלאכה למברשות נתאספו נשי הגברים שנלכדו בבית המלאכה. כולן בוכיות, כולן נושאות תרמילי-גב, בהם הכינו בחיפזון מלבושים ומעט מזון עבור יקיריהן. עמדו שם וחיכו בתקוה, שבשעה שיובילו את בעליהן מהגן הציבורי, יוכלו למסור בידיהם את התרמילים, ואולי יוכלו להחליף עמם מלות פרידה.

הארי ומישה ראו כל המחזה הזה מעליית-הגג ברגשות מעורבים: אמנם הם ניצלו, אולם בני משפחותיהם נתפסו ומי יודע אם עוד יראו אותם אי פעם...

הזמן חלף לאט; להארי נדמה שעברו שעות עד שהוציאו את הגברים מתוך הגן. למעשה ארכה פעולת המפקד של הנוכחים ומיונם, שעה קלה בלבד. מאה

איש נלקחו למחנה-עבודה והנותרים המעטים שוחררו. מתוך צוות העובדים, שנלכדו בבית-המלאכה למברשות, נלקחו רק שלושה. סאמי, משה מיימון, בנו של בוכבינדר ואביו שוחררו. קשה לתאר את האושר, את שמחת ההפתעה ואת שביעות הרצון בהם נתקבלו ע"י נשותיהם. הם מיהרו להסתלק והתחבאו, כל אחד במקום מחבואו.

השלושה, שנלקחו למחנה, לא חזרו עוד...

יהודי רדאוץ אחרי השואה

באפריל 1944 נכנסו גייסות הצבא האדום לבוקובינה הצפונית, שוחררה צ'רנוביץ ואפילו העיר דורוהוי שבצפון-מזרח מולדובה היתה בידי הרוסים, אך רדאוץ נשארה "שטח-הפקר" עוד תקופה ארוכה. אמנם רדאוץ שוחררה גם היא באפריל 1944. המוסדות הרומניים פונו לפני כניסת הרוסים ופקידי הממשל ברחו דרומה, אל רומניה העתיקה, כך שלא נמצא בעיר בשעת כניסת הצבא האדום שמץ של שלטון.

החזית היתה מרוחקת רק כ-15 ק"מ מהעיר והיהודים, שהספיקו לחזור מטרנסניסטריה, לא מצאו פרנסה אחרת מאשר לסחור ב"שוק השחור", תוך קשירת יחסים עם חיילי הצבא האדום. אולם זמן קצר לאחר כיבוש רדאוץ ע"י הרוסים, ניתנה הוראה לפנות את העיר מכל האוכלוסיה. היהודים המעטים, שהספיקו לחזור מטרנסניסטריה, פונו עם כל האוכלוסיה לסירט, שם התרכזו רבים מיהודי רדאוץ ששרדו מן השואה.

בסירט החל להתארגן השלטון האזרחי החדש: העיריה Primaria, הפרפקטורה Prefectura, המשטרה ומוסדות אחרים, כשרוב המשרות אוישו ע"י יהודי רדאוץ החוזרים. הפרפקט היה לריונסקו Larionescu, חבר מפלגת האיכרים Partidul National Taranesc.

להוגו רודיך, שחזר גם הוא מטרנסניסטריה, התברר שהפרפקט Larionescu הוא ידיד נעורים של אביו המנוח; הוא פנה אליו וביקש משרה. הפרפקט הטיל עליו לארגן את ה-Prefectura . ידע כלשהו היה לו מלימודיו לפני המלחמה, ובשיתוף פעולה עם הפקידים הצליח למלא את המשימה. יתר על כן: הוא התיידד עם המושל הצבא הרוסי, וכאשר סר חינו של Larionescu בעיני המושל, מינה אותו, את הוגו רודיך, לפרפקט (ממונה על המחוז).

בינתיים הותר לאוכלוסיה לחזור לרדאוץ. למחרת יום הכיפורים תש"ה (1944) נכנסה הקבוצה הראשונה של שרידי היהודים מרדאוץ אל העיר, בבואם מסירט.

המראה הראשון של העיר, שהיתה כחצי שנה מרוקנת מאוכלוסייתה, היה מדכא. הבתים והחנויות ברחוב וויטינל Voitinel בין רחוב Knabenschulgasse לבין הבית של קראמר, היו שרופים. ברחובות, שעדיין לא היו סלולים באותם הימים. צמחו עשבי פרא; בחצרות הבתים הגיעו העשבים עד לגובה אדם. הבתים היו ריקים מרהיטים, כך גם רוב החנויות, בתי המלאכה; בבתי-חרושת רבים חסרו המכונות.

רבים מהגברים עדיין לא חזרו, כי היו מגויסים, אחדים בעבודת-פרך ואחרים בצבא האדום, כך שזרם החוזרים היה דליל תחילה. השלטונות הרוסיים, לאחר שיחרור אוקראינה, היו נדיבים כלפי היהודים שגורשו לשם, והעניקו על נקלה רשיונות מעבר (פרופוסקה) אל פולניה ואל רומניה. השלטונות הרומניים היו פחות נדיבים ולא איפשרו ליהודים החוזרים להתיישב בכל מקום שרצו.

ב-4 שלבים - כל שלב ארך 4-6 שבועות - איפשרו הסובייטים ליהודים המגורשים לחזור אל ארץ מוצאם; באביב 1945, בסתיו אותה שנה וכך גם באביב ובסתיו שנת 1946.

מספר המגורשים מרדאוץ ששרדו מהגיהינום של טרנסניסטריה וחזרו נאמד ב-4000, אולם רבים פנו לבוקרשט ולערים אחרות דרכן היה סיכוי לעלות ארצה או להגר לארצות אירופה וליבשת אמריקה. רק כ-1500 יהודים מילידי רדאוץ חזרו אליה. בתקופה שיהודים מצפון בוקובינה, בעיקר מצ'רנוביץ, יכלו לעבור את הגבול לרומניה (דרך טאראבלשט שליד סירט) מצאו ברדאוץ תחנת מעבר נוחה בדרכם אל הגבולות בנהירתם לעלות ארצה או להגר לארצות אחרות. הגירה זאת - מצפון בוקובינה לדרומה - נמשכה כל שנת 1946.

בין השנים 1945-1946 עברו את רדאוץ עשרות אלפי יהודים (מספרם נאמד ב-30,000), אחדים שהו רק ימים אחדים, אחרים שבועות ואף חודשים אחדים, עד שהיה באפשרותם להמשיך בדרכם לארצות אחרות ומשם אל מעבר לים - אל ארץ-ישראל ב"עליה ב'" (העליה הבלתי לגלית) או אל ארה"ב, קנדה וכו'. השלטונות הרומניים העלימו עין באותה תקופה. העיר, אשר בסוף 1945, ראשית 1946 מנתה כ-8000 יהודים, התרוקנה במהירות מתושביה היהודים. עם קום מדינת-ישראל נהרו רבים מיהודי רדאוץ לעלות ארצה, אולם הזרם הופסק ע"י השלטונות הרומניים.

בסתיו 1944 חזרה, כאמור, כל האדמיניסטרציה מסירט לרדאוץ. הוגו רודיך היה Prefect ברונו פרץ מונה למזכיר ה-Prefectura, בינר ורוסטוקר מונו לקציני משטרה, פישל גנזר Fischel Genser מונה לסגן ראש העיר ויהודים רבים אחרים קיבלו משרות מרכזיות במוסדות הממשלתיים. מתיאס מאיר מונה לסגן ממונה-על-המחוז (Subprefect), אולם כעבור זמן קצר הסתכסך עם המושל הצבאי ונאלץ לברוח באחד הלילות, כדי לא להיגלות לברית-המועצות.

לאחר כניעת רומניה - 23 באוגוסט 1944, מונו בראש המחוזות השונים אישים רומנים ממפלגות שונות, ברדאוץ מונה אפאטי Apati (חבר המפלגה הליברלית, נרדף ע"י משטרו של אנטונסקו בגלל אישתו היהודיה) לפרפקט, והוגו רודיך, הפרפקט הקודם, מונה למקשר בין המושל הצבאי הרוסי לבין הממשל האזרחי הרומני.

בד-בבד עם הרומניזציה של המנגנון הניהולי ברדאוץ, כשרק יהודים מעטים ממשיכים בכהונתם, התארגנה גם המפלגה הקומוניסטית ע"י חברים שהשתחררו מבתי-כלא וע"י אנשים שב-1940 נמלטו לרוסיה ועכשיו חזרו. אירגון המפלגה הקומוניסטית נתמך ע"י הצבא האדום וגם המפלגה הסוציאל-דמוקרטית תמכה בה. כעבור זמן התמזגה המפלגה הקומוניסטית עם המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שבראשה עמד אז ד"ר יונס קסלר Dr. Jonas Kessler.

כדי להשפיע על כל רובדי האוכלוסיה נוסדו אירגונים שונים וביניהם: "ההגנה הפטריוטית" Apararea Patriotica, "התאחדות הנשים הדמוקרטיות" Uniunea Femeilor Democrate, "התאחדות הפטריוטים" Uniunea Patriotilor, "הועד הדמוקרטי היהודי" Comitelul Democrat Evreesc. מזכיר הועד היה סאטינגר. לכל אירגון היה ועד מנהל ובראש כל ועד מונה חבר המפלגה הקומוניסטית, שהיה אחראי להכוונת הפעילות לפי מדיניות המפלגה. באירגונים אלה מילאו יהודים תפקיד חשוב. כך פעלה קוקה לייטנר באירגון הנשים, זיגפריד ורנר באירגון Apararea Patriotica, זיגפריד זינגר ושמואל לייבוביץ ברחוב היהודי.

עם התבססות המשטר הקומוניסטי ברומניה, הוחלף הפרפקט ובמקומו מונה אויגן פרונזה. גם ראש העיר הוחלף. ראש העיר החדש היה פ. מרטינסקו. המזכיר היה יוסף כ"ץ.

ממה התפרנסו היהודים ברדאוץ לאחר מלחמת העולם השניה? תחילה, לפני התבססות השלטון המרכזי הקומוניסטי, פרח השוק השחור. היה מחסור במוצרי היסוד, ויהודים רבים מצאו את פרנסתם תוך נסיעה לבוקרשט במשאיות צבאיות רוסיות וגם ברכבות צבאיות והובלת סחורות שונות לשני הכיוונים.

כשהמפלגה הקומוניסטית התבססה וסילקה את המלך, הפכה רומניה לרפובליקה דמוקרטית-עממית, וברדאוץ הורגשה הנטיה לרומניזציה של המשרות המינהליות במוסדות השלטון העירוני והמחוזי. למרות זאת המשיכו יהודים רבים לתפוס עמדות חשובות במוסדות המשקיים: בקואופרטיבים, במשרדים הכלכליים ועוד.

מפנה חד חל בשנת 1950 כשהמשטר הקומוניסטי הרומני איפשר ליהודים להרשם לעליה, ורבים מיהודי רדאוץ עשו זאת והצליחו לעלות ארצה בין חודשי הסתו 1950 לבין חודשי האביב 1951. מספרם נאמד בכ-2,000 נפש. מספר הנרשמים לעליה היה גדול יותר - כ-80% מיהודי העיר - על אף האיומים של "הֶבסקטים" Comitelul Democratic Evreesc. אולם המשטר הרומני הנפיק רשיונות-הגירה באופן שרירותי, כנראה כדי להרתיע.

הם איפשרו רק לחלק מבני המשפחה להגר וכך נאלצו הורים להיפרד מילדיהם, נשים מבעליהן - או לוותר על העליה.

אחרי גל זה של עזיבת העיר נשארו כ-3,000 יהודים בה, כי שערי רומניה נסגרו בסוף אפריל 1951. רק באוקטובר 1958 הותר ליהודי רומניה להרשם שוב להגירה. כעת, ב-1958 נרשמו, פרט לאלה שהיו רשומים בשנים 1950- 51 גם יהודים רבים מהפעילים במפלגה הקומוניסטית, אשר התאכזבו מן המשטר החדש והחליטו לעזוב את "גן-העדן" הקומוניסטי ולעלות ארצה. ב-1962 נשארו בעיר רק כ-800 יהודים, בעלי משרות ממשלתיות חשובות וזקנים עריריים, ב-1975 חיו ברדאוץ כ-220 יהודים, ב-1989 נשארו רק 91 יהודים בעיר.

יהודי רדאוץ, בחוזרם מטרנסניסטריה בחוסר-כל, מצאו את בתיהם תפושים ע"י אוכלוסיה רומנית או ריקים מכל ריהוט או רכוש אחר, שהשאירו בשעת הגירוש. רק למעטים הוחזר חלק מרכושם, שהפקידו בידי שכניהם הרומנים. מעטים עוד יותר היו אלה שקרוביהם מרומניה העתיקה - ממנה לא גורשו היהודים - יכלו לעזור להם להשתקם.

במצב גרוע יותר היו אותם יהודים שנהרו לרדאוץ מצפון בוקובינה ומבסראביה בהיותם "שבעים" מהמשטר הסובייטי, אותו הכירו וממנו סבלו בשנת 1940-1941. הם ראו ברדאוץ מקום מעבר אל ארצות אחרות, בעיקר נשאו בליבם את התקווה להגיע לארץ-ישראל, הם היו חסרי כל רכוש וגם חסרי בית.

תוך זמן קצר הוקמו מוסדות עזרה בסיועם הנדיב של "ג'וינט", של הסתדרות הבריאות היהודית "אוסע" OSE, שבראשה עמדה הגב. מלה יאנקו מבוקרשט ושל הקונגרס העולמי היהודי. (פרטים ממצים יותר תוארו בפרק "עזרה הדדית").

פעילות ברוכה באירגון עזרה זאת פעל סומר וולף, סוחר אמיד מרדאוץ, שבשנים האחרונות לפני המלחמה השתקע בבוקרשט והיה בעל קשרים ענפים ברומניה ומחוצה לה. הוא עלה ארצה ונספה כאן בתאונת דרכים.

לאט, לאט החלו רבים מיהודי רדאוץ להשתקם, אך ברור היה לכולם, שהעיר אינה עוד מולדת ובבוא ההזדמנות הנאותה, עזבוה לטובת המולדת האמיתית - ארץ-ישראל, או ארצות אחרות מעבר לים.

בתי הכנסת ברדאוץ שימשו בתקופת המלחמה כמחסנים וכאורוות. מתוך 175 ספרי תורה נשאר רק ספר אחד שלם. יתרם נקרעו או שימשו את האוכלוסיה לעשיית תופים ואף סנדלי - איכרים (אופינץ' Opinci). קרעים של

ספרי התורה, שנמצאו מפוזרים, נקברו בבית-הקברות, אשר חולל גם הוא ומצבות רבות נהרסו.

בית-הכנסת הגדול (הטמפל) שוקם ושופץ ובתי כנסת מעטים מאוד שוקמו. "מניין" היה בעיקר בשבתות ובחגים.

גם בית-המרחץ שוקם, ונפתח "חדר" וגן-ילדים.

הרב ישראל הורניק, שחזר מטרנסניסטריה, כיהן כרב ראשי ברדאוץ מ-1945 עד שנפטר ב-1948. תקופה ארוכה לא מונה רב אחר.

היהודים ברדאוץ היום
1989 - 1975

הרושם שקיבל המבקר בעיר רדאוץ ב-1975 היה רושם של עיר מודרנית. שורה של בניני "בלוקים" חדשים הוקמו עבור האוכלוסיה החדשה, שהחלה להגיע בד-בבד עם התפתחותה ועם עזיבת רוב היהודים; שורת החנויות, שהוקמו עוד בימי השלטון האוסטרי, נהרסו ובמקומם הוקמו "בלוקים" ובהם גם חנויות קואופרטיביות, בתיאום עם תפישת הקומוניזם הרומני ולפי רוח המודרניזציה המזרח אירופית.

הרחובות, אשר לפני מלחמת העולם השניה היו בלתי סלולות (רק רחוב הרנגסה Herrengasse היה סלול בחלוקי-אבן), כוסו באספלט, שלטי הכוונה של התנועה ציינו את ההתקדמות בתחבורה.

שרידי היהודים ברדאוץ לא ראו את עתידם בעיר. רק הזקנים, שלא יכלו להחליט אם להצטרף לילדיהם אשר בישראל או לאלה שהיגרו לארצות אירופה המערבית או ליבשת אמריקה, ואלה שתש כוחם וחששו משינויי סביבה ואקלים - נשארו בעיר. מספר היהודים ב-1975 היה 220 בערך.

פרט לבית-הכנסת הגדול - הטמפל - ששוקם ושופץ אחרי מלחמת העולם השניה, היו פעילים עוד שני בתי-כנסת: ה"ויז'ניצר שיל" ובית-הכנסת "חסד של אמת". לא עוד 23 בתי כנסת, לא עוד בתי כנסת של "רבי" עם חסידיו, לא עוד בתי כנסת של בעלי-מלאכה. ב"ויז'ניצר שיל" התפללו יהודים מכל שכבות האוכלוסיה ולא תמיד נמצא "מניין". במקרה כזה נעתרו בודדים לבוא מבית-הכנסת "חסד של אמת" כדי להשלים את המניין. ולא מדובר ב"מניין" של יום-יום. רק בשבתות ובחגים אפשר היה לאסוף מניין מתפללים. משה לרר הכהן שימש כגבאי ב"ויז'ניצר שיל" וגם "עבר לפני התיבה".

ב-1979 נותרו רק 50% מבאי ה"ויז'ניצר שיל". אחדים נפטרו ואחרים היגרו. קשה היה למצוא "מניין" לערבי-שבת ולשבתות.

רב הקהילה היה ר' יוסל טירנאור מטרנסילבניה. הוא נולד ב-1913, עבר את הגיהינום של אושוויץ, נשאר שריד יחיד ממשפחתו ושימש 15 שנים רב של הקהילה ברדאוץ. הוא שימש גם כשוחט יחיד וגם כמוהל. היה מקובל על כולם, יהודים וגויים כאחד. לא פעם באו גויים להיוועץ בו. בהלווייתו השתתפו יהודי

העיר ורבים מתושביה הלא יהודים. ממלא מקומו היה השוחט בראל ברומפמן, שנשלח מישראל עם חוזה לשנתיים.

בית-המרחץ, שנבנה לפני כ-100 שנים, עמד על תילו בשנות ה-70 וה-80. רק שינויים קלים חלו בו בכיוון המודרניזציה. היה פתוח 3 פעמים בשבוע - שעות אחדות עבור גברים, אשר נהנו לשהות על המדרגות מול "תנור האדים", המורכב מאבנים שנתלהטו, עליהם שפכו דליים של מים שהתאדו בין רגע - ושעות אחדות עבור נשים.

מספר הצעירים ב-1975 היה זעום – 20-25 בלבד, הם למדו בבתי הספר הכלליים, אך היה גם "חדר" בו לימד ארווין רוזנבאום, סוחר ו"תלמיד-חכם", שעסק בערוב ימיו בלימוד דרדקים מעט "אידישקייט". 4 שנים מאוחר יותר, ב-1979, היו חלק מתלמידים אלה סטודנטים באוניברסיטאות רומניה. הם ציפו לגמר לימודיהם כדי להגר מרדאוץ לישראל או לארצות אירופה המערבית. הם לא הרגישו עצמם חלק מהאומה הרומנית. המבוגרים חיכו עד הגיעם לגיל הפרישה לפי החוק הישראלי, כדי להיות זכאים לקצבת הביטוח הלאומי.

ב-1982 נשארו מתי-מעט יהודים ברדאוץ. אלה היו בעיקר זקנים שחששו לשנות את אורח החיים באקלים שונה בארצות נכר (ומה שאינו רדאוץ - הוא נכר), גם אם ילדיהם נמצאים בישראל או בארצות אחרות. הם לא רצו ליפול למעמסה עליהם.

גם אחרי מלחמת העולם השניה נחשב ועד הקהילה היהודית נציג היהודים בעיר, גם כלפי פנים וגם כלפי מוסדות השלטון. הוא ממשיך להיות מכונה בפי היהודים המבוגרים Kultusgemeinde ובפי הצעירים וגם בפי המוסדות הרומנים Comunitatea Evreiasca. הועד דאג לספק את צורכי כלל היהודים בעיר ולהגן עליהם. חברי הועד נהגו להתכנס מדי יום כדי להחליט על פעולותיהם היומיות. באחריותם היתה הדאגה לניהול בית-המרחץ והמקווה, בית-העלמין, בתי-הכנסת. הם דואגים גם להימצאות בשר כשר בעיר, דואגים למזון וללבוש עבור עניי העיר. ועד הקהילה מקבל תמיכה רבה מה"ז'וינט" דרך בוקרשט. ב-1975 קיבל אירגון היהודים ברומניה שלושה מליון דולר, שחולקו בין הקהילות השונות. ועד הקהילה ברדאוץ דואג גם לאוכלוסיה היהודית בעיירות קטנות שבקרבת העיר, בהן יושבים יהודים, אך מפאת מספרם המועט אין להם ועד.

בראשות ועד הקהילה היהודית ברדאוץ עמד, בין השנים 1947-1951 יעקב קאמיל - פרופסור קאמיל, כפי שנהגו לכנותו, כי היה מורה בבית-ספר תיכון לפני המלחמה. הוא נחשב נואם מזהיר והיה מקובל הן על היהודים והן על האוכלוסיה הרומנית. גם נציגי השלטון רחשו לו כבוד. הוא חי כיום בישראל.

אחריו כיהנו אדלשטיין ופנחס כ"ץ כראשי הקהילה, ובשנים 1977-1978 כיהן יעקב קאמיל שוב בכהונה זאת.

כיום מכהן כראש הקהילה שמעון לבנטר Leventer.

לפי מאמר בכתב-העת היהודי בשפה הרומנית Revista Cultului Mozaic מס. 672 מ-1 ביולי 1989 נמצאו ברדאוץ בתאריך זה 91 יהודים.

מהמאמר הנ"ל אפשר להסיק שבית-הכנסת הגדול פועל בצורה סדירה, יש מניין בבוקר ובערב. קיים "תלמוד-תורה" מנוהל ע"י גב. בטי רוזנהק Rosenhek.

קומץ היהודים זוכה למזון כשר הודות לשוחט שמעון טסלר Tessler. ימי החג נשמרים בקפידה לפי המסורת.

ההגירה מרומניה לא היתה קלה בשום תקופה אחרי מלחמת העולם השניה, גם כאשר המשטר התיר את היציאה. נמנע מן המהגר להוציא את רכושו. מזומנים נאסר להוציא - לא במטבע רומני וודאי לא במטבע-חוץ. כל אדם היה רשאי להוציא ריהוט של חדר אחד בלבד. נאסר על המהגר לקחת עימו תשמישי קדושה, מכתבים אישיים, תצלומים, דברי אומנות, מסמכים רשמיים, תכשיטים (פרט לשעון וטבעת-נישואין). בבתי המלון, בהם נאלץ לשהות בדרכו אל ארץ הגירתו, היה עליו לשלם לפי תעריף של תייר, כי ברגע שהגיש בקשת הגירה, פסק להיות אזרח רומני.

תייר שביקר ב-1979 הרגיש כבר את השינוי במצב הכלכלי. נעלמו המוניות שנהגו לחנות בתחנת הרכבת ובלילות לא הודלקו פנסי-הרחוב - אלה גם אלה תוך מאמץ לחסוך באנרגיה.

יהודים רבים שגרו כאן ב-1975 לא היו עוד בעיר: אחדים היגרו בעיקר לישראל ואחרים נפטרו. רדאוץ התרוקנה מיהודיה. לא עוד עיר יהודית... רק המצבות בבית-הקברות נשארו עדים לקהילה יהודית תוססת, על מנהיגיה, רבניה, חסידיה וצעיריה החדורים רוח ציונות נלהבת.

רק במרחקים - בישראל ובתפוצות שונות - מתאגדים יוצאי רדאוץ באירגונים ובאיגודים, נזכרים בעיר הולדתם ומזכירים אותה. אחדים אף מתגעגעים עליה...

התפזרות יהודי רדאוץ

בחוזרם מטרנסניסטריה מצאו יהודי רדאוץ, כאמור, את בתיהם שדודים, את רכושם עשוק ואת עתידם הכלכלי, החברתי והפוליטי מעורפל. הם לא חתרו להכות שוב שורש בעיר, לא רצו לחיות במשטר קומוניסטי. רק ניסו להתאים עצמם למציאות החדשה עד שתגיע ההזדמנות להגר.

ההזדמנות באה, כאמור בפרק "אחרי מלחמת העולם השניה", בשנים 1950-1951 ובשנים 1958-1960, כשהמשטר הקומוניסטי הרומני פתח שעריו למהגרים.

לאן היגרו יהודי רדאוץ? רוב רובם של תושביה היהודים של רדאוץ, הן אלה שנולדו בה והן אלה שגורשו אליה מהישובים שבסביבה לפני מלחמת העולם השניה, שמו פעמיהם למדינת-ישראל. בין העולים מרדאוץ היו גם יהודים שהתישבו בעיר באופן ארעי בבואם מהאיזורים, שנשארו תחת שלטון סובייטי, כל עוד הגבול היה פתוח.

העליה מרדאוץ היתה עליה "טובה", דהיינו: רוב העולים השתקעו בארץ, בנו בתים, הקימו משפחות ותרמו רבות להתפתחות המדינה בשטחים שונים. מיעוטם ירדו מהארץ והצטרפו ליהודים שהיגרו בגל השני (1958-1960) לארצות אירופה ואמריקה. רבים התיישבו בגרמניה (ריכוז גדול של יוצאי רדאוץ וערי בוקובינה אחרות נמצא בעיר דיסלדורף Duesseldorf), בארצות-הברית, בעיקר בניו-יורק, וגם בקנדה.

במדינת ישראל התארגנו יוצאי רדאוץ ויסדו עמותה ארצית בשם **"אירגון יוצאי רדאוץ בישראל"**, עם סניפים ב: תל-אביב, חיפה, ירושלים, פתח-תקוה, רחובות, ראשון-לציון, רמלה, באר-שבע.

לאחרונה נשארו פעילים הסניפים בתל-אביב ובחיפה. סניף "אירגון יוצאי רדאוץ" בתל-אביב נוסד בספטמבר 1959 והאזכרה הראשונה נערכה ב-5 באוקטובר אותה שנה.

לועד בתל-אביב, שהוא גם ועד ארצי, נבחרו: מ. גולדשלגר, שמעון הלברכט, ד"ר אדי מכל, עו"ד ביגו (דב) הארט, אוסלנדר, הייטנר, יעקב שולר, וילי קרמר, יעקב כ"ץ, ד. ויינר, שפיגל, פוקס, אמיל גרבשטיין, ב. שטרנשוס, אווה רוזנר, גב. גיטר-שור, גב. מורגנשטרן-שטראוכר, גב. יורגראו-חורש. יושב-הראש הראשון היה מ. גולדשלגר ואחריו כיהן ד"ר אדי מכל כיושב-ראש.

בסניף ירושלים נבחר ד"ר יקלס ליושב-ראש.

בחיפה היו חברי הועד: פ. גולדשלגר, הורוביץ, הרר. ברחובות - ויינינגר. בראשון-לציון - ברכר. ברמלה - קרן. בבאר-שבע - גיטר.

סניף תל-אביב ערך מסיבה עם תוכנית אומנותית ב"בית ציוני אמריקה" ב-3 בספטמבר 1960. המסיבה אורגנה ע"י בית-הספר למוסיקה של אמיל גרבשטיין. מסיבה נוספת נערכה באולם ברחוב דיזנגוף לציון עשור ליסוד האירגון. בכל האזכרות והמסיבות השתתף, ומשתתף גם היום השתתפות אומנותית פעילה וברוכה, החזן אברהם סלומון, בנו של חזן בית-הכנסת הגדול ברדאוץ, משה סולומון ז"ל.

ב-10 בספטמבר 1984 התחלפו חברי הועד ושוקם האירגון. הועד החדש, שהוא גם ועד ארצי, מורכב מ: אמיל גרבשטיין, יושב-ראש, ליבו וולף, מתיאס מאיר, וילי קרמר, מאיר שפי (שפצירר), יעקב שולר, שלמה שטיינמץ, הני תורן (מנצ'ר).

בישיבת הפתיחה של הועד החדש הוחלט:

א. להקים אנדרטה לזכר היהודים שגורשו מרדאוץ ונספו בטרנסניסטריה.

ב. להוציא לאור ספר שיסקור את תולדות הקהילה היהודית ברדאוץ.

ג. לארגן מדי פעם (מלבד האזכרות השנתיות) אירועים חברתיים נוספים, כדי להדק את הקשרים בין יוצאי רדאוץ בישראל ובתפוצות (גם מחו"ל באים לאירועים אלה וגם לאזכרות).

ד. להגיש עזרה סוציאלית לנזקקים מיוצאי רדאוץ בארץ וגם ברדאוץ.

אנדרטה מרשימה מאוד הוקמה בבית-הקברות בחולון (תוכננה ע"י האדריכלים בת-שבע ושלמה רונן) ובה חקוקים שמות יוצאי רדאוץ שנספו בשואה. השמות נמסרו ע"י בני משפחות הנספים. ספר ובו שמות נספים שקרוביהם אינם בחיים, אך ידוע שנספו בשואה, יוצג בתוך כוך שהותקן בגוף האנדרטה.

ספר תולדות הקהילה היהודית ברדאוץ עומד לפני השלמתו ויצא לאור בשנה זאת. בכל שנה נערכת אזכרה בתאריך תחילת הגירוש מרדאוץ בנוכחות למעלה מ-200 משתתפים. מספר דומה של יוצאי רדאוץ משתתף בערב האומנותי, שנערך בתאריך אחר בכל שנה.

חבילות עם תרופות ומצרכי-מזון משומרים נשלחים בקביעות לנצרכים יוצאי רדאוץ, הגרים בארץ וגם לאלה הגרים עדיין ברדאוץ.

המימון לפעולות אלה בא מתשלום שנתי של יוצאי רדאוץ הנמצאים בארץ ומאחדים הנמצאים בארצות חוץ.

היום פעילים בעיקר הסניפים ב: תל-אביב, הודות לפעולתו הנמרצת של יושב-ראש האירגון, אמיל גרבשטיין, ובחיפה בהנהלתו של מתיאס מאיר.

במבט לעתיד, רואים חברי האירגון את היעלמה של הקהילה היהודית ברדאוץ תוך עשור או שניים. יש, על כן, להניח שבית העלמין היהודי ברדאוץ לא ישאר על תילו כאשר לא יהיו עוד יהודים בעיר. על כן עלה הרעיון להקים על-יד בית הקברות כעין יד-זכרון צנוע, שישאר כעדות-עולמים לקיום הקהילה היהודית בעיר.

הנהלת "אירגון יוצאי רדאוץ" בישראל בשנות ה-50

אזכרה לנספים בשואה מבין יהודי רדאוץ (צולם בשנות ה-50)

ועד אירגון יוצאי רדאוץ באזכרה בשנות ה-50

Seventh batch of special childrem quota March 1948

THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל

Immigration Department

CERTIFICATE No. 112/VII

Name EINSETHAL Judith

Date of Birth 15

Sex F

Refugee Ship Pan

Camp No. 69

מחנה מס'

Date of departure from Cyprus 24 MAY 1948

יום היציאה מקפריסין

Signature of the Representative

חתימת הנציג

Famagusta 23 MAY 1948

תעודת שיחרור מקפריסין לקראת העליה ארצה

ריאירגון ההנהלה של "אירגון יוצאי רדאוץ" באזכרה, אוקטובר 1984

סוף דבר

מהחקירה המקפת שחקרתי את תולדות הקהילה היהודית ברדאוץ, תוך הכרת תולדות העיר עצמה, ובמעט שהשתדלתי למסור בספר זה - הגעתי למסקנה שחלומי (אודותיו סיפרתי בפתיחה) משקף את המציאות: הקהילה היהודית ברדאוץ איננה עוד...

מעט הנפשות היהודיות המתהלכות עוד שם עלי אדמות, ירחפו בקרוב מעל מצבות בית-הקברות...

וגם העיר רדאוץ איננה עוד... לא אותה העיר בה התבגרתי, עיר הולדתי, עיר ילדותי. לא העיר היהודית רדאוץ... היום זאת עיר אחרת, גם בצורתה וגם בצביונה.

אין להחזיר את גלגלי הזמן, אין לשנות את ההיסטוריה... אבל הידעו הדורות הבאים ללמוד לקח מתולדות הקהילה היהודית?... הלעולם יבנו קהילות של יהודים את הכלכלה בערים של מדינות זרות?... יקימו גורדי-שחקים, ארמונות ומגדלים, בתי-חרושת ובתי מסחר על אדמת נכר?... הלעולם לא ידעו לקרוא את "הכתובת על הקיר", יקימו ערים ומושבות בנכר, ירגישו עצמם בני המקום עד שיגורשו חפויי ראש ומחוסרי-כל ואף ייהרגו בידי אלה שנהנו מפרי עמלם - וגם אז השרידים יחפשו גלות חדשה?...

והספר הזה - האם יקראו בו בנינו ונכדינו?... או יישכח ויחד אתו תישכח גם עיר ואם בישראל, תישכח רדאוץ?...

ימים יגידו...

ספיחים

(מהתקופה שרדאוץ היתה עיר יהודית ואנחנו היינו צעירים)

ERINNERUNGEN AN RADAUTZ

von Mia Menczer (Dr. Noemi Pascal)

lch versuche, an Radautz zurückzudenken, wie es in meiner Kindheit war. Eine Definition der Stadt ist schwierig: Sie war nicht das "Städtel", von dem jüdische Schriftsteller, wie J.L. Perez, Manès Sperber oder S.J. Agnon erzählen, sie war aber auch keine österreichische Stadt mehr, nachdem das Ende des I. Weltkriegs die Juden, die ehemals in dieser Ecke der Habsburger Monarchie zu Hause waren in ein polnisches, ein russisches und ein rumänisches Gebiet - die Bukowina - zersplitterte. Auch kann man nicht behaupten, Radautz sei nur ein "Ableger" der Provinzhaupstadt Czernowitz gewesen, denn die beiden Städte unterscheiden sich im Wesen und in der Mentalität erheblich voneinander. Radautz hatte sein eigenes Gesicht. Es war von einem Völkergemisch bewohnt, das in Miniatur ungefähr der ethnischen Zusammensetzung des alten Kaiserreichs entsprach und, zumindest bis zum Übergreifen faschistischer Strömungen in den 30-er Jahren friedlich, oft sogar freundlich nebeneinander lebte. Meine Generation, die in Radautz zur Welt kam und aufwuchs, war noch geprägt von dem Bedauern unserer Eltern und Grosseltern. Sie lebten seit dem "Zusammenbruch", von dem in Gesprächen oft die Rede war, am Rande des Königreichs Rumänien, dem sie sich weder von der Sprache noch von der Kultur her zugehörig fühlten. Beides hatten sie aus der Vorkriegszeit mitgebracht und die jüdischen Bewohner von Radautz fühlten sich nicht als "Ostjuden ," sondern vielmehr als Exil-Österreicher. Man lernte die neue Landessprache, Rumänisch, nur widerwillig, sofern man sie beruflich benötigte. Deutsch blieb die Umgangssprache, zumindest in den Kreisen, die sich zur "gebildeten Schicht"

zählten. Aber auch Jiddisch wurde viel gesprochen, oder wenigstens von Allen verstanden.

Viele der jüdischen Intellektuellen hatten schon seit Anfang des Jahrhunderts das Leben westlicher Jugendlicher geführt, hatten als Couleurs-Studenten die Riten und Rituale analoger deutscher oder österreichischer Studenten- Brüderschaften in jüdische Studentenverbindungen übernommen. Man traf sich in jenen Vorkriegszeiten beim Tennisspiel und sonstigen gesellschaftlichen Gelegengeiten und, sooft es nötig oder möglich war, reiste man nach Wien, das Viele auch später noch als ihre geistige Heimat betrachteten. Unter der jüdischen Bevölkerung der Stadt befand sich ein stattlicher Anteil von angesehenen Ärzten, Anwälten, Richtern, Apothekern, Lehrern und höheren Beamten, die nicht nur untereinander, sonder auch mit vielen ihrer nichtjüdischen Kollegen und Bekannten einen freundschaftlichen Umgang pflegten. Dies blieb auch in der Zeit zwischen den beiden großen Kriegen mehr oder weniger unverändert.

Es gab in Radautz auch einen wolhabenden Mittelstand von kleineren und grösseren Kaufleuten, Angestellten und Handwerkern. Sie alle konnten ihr Gewerbe ungehindert betreiben und brachten es fast ausnahmslos zu bescheidenem bis erheblichem Wohlstand. Es waren solide, vertrauenswürdige Leute, bei denen man gern einkaufte und die man gern beschäftigte, wie der Maler Glaser, der Schneider Heitner, der Textilkaufmann Tannenbaum, der Glaswarenhandler Aron, die Witwe Schwammenthal, und viele, viele andere, deren sich vielleicht heute nur Wenige erinnern.

In den schweren Jahren, die auf den I. WeItkrieg folgten, waren aber auch viele Leute verarmt. Bei manchen war dies offenkundig und ihnen konnte auch effektiv geholfen werden. Es gab aber auch viele "verschämte Arme", die es sich nicht anmerken lassen wollten und die meine Mutter oft heimlich aufsuchte, um in diskreter Weise die Not ein wenig lindern zu

helfen. In jenen Jahren gründeten Damen und Herren der jüdischen Gesellschaft eine wohltätige Einrichtung, die "Armen-Ausspeise", wo warme Mahlzeiten angeboten wurden und Kleidung aus Sammlungen verteilt wurde. lch erinnere mich schmunzelnd an eine Erzählung meiner Mutter:

Man wollte einen Wohltätigkeitsabend zugunsten der Ausspeise veranstalten und stellte ein künstlerisches Programm zusammen. Jemand berichtete, dass ein Soldat namens Josef Schmidt in Radautz seinen Militärdienst absolvierte. Er habe, so erzählte man sich, eine schöne Stimme und konnte einige Lieder singen. Soldat Schmidt wurde daraufhin aus der Kaserne vor das Komitee zitiert und musste vorsingen. Das Urteil einiger "kunstverständiger" Komiteemitglieder lautete: "Er singt wie a Rickbett". Und so wurde Soldat Josef Schmidt nicht in das Abendprogramm aufgenommen.

*

Erst allmählich wurde es den Bukowiner Juden, nach dem Zusammenbruch der k. und k. Monarchie deutlich, dass sich ihre Lage unter der rumäinischen Herrschaft geändert hatte: Hatten sie früher noch als Offiziere oder Unteroffiziere in der Armee gedient, wie z.B. Dr. Bernhard Schimmel, mein Onkel, Karl (Chaim) Klüger und mein Vater, Dr. Israel Menczer, so war dies in Rumänien kaum erwähnenswert, denn das Vaterland, dem sie die Treue geschworen und für das sie im Krieg ihr Leben riskiert hatten, gab es nicht mehr, zumindest gehörten sie nicht mehr dazu. Juden durften in der rumänischen Armee keine Offiziersränge bekleiden, wurden aber als einfache Soldaten zum Militärdienst eingezogen, bis Rumänien sich der "Achse" anschloss und diejenigen, die nicht in die Deportation gingen, nun zur Zwangsarbeit eingezogen wurden. Jüdische Anwälte und Richter konnten noch bis Anfang 1940 weiterhin der Juristenkammer angehören.

*

Wir, die Nachkriegs-Generation, passten uns leichter als unsere EItern den Verhältnissen in Rumänien an, da wir schon unter dieser Herrschaft geboren wurden, sie Sprache erlernten und die Schule besuchten. Unsere Jugend war unbeschwert und wir fühlten uns in der Stadt geborgen, solange die düsteren Vorboten des zweiten, verheerenden Weltkriegs ihre Schatten noch nicht vorauswarfen. Wir lebten in gutem Einvernehmen mit den Schulkameradinnen, die zum Teil Rumäninnen und zum Teil "Deutsche" waren, wobei die Bezeichnung "Deutsche" auch von solchen in Anspruch genommen wurde, die - dem Namen nach - ruthenischer, polnischer ,tschechischer oder ungarischer Herkunft waren. Im Schmelztiegel der Bukowina bildeten sie eine Gruppe, die später ihre Zugehörigkeit zum Deutschtum noch viel stärker betonen sollte. Viele von ihnen folgten dem "Ruf des Führers" und gingen "heim ins Reich", wo sie häufig den Kriegswirren und den Entbehrungen zum Opfer fielen. Zunächst aber waren wir gemeinsam in der Volksschule, im Lyzeum, beim Klavierunterricht. Viele Eltern legten Wert darauf, dass ihre Kinder Fremdsprachen erlernten. weil man sich eine Zukunft mit Zugang zur "zivilisierten" westlichen Welt für sie versprach. In weiser Voraussicht lernten aber viele von uns schon in den 30-er Jahren Ivrit, denn die Idee, einmal nach Israel zu gehen, begann Gestalt anzunehmen. Die ersten Chalutzim waren schon dort. Auch viele progressiv eingestellte Intellektuelle, wie z.B. mein Onkel Emanuel (Meniu) Klüger und seine Frau Ruth gingen 1932-1933 hin, wo sie am Aufbau teilnahmen, Kriege und Entbehrungen mitmachten und im wahrsten Sinne des Wortes mithalfen, den Boden für die spätere Aliah vorzubereiten. Inzwischem aber lernten wir auch noch Anderes: So brachte mir, zum Beispiel, Chana Rauchbach, genannt "Das Pitzerl", die Anfangsgründe von Englisch und

Französisch bei, meist auf langen Spaziergängen über die Wiesen und Felder ausserhalb der Stadt. Und sie war froh, in jenen Stunden ihrem Zimmerhocken mit Schülern und Schülerinnen zu entrinnen. Denn Pitzerl führte ein stilles und bescheidenes Dasein, unterrichtete Kinder und sparte mühsam etwas Geld zusammen, um sich den Traum ihres Lebens - eine Reise nach Amerika zu ihrem Bruder - zu verwirklichen.

Als es dann endlich so weit war, liess sie sich von einem Vetter, der sich als Frauenarzt niederlassen wollte, überreden, ihm ihr sauer verdientes Geld zu leihen. Sie hat es niemals wiederbekommen, denn sie wurde mit allen anderen 1941 deportiert und starb irgendwo einen elenden, anonymen Tod.

Auch Frau Dr. Kusia Hamburger, geb. Weber, bei der wir später Englisch lernten, hatte ein trauriges Schicksal. Sie war aus Wien gefluchtet, wo sie ihren Mann verloren hatte und lebte nun in Radautz, im Hause ihres Vaters, Dr. Weber, wo auch ihre Schwester Thea, nach gescheiterter Ehe mit einem deutschen Rittmeister, Zuflucht gefunden hatte. Als die Deportation der Radautzer Juden angekündigt wurde, nahmen sich Dr. Weber und Thea das Leben. Kusia blieb zurück, wurde aber geisteskrank und ging kläglich und verlassen zugrunde. Ich kenne nicht die vielen, vielen Schicksale aller Gestalten meiner Kindheit. Sicherlich lassen sich ähnlich tragische Geschichten über die meisten berichten.

Und gern würde ich alle Namen rufen, an die ich immer noch denke, wenn ich Nachts wach liege und an die Vergangenheit denke. Namen, die niemand mehr erwähnt, weil es Keinen mehr gibt, der sie ausspricht. Diese Namen hat der Wind verweht und viele ihrer Träger liegen in namenlosen Gräbern, irgendwo am Rande der Wege, die in die Deportation und ins Elend geführt haben. Ein Name ist doch im jüdischen Glauben etwas Wichtiges und Bedeutsames. Man ruft ihn beim Kaddisch und beim Jiskor am Jom Kippur, um den Geist des Toten nicht völlig untergehen zu lassen. Mir fallen so viele Namen ein, und nicht

nur die der Wohlhabenden der Stadt. Es sind solche, deren bescheidenes Dasein meine Kinderjahre begleitet hat und die dazugehören.

In seinem Buch "'La Promesse de I'Aube" (in deutscher Übersetzung "'Erste Liebe, letzte Liebe") schrieb der jüdisch-französische Schriftsteller polnischer Herkunft, Romain Gary, über seine Kindheit in Wilno. Seine Mutter, von der sein Buch handelt, hatte ihm in einer absurd erscheinenden Vision eine grosse Zukunft prophezeit. Er würde einmal ein grosser Politiker, Botschafter von Frankreich, Schriftsteller werden... Im Städchen Wilno wurde darüber gelächelt. Aber ein alter Mann, der im gleichen Hause wohnte, sprach ihn an, gab ihm Süssigkeiten und trug ihm eine dringende Bitte vor. Ich lasse den Autor selber erzählen:

"*Nicht auf alle Bewohner der Grossen Pohulanka Nr. 16 hatte die dramatische Offenbarung mezner künftigen Grösse die gleiche zwerchfellersschütternde Wirkung.*

Es gab unter Ihnen einen gewissen Herrn Piekielny - in polnischer Sprache bedeuet das "höllisch". lch weiss nicht, unter welchen Umständen die Vorfahren des ausgezeichneten Mannes zu diesem ungewöhlichen Namen gekommen waren, niemals jedoch passte ein Name schlechter zu seinem Träger. Herr Piekielny sah aus wie ein trauriges, peinlich sauberes und in Gedanken verlorenes Mäuschen. Er wirkte so diskret, verwischt, kurz gesagt: nicht vorhanden, wie dies einem Mann gelingen kann, der durch die Macht der Dinge trotz allem gezwungen ist, sich, wenn auch nur wenig, über den Erdboden zu erheben. Er war sehr leicht zu beeindrucken, und die absolute Sicherheit, mit der meine Mutter ihre Prophezeiung vorgebracht hatte, wobei sie eine Hand in reinstem biblischem Stil auf meinen Kopf legte, hatte ihn in höchstem Masse verwirrt. Jedesmal, wenn er mir auf der Treppe begegnete, blieb er stehen und betrachtete mich ernst und ehrfurchtsvoll. Ein - oder zweimal wagte er es, mir die Wange zu tütscheln. Dann

schenkte er mir zwei Dutzend Bleisoldaten und eine Festung aus Pappe. Er lud mich sogar in seine Wohnung ein und überschüttete mich mit Bonbons und türkischem Konfekt. Während ich mich vollstopfte - man weiss nie, was morgen kommt - blieb der kleine Mann mir gegenüber sitzen und fuhr sich über sein vom Tabaksaft gerotetes Bärtchen. Und dann kam eines Tages die ergreifende Bitte, der Aufschrei des Herzens, das Eingeständnis eines verzehrenden, masslosen Ehrgeizes, den dieses freundliche Menschenmäuschen unter seiner Weste barg.

"Wenn du dann... "

Etwas geniert sah er sich um, war sich zweifellos seiner Naivität bewusst, aber unfähig, sich zu beherrschen.

"Wenn du dann...all das bist, was deine Mutter gesagt hat..."

Ich sah ihn aufmerksam an. Die Schachtel mit dem Konfekt war kaum angebrochen. Instinktiv erriet ich, dass nur kraft der blendenden Zukunft, die meine Mutter mir prophezeit hatte, ein Recht darauf zustand.

"Ich werde französischer Botschafter werden", sagte ich zuversichtlich.

"Nimm noch ein bisschen", sagte Herr Piekielny und schob mir die Schachtel hin.

Ich bediente mich. Er hustelte.

"Mütter verstehen sich auf solche Dinge", meinte er. "Vielleicht wirst du wirklich ein Mann von Rang. Vielleicht wirst du sogar in Zeitungen schreiben, oder Bücher... " Er beugte sich zu mir und legte mir eine Hand aufs Knie. Er senkte die Stimme.

"Nun gut! Wenn du dann Persönlichkeiten begegnest, bedeutenden Männern, versprich mir, dass du ihnen sagen wirst..."

In den Augen der Maus leuchtete plötzlich wahnsinniger Ehrgeiz auf.

"Versprich mir, dass du ihnen sagen wirst: in der Grossen Pohulanka Nr. 16 in Wilno wohnte Herr Piekienly..."

Sein Blick senkte sich mit stummem Flehen in den meinen. Seine Hand lag auf meinem Knie. Ich ass meine Bonbons, indem ich ihm ernst in die Augen sah.

Bei Kriegsende nahm in England, wohin ich vier Jahre um zuvor gekommen war, weiterzukämpfen, Ihre Majestät, die Königin Elisabeth, die Mutter der jetzigen Herrscherin, auf dem Flugfeld von Hartford Bridge die Parade unseres Geschwaders ab. lch war mit meiner Besatzung neben meinem Flugzeug in strammer Haltung angetreten. Die Königin blieb vor mir stehen und fragte mit dem gütigen Lächeln, das sie mit Recht so volkstümlich gemacht hat, aus welcher Gegend Frankreichs ich stamme. Taktvoll antwortete ich "Aus Nizza", um die Dinge für Ihre Huldvolle Majestät nicht zu erschweren. Und dann... Es war starker als ich. lch glaubte den kleinen Mann geradezu vor mir zu sehen, wie er fuchtelte und gestikulierte, mit dem Fuss ausfstampfte und sich die Barthaare ausraufte, um sich mir wieder in Erinnerrung zu bringen. lch versuchte mich zurückzuhalten, aber die Worte kamen mir ganz von selbst auf die Lippen, und fest entschlossen, den verrückten Traum einer Maus zu verwirklichen, verkündete ich der Königin laut und deutlich:

"In der Grossen Pohulanka Nr. 16 in Wilno wohnte ein gewisser Herr Piekienly... "

Ihre Majestät neigte huldvoll den Kopf und nahm weiter die Parade ab. Der Kommandant des Geschwaders "Lothringen ", mein lieber Henri de Rancourt, warf mir im Vorübergehen einen giftigen Blick zu.

Und wenn schon: ich hatte mein Konfekt verdient.

Heute hat die freundliche Maus von Wilno ihr winziges Dasein in den Verbrennungsöfen der Nazis beendet, gemeinsam mit etlichen Millionen Juden aus ganz Europa.

Ich fahre jedoch fort, auch weiterhin bei meinen Begegnungen mit den Grossen dieser Erde mein Versprechen gewissenhaft einzulösen. Von den Rangen der UNO bis zur Botschaft in London. vom Bundespalast in Bern bis zum Elysee, vor Charles de Gaulle und vor Wichinsky, vor hohen Würdenträgern und Erbauern tausendjähriger Reiche, überall habe ich des kleinen Mannes Erwähnung getan, und ich hatte sogar die Freude, mehr als einmal über die weitgespannten Netze des amerikanischen Fernsehens ein paar Dutzend Millionen von Zuhörern verkünden zu können, dass in der Grossen Pohulanka Nr. 16 in Wilno ein gewisser Herr Piekielny wohnte, Gott hab ihn selig.

Aber was geschehen ist, ist geschehen, und die Knochen des Kleinen Mannes, die beim Herausnehmen aus dem Ofen in Seife verwandelt wurden, haben - es ist entsetzlich, dies zu sagen schon vor langer Zeit "Reinlichkeitsbedürfnisse" von Nazis befriedigt."

Nun bin ich weder Botschafterin, noch Schriftsellerin, noch sonst durch irgendwelche Verdienste berühmt geworden, um anderen berühmten Persönlichkeiten die Namen vergessener Radautzer ins Gesicht rufen zu können. Auch bin ich fest überzeugt, dass Romain Gary sich irrte, als er meinte der Alte Mann sei von Ehrgeiz getrieben worden, als er den Wunsch aussprach, dass sein Name gennant werde. Es war bestimmt nur die tausendjährige jüdische Sehnsucht, der Name möge nicht im Ozean der Ewigkeit für immer untergehen. Und deshalb will auch ich diese, vielleicht einzige Gelegenheit nutzen, um, zum Beispiel, der von meiner Mutter immer verehrten alten Frau Reifler zu gedenken, so wie ich sie noch vor mir sehe auf einem Bänkchen vor dem Tor des Hauses neben der Drogerie Jurgrau sitzend, ein graues Umschlagtuch um die Schultern. Einmal riss ich von zu Hause aus und rannte durch die Strassen. Als ich an

Frau Reifler vorbeikam, hörte ich sie einer Nachbarin zurufen: "Kikt's un, du loift dem Dr. Menczer san Affegefriess!" Ich nahm das sehr ernst und betrachtete mich fortan als solches.

Und wo ist Herr Blei geblieben, der im Toreigang des Hauses Kirchengasse NO.4 "Nusserl" und Kürbiskerne auf seinem eisernen Öfchen rastete und im Frühjahr Mostäpfel an die Kinder verkaufte? Neben ihm stand oft ein verkrüppeltes Mädchen, sie hiess Thaler und hatte von Geburt an ein krummes Bein. Niemand dachte damals daran, dass man so etwas operieren kann. Und woher hatte man auch das Geld dafur nehmen sollen?

Vor allem aber, und zutiefst in meinem Herzen eingeprägt, bleibt Chane-Ruchel. Ihren Zunamen habe ich nie gewusst. Sie gehört zu meiner Kindheit und zum Elternhaus, als wäre sie ein Teil davon. Chane-Ruchel war ein winziges, vom Tragen schwerer Lasten gebeugtes, verhutzeltes Weiblein. Ihre Hüften waren von den beiden riesigen Henkelkörben, in denen sie frischgebackene Brote austrug, wundgescheuert. Deshalb hatte sie sie, unter dem langen Röcken und der unvermeidlichen Schürze, ausgepolstert. Ihr verrunzeltes Gesicht, das es unmöglich machte, ihr Alter zu erraten, sah Sommer und Winter unter einem grossen Kopftuch hervor. Im Winter aber waren die Augenbrauen mit Reif besetzt, wenn sie Haus kam, begleitet vom Duft der ofenwarmen Brotlaibe, den ich heute noch zu spüren vermeine.

Chane-Ruchel hatte ihren Stolz, der sie bewog, eine Verköstigung in der Armen-Ausspeise kategorisch abzulehnen. Sie woltte ihren Unterhalt mit Arbeit verdienen und niemand konnte sie davon abhalten. Sie bewohnte ein winziges Häuschen in einer Nebengasse der Voitinelergasse, wo die Toplitza vorbeifloss. In dem einzigen Raum, der mit einem sauber geglätteten Lehmfussboden ausgestattet war, wohnten auch ihr verwitweter, lungenkranker Sohn und das Licht ihres Lebens, die Enkelin Chanele. Für sie schuftete und plagte sie sich. Und

trotzdem war Chane-Ruchel voller Witz und jüdischen Humors. Immer lachte sie, wenn sie mit meiner Grossmutter am Küchentisch sass wo man ihr so ganz nebenbei eine Mahlzeit vorsetzte, immer hatte sie eine kleine Geschichte bereit, entweder aus der Stadt oder aus dem unerschöpflichen jüdischen Gedankenschatz. Wir alle hatten eine tiefe Ehrfurcht vor ihr. Hätte Schalom Alechem oder I. Basehevis-Singer sie gekannt, sie hätten sie in ihren Schriften verewigt. So aber muss ich es tun, obwohl mir die Gabe abgeht, dieser wahrhaft sinnbildlichen Gestalt gerecht zu werden. In welchem Strassengraben mag sie ihr armes Leben beendet haben? Und was ist aus Chanele geworden? Wer weiss das schon? Sie mögen zumindest in diesen Zeilen weiterleben.

Mir selber ist es, durch eine Fügung des Schicksals, erspart geblieben, die Vertreibung und den Untergang des Radautzer Judentums, der mit dem Eintritt Rumäniens in den II Weltkrieg 1941 beggan, mitzuerleben. Ich sah nicht, wie die Juden aus den umliegenden Gemeinden von Soldaten zusammengetrieben und nach Radautz gebracht wurden, wo sie zum Teil von mitleidigen Glaubensgenossen aufgenommen wurden, nur um dann zusammen mit diesen in Viehwagen verladen und deportiert zu werden. Auch ein Grossteil meiner Familie, darunter meine 70 jährige Grossmutter, meine Tante Lotti und ihr Mann Israel Locker und noch andere Verwandte war darunter. Manche von ihnen kehrten nicht wieder.

Schon ein Jahr zuvor, 1940, als die Russen die Nordbukowina besetzten, waren mehrere junge Juden aus Radautz, in der Hoffnung, einer schlimmeren Zukunft zu entgehen, über die Grenze nach Czernowitz gegangen. Nach dem Rückzug der Russen ereilte sie aber das gleiche Schicksal wie das der anderen Radautzer Juden und so mancher von ihnen, so mein guter Jugendfreund Max Jawetz, mussten in der Deportation ihr Leben lassen.

Nach Kriegsende kamen die Überlebenden aus "Transnistrien" zurück. Nach und nach wanderten sie nach Israel aus und begannen dort, ein neues Leben aufzubauen. Heute liegen die Gräber meiner Lieben zum Teil auf dem Radautzer Friedhof, zum Teil am Chof Hacarmel in Haifa.

*

Ob ich Sehnsucht nach Radautz habe?

Ja.

Ob ich jemals dorthin zurückkehren wurde.

Nein.

Denn wir sehnen uns nicht nach Orten, sondern nach den Zeiten, die wir dort verlebt haben. Die Zeiten aber kehren niemals wieder.

ERINNERUNGEN AN MEINEN VATER

MIA MENCZER (Dr. Noemi Pascal)

Als mein Vater, Dr. Israel Maier Menczer, am 1. September 1938 im Alter von nur 51 Jahren plötzlich verstarb, ahnten die wenigsten derer, die sich an seinem Grabe versammelten, dass der Untergang einer Epoche im Leben der Stadt Radautz kurz bevorstand. Ein Jahr danach, auf den Tag genau, fiel Hitler's Wehrmacht in Polen ein. Der II. Weltkrieg und die fürchterlichen Ereignisse, die er mit sich brachte, nahmen ihren Anfang.

Mein Vater hatte die Dinge vorausgesehen. Seine analytische Gabe für politisches Geschehen, seine ständig wachsende, nagende Sorge um das jüdische Schicksal mögen daran schuld gewesen sein, dass sein Herz an jenem warmen Spätsommerabend, ohne Vorwarnung zu schlagen aufhörte.

Am Grab meines Vaters wurden Reden gehalten. Freunde und Berufskollegen, Juden wie Nichtjuden würdigten seine Fähigkeiten und Leistungen, doch blieb Vieles unerwähnt.

Wohl war es wahr, dass mein Vater ein hervorrangender Anwalt gewesen war, der - dank seines sprühenden Geistes und Humors, zugleich mit seiner scharfen Logik - im Gerichtssaal Richter und Prozessgegner gleichermassen faszinierte. Ebenso wahr war es, dass er mit allen Fasern seines Daseins vor allem ein Jude gewesen ist, der jüdischen Folklore ebenso verschrieben wie dem Bewusstsein jüdischer Geschichte und jüdischen Leidens. Auch war er gerade deswegen immer für Recht und gegen das Unrecht eingetreten. Wenige aber kannten die Einzelheiten seines Werdegangs. Er war als ältester Sohn

eines frommen Juden aus Bilka, vom Vater für die Laufbahn eines Rabbiners bestimmt worden. In seiner Jugend studierte er deshalb Talmud und Gemara, verstand aber ihren Inhalt im Sinne des modernen Zeitgeistes und versuchte beides zu vereinen. Er behielt dabei für sich nur jene Lehren, in denen er einen Sinn für die sozial-politishen Verhältnisse der Gegenwart sah. Vor den Wahrheiten der jüdischen Moral und des jüdischen Denkens hatte er gebührende Ehrfurcht, trennte aber streng zwischen echtem Glauben, großen Lehren und Weisheiten einerseits und anachronistischen, ihrer Bedeutung längst beraubten Ritualen der routinemässig angewandten, ihres tieferen Sinnes beraubten Tradition auf der anderen Seite.

Als er genug zu wissen glaubte, verliess er, gegen den Willen seines Vaters, die Jeschiwah und begab sich auf die Wanderschaft, gab Nachhilfestunden für Kinder begüterter jüdischer Familien um selber sein Brot zu verdienen und sein Jura-Studium zu finanzieren. Die Mühen und Entbehrungen, die ihn während jener Jahre begleiteten ertrug er ohne Klage und promovierte schliesslich "summa cum laudae" in Wien. Dort lernte er meine Mutter, Rosa Klüger, kennen, die mit ihren Eltern und drei jüngeren Geschwistern im Krieg aus Radautz geflüchtet waren. Meine Eltern heirateten 1918 in Wien. Es war, der schweren Nachkriegszeit entsprechend, eine bescheidene Trauung. Kurz danach kehrte die Familie nach Radautz zurück und mein Vater eröffnete dort seine Anwaltskanzlei. Er war sehr bald gesucht und geschätzt und es ging finanziell rasch aufwärts.

In den 20-er Jahren wurde mein Vater Director der Radautzer Filiale der Kreditbank. Viele Leute brachten ihre Spareinlagen zu dieser Bank, weil sie in der Person meines Vaters einen Vertrauensmann sahen.

Ich entsinne mich noch aus meiner frühen Kindheit eines Ereignisses, das ich erst viel später begriff. Damals gingen meine Mutter, die Grossmutter und noch unverheiratete Tante Lotti mit rotgeweinten Augen durch das Haus und man sprach

von dem "grossen Krach". Der Direktor der Czernowitzer Filiale beging Selbstmord. Mein Vater aber, der das Vertrauen, das die Menschen in ihn gesetzt hatten, nicht enttäuschen wollte, zahlte ihnen ihre Einlagen auf Heller und Pfennig, mit seinem eingenen Vermögen zurück. Wir blieben völlig mittellos, aber ich höre noch die Worte meines Vaters: "Ich darf sie nicht im Stich lassen. Wir werden es schon überstehen." Und tatsächlich ging es danach wieder aufwärts mit der Kanzlei, es kamen viele große Prozesse, durch die der Name meines Vaters weit über Radautz hinaus bekannt wurde.

*

In jenen Jahren stand das jüdische kulturelle Leben der Stadt in Blüte. Es gab auch die ersten zionistischen Bewegungen, Jugendvereine, Sportvereinigungen, wie "Hagwiruh", es kamen Tourneen jüdischer Theater, es gab Vorträge und Versammlungen vieler Art. Zugleich aber wuchsen andere Bewegungen in der Vielvölker-Provinz Bukowina: Die deutsche Volksgruppe, der sich ukrainischruthenische, polnische und tschechische Abkömmlinge zugehörig fühlten, formierte sich zu frühnazistischen, zunächst noch stark deutsch-nationalistischen Vereinigungen. Man turnte im "Jahn"- Verein, spielte Theater im Deutschen Haus (unter der Leitung des Buchhandlers Schledt, dem man später Verführung junger Mädchen aus seiner Amateurtruppe nachsagte), man sang abends in den Vereinen deutsche Volkslieder, wanderte mit Marschgesängen durch die Gegend.

Die rumänische Volksgruppe, mit ihrem nach dem I. Weltkrieg gewachsenen Selbstbewusstsein, dem Grossreich Rumänien anzugehören, folgte ihrerseits mehreren politischen Strömungen. Diese gingen von der demokratischen Bauernpartei (die mein Vater moralisch billigte, ohne ihr anzugehören), bis hin zu den rechtsextremen Parteien. Da waren die "Cuzisten" des rumänischen Nationalisten A. C. Cuza, deren Schlägertrupps die Städte der Bukowina unsicher machten und da war die

"Eiserne Garde", die extrem-rechte faschistische Partei, die später den König Carol II vom Thron jagen und für kurze Zeit eine blutige antisemitische Diktatur installieren sollte. Sie hatten viele Anhänger in der Stadt, darunter auch zahlreiche Intelektuelle.

Das ferne Wetterleuchten, der leise grollende Donner des aufziehenden Gewitters wurde schon Anfang der 30-er Jahre von Hellhörigen, wie es mein Vater war, vernommem. Es schien aber, als trüge gerade dies dazu bei, dass sich die Reihen der Juden fester schlossen, sie sich intensiver mit eigenen Kultur und Geschichte befassten. Es kamen Besucher aus dem Ausland, so auch dem Land der Hoffnung, Palästina, dessen man immer mehr bewusst wurde. 1m Januar 1930 hielt Schmarjahu Levin in Radautz einen Vortrag und war Gast in unserem Haus. Von diesem Besuch sprachen wir alle noch Jahre danach. Alle Juden der Stadt drangten sich, seinen Worten zu lauschen. Ein andermal kam Dr. Immanuel Olswanger, der bekannte Literat, auf einer Vortragstournee auch nach Radautz. Auch er war unser Gast. Meine Eltern räumten ihm, wie es damals Brauch war, ihr Schlafzimmer ein und wollten selber im Gästezimmer übernachten. Zur Schlafenszeit sagte Olswanger jedoch: "Bleiben Sie doch bei mir, Dr. Menczer, wir haben noch so vieles, worüber wir reden müssen!" Und mein Vater blieb bis zum frühen Morgen bei ihm. Sie tauschten jüdische Geschichten und Anekdoten aus. Diesen Gesprächen entstammt ein Teil des Buches von I. Olswanger, das er "Rojinkes un' Mandeln" betitelte - eine Sammlung bitterer und süsser Erzählungen und Betracthtungen aus der jüdischen Folklore.

Die Gabe des Erzählens lag meinem Vater im Blut. Oft sah man ihn, in Begleitung von Freunden und Bekannten, meistens bei seinem sehr geschätzten Freund Alter Wassermann eingehängt, durch die Straßen gehen, oder auch auf einer Bank im Park sitzen. Dann gab er, wenn er gerade in Stimmung war, einen ganzen Schatz von witzigen und nachdenklichen

Gedanken von sich. Immer mehr Leute kamen dazu, um ihn zu hören. Vorbeigehende Anhänger antisemitischer Gruppierungen warfen giftige Blicke auf die Gruppe der lachenden und gestikulierenden Juden, doch noch geschah nichts.

An einem Winterabend, Anfang der 30-er Jahre, sass ich bei meinem Vater auf dem Schoss und blickte mit ihm in das Czernowitzer "Morgenblatt". Dort stand in grossen Lettern ein Titel: "Nazi-Terror dauert an". Ich dachte, den Namen Nazi hatte ich doch schon mal gehört. Ob er mit Zunamen Terror hiess? Ich fragte meinen Vater: "Wer ist dieser Nazi?" Und mein Vater erwiderte: "Den kennst Du nicht, Kind. Brauchst ihn auch nie zu kennen."

Immer öfter ritten die cuzistischen Schlägerbanden in ihren blauen Hemden durch die Stadt. Sie waren mit Schlagstöcken, Keulen und Gewehren bewaffnet, mit denen sie die Menschen von den Strassen trieben. Nur ein paar Gassenjungen und Bauern in Nationaltracht jubelten ihnen zu. Alle Hunde bellten.

Die Juden verbarrikadierten sich hinter geschlossenen Fensterladen und lauschten angstvoll auf die herausgebrüllten Parolen. Der Eisenwarenhandler Salo Jahr wollte gerade seinen Laden schliessen, als sie über ihn herfielen, ihn mit seinen eigenen Ketten bewusstlos prügelten und davonritten. Dann strengten sie gegen ihn - um sich selber ein Alibi zu beschaffen - einen Prozess wegen irgendwelcher imaginärer Vergehen an. Mein Vater riet Herrn Jahr, sich der Bande vor Gericht zu stellen. Er übernahm seine Verteidigung. Zu aller Leute Erstaunen gewann Salo Jahr den Prozess. Mein Vater lehnte es ab, für eine Sache, die er als Sache aller Juden betrachtete, ein Honorar anzunehmen.

Wier aber mussten uns eine Zeitlang vorsehen und mein Zimmer wurde in den zum Hofe gehenden Teil des Hauses verlegt, weil Steine an die Fenster geworfen wurden und der berüchtigte Abgeordnete Nichifor Robu erklärte, das erste Haus, das in Radautz brennen würde, sei das des Dr. Menczer.

In den folgenden Jahren griff der Rechtsextremismus in der Stadt immer mehr um sich und es tauchten vermehrt die grünen Hemden der "Eisernen Garde" auf. Immer öfter wurden jüdische Mädchen und junge Männer angezeigt, unter dem Vorwand, sie hatten kommunistische Lieder - angeblich sogar die "Internationale" - gesungen oder sonstige staatsfeindliche Akte begangen. Mein Vater verteidigte auch diese jungen Leute und es gelang ihm, sie vor schweren Strafen zu bewahren. Sie gingen später nach Eretz Israel. Mein Vater selber hielt sich für alt und körperlich zu wenig in der Lage, selber dort den Boden zu bearbeiten und Pionierarbeit zu tun. Er förderte und unterstützte aber mit allen Mitteln die zionistische Bewegung und alle, die ihr angehörten.

Vielleicht hatte sein früher Tod den einzigen Sinn darin, dass ihm das tragische Erlebnis der Deportation und der äussersten Erniedrigung erspart geblieben ist.

*

Ich habe mir sagen lassen, dass heute noch geflügelte Worte jüdischen Humors unter den jetzt zum grossen Teil in Israel lebenden, ehemaligen Radautzern zirkulieren. Von manchen dieser Aussprüche weiss man längst nicht mehr, dass sie von Dr. Israel Menczer stammen. Er lebt in diesen Worten weiter, so wie er auch in meiner Erinnerung weiterlebt.

Sein Grab auf dem Radautzer Friedhof Wurde mehrmals von brutalen Angehörigen der umliegenden kommunistischen Kollektivwirtschaften geschändet, Marmorteile gestohlen, der Stein zerborsten. Er wurde immer wieder neu aufgerichtet. Dieser Grabstein, an dem die Narben der Zeit und der sinnlosen Gewalttätigkeit zu sehen sind, ist ein Symbol der Zeiten, die er, wie der Name meines Vaters, überdauert hat.

ד"ר ישראל מנצ'ר

"השומר הצעיר" ברדאוץ

הקן נוסד ע"י סטודנטים מרדאוץ שלמדו בוינה. בתום מלחמת העולם הראשונה חזרו לרדאוץ. בין החוזרים היו האחים בירר, שאביהם, ד"ר בירר, היה בין מייסדי ובין מורי בית הספר העברי הראשון ברדאוץ "שפה ברורה".

ההתלהבות הציונית הביאה מהר מאוד רבים מטובי הנוער הלומד להצטרף לקן. השפעתה של תנועת הנוער הגרמנית "וואנדרפוגל" Wandervogel היתה רבה והיא יצרה את הדפוסים האירגוניים של תנועת "הצופים", שהיא חלק של "השומר הצעיר".

בסוף שנת 1919 והתחלת 1920 עלו השומרים הראשונים מקן רדאוץ לארץ-ישראל והיו בין מקימי הקיבוצים דגניה ג' ולאחר מכן גניגר.

בשנות ה-20 הראשונות אורגנו כבר "המושבות". אלה היו מחנות קיץ של השומרים מכל בוקובינה, שנמשכו במשך כל תקופת החופשה הגדולה.

כאמור, השומר הצעיר חינך ל"צופיות", לעזרה לחלש, לבילוי בחיק הטבע, לפעולות ספורט ובעיקר ליהדות ולציונות. ההנהגה הראשית בתקופה זו היתה בצ'רנוביץ, ומקן זה באו הרבה מדריכים שהדריכו את הקן ברדאוץ.

התנועה בבוקובינה התאחדה לאחר מכן עם התנועה שקמה בבסארביה, ברגאט ובטראנסילבניה, וזה היה מנוף להתפתחות הקן.

המצב בארץ-ישראל השפיע מאוד והמשבר וחוסר העבודה בשנת 1927, הפסקת העליה ע"י ממשלת "המנדט", גרמו נזקים כבדים לתנועה הציונית בכלל ולתנועות הנוער בפרט. בשנת 1929, לאחר "המאורעות" בארץ, התחיל גל חדש של "עליה", ורבים מהקן עלו והקימו קיבוצים חדשים.

חברי הקן נטלו חלק גדול בפעולות למען "הקרן הקיימת לישראל".

פעולה ענפה התפתחה באגודת הספורט "הגבורה" בענפים שונים: בהתעמלות מכשירים, באתלטיקה קלה, בכדורגל ובפרט בטיולים. למדנו להכיר את הרי הקארפטים ושלוחותיהם ואת נופיהם היפים.

הפעולה החשובה ביותר היתה הפעולה החינוכית: לימוד השפה העברית, לימוד ההיסטוריה היהודית והכרת הספרות העברית. שיתוף פעולה מבורך היה עם ההסתדרות הציונית במקום, אגודת "דורשי-ציון".

לעזרת הקן המקומי בא ועד הורים שהיה מורכב לא תמיד רק מהורי החניכים, כי אם גם מנכבדי הקהילה ובפרט הציונים שבה, שעזרו הרבה.

באופן מיוחד עלי לציין את שיתוף הפעולה של הרב הראשי, הרב ד"ר יעקב נאכט. ביתו היה תמיד פתוח לקבלנו, ותמיד היה מוכן עם עצה טובה.

בשנות ה-30 הראשונות היתה השפעה קומוניסטית חזקה בתוך הקהילה היהודית, וזה כלל נוער עובד ונוער לומד והרבה "סלון קומוניסטים". השומר הצעיר נלחם קשות באלמנטים אלה. הקומוניסטים הביאו אז את הדוגמה של התיישבות יהודית ב"בירוביג'אן" בסיביר כפתרון לשאלה היהודית, בניגוד לפתרון הציוני של ההתיישבות בארץ-ישראל. השומר הצעיר סבל אז אבידות רבות, אבל זה גם גיבש את הנאמנים.

בשנות 1932, 1933 שוב עלתה קבוצה גדולה של שומרים מרדאוץ ארצה והקימו את הקיבוץ "שער העמקים" והשלימו את קיבוץ שריד.

בסיכום: רדאוץ היתה קהילה יהודית ערה ותוססת עם חיים יהודיים מלאים. תנועת "השומר הצעיר" בתוכה היתה תנועת הנוער החשובה ביותר. ברשימה זו לא התכוונתי לכתוב "היסטוריה", כי אם רק זכרונות אישיים מתקופת נעורי.

עליתי ארצה בקיץ 1933 בטרם גיוסי לצבא הרומני. מאז אני חי בקיבוץ שריד.

משה (מוניו) בולר

קופל פרסנר

א קורצער איבערבליק איבער דער יונגבעוועגונג "השומר-הצעיר" אין ראדאוץ-בוקובינה, אין די יאהרען 1914-18 33-1925

מיטן פארענדיגען זיך די ערשטע וועלט-מלחמה האט זיך אנגעהויבען אין דעם שטילען ווינקעל פון דער בוקובינה, רדאוץ, א שטארקער ווילען פון ארגאניזירען זיך. דאס איז געווען דער אנהויב פון דער יידישער אמאנציפאציע. יידען האבען אנגעהויבען צו פארשטיין אז זייערע קרבנות וואס זענען געפאלען אין דער מלחמה זענען געווען א אומזיסטיגע אין אהן א תכלית. דער יידישער סאלדאט האט נישט פארטיידיגט זיין היימאט.

דאס האט דערפיהרט אז מען בעדארף זארגען פאר א אייגענער מדינה. יידען בעדארפען ווערן בויארבייטער, זיך זעלבסט איבערבויען אין פארלאזען די לייכטע פרנסה'ס אין פאהרען אין דעם לאנד וואס איז איהם ציגעזאגט געווארען פאר טויזענדער יאהרען.

אין דערפאר האבען זיך אנגעהויבען ארגאניזירען יידישע פאריינען מיט פארשידענע וועלט-אנשויאונגען אין נאך א געוויסער פארבעריטונג, "הכשרה", געפאהרען אויף פארשידנע אופנים, ווער ס'איז געגאנגען צו פיס, אין ווער ס'איז געפאהרען אויף א צערטיפיקאט לויט דעם ערלאס פון דער ענגלישען אימפעריע קיין פאלעסטינה אין דארט געגרינדעט די יידישע קומונע אין וועלעכער ער האט באשלאסען צו לעבען, אבי ער זאל מיטהעלפען בויען דאס לאנד.

די ערשטע גרינדער פון "השומר-הצעיר" אין רדאוץ זענען געווען: פישעל געזנער, מוניו געזנער, הרמאן געלבער, צבי און חיה שעכטער. זיי זענען עולה געווען אין געלעבט אין א זעלעכע קיבוצים.

צבי שעכטער (יחיאלי) ז"ל איז מיט דער צייט געווען א איינקויפער פון שיפען פאר דער שיפסגעזעלשאפט "צים".

זיין שוואנגער, צלו לאופער, וואס איז געווען ראש-הקן פון "השומר-הצעיר" אין רדאוץ, איז געווען א מיטגליד פון דער "הגנה", אין איז אויף א טראגישען אופן פון די אראבער דערשאסען געווארען. איין יאהר שפעטער איז יאניו באומגארטען געפאלען אין דעם אומצינגעלטען קיבוץ נגבה.

צום גרויסען "מזל" זענען נאך היינט א סך רדאוצער צערשפרייט אין די קיבוצים. מוניו בולר אין שריד, סאלי פיקער אין ברכה הורוביץ אין שריד,

דודל בולער, מדי שעכטער, יעניו פיצער אין הערשל יעגער אין שמיר, הרבי בולר אין קיבוץ מרחביה, מנדל ויינשטיין אין ציפה פאסטילניק אין קבוץ שער-העמקים, קונו מערלינג אין קיבוץ אילון, דורה וינגלער אין שער-העמקים. זיי האבען אויפגעשטעלט משפחות און פון זייערע קינדער זענען פארהאנען מיליטער-מענער אין דער יידישען ארמע אין האבען גרויסע פארדינסטען.

דיעזע האבען זיך אומגעשטעלט אין פארוואנדעלט געווארען אין "חקלאים" - לאנדווירטע.

אין רדאוץ האט א טייל פון דער "השומר-הצעיר" באוועגונג טיילגענומען אין פארשידענע קולטורעלע פראנשטאלטונגען, אין ספארט. ס'איז כדאי צו דערמאנען אונזערע אטלעטען אין אונזערע פוטבאליסטען: יאניו פיינגולד, נתן גרוסמן, שייקאלע גולדענבערג, קוזיו קאפעזידער אין שנוקי בולר וואס געפינט זיך אין רוסלאנד. דער אקטיוויסט ארגאניזאטור איז געווען הרצל קרונענפעלד. א דאנק זיי האט די קריסטליכע באפעלקערונג אוגעהויבען צו זעהען אז יידען זענען פעהיג צו אסאך אקטיויטעטען. זיי האבען אונגעהויבען האבען דרך-ארץ פאר דער יידישען בעפעלקערונג, צו האבען דרך-ארץ פאר דער בלוי-ווייסען פאהן. יידען האבן אויפגעהויבען דעם קאפף מיט שטאלץ.

דער אכזריותדיקער ווינד פון יאהר 1941 האט מיט איינמאל פארניכטעט די שיינקייט פון רדאוץ מיט איר קולטורעלען לעבען.

זאל דאס בלאט פאפיר מיט די בעשרייבונגען פאר די געפאלענע קרבנות אין אלע מלחמות דינען פאר א זכרון-נצח.

פרופ. ד"ר יצחק הלברכט

רדאוץ, העיר בה נולדתי והבית החסידי בו גדלתי

נולדתי ברדאוץ בשנת 1906 ולמעשה חייתי את רוב חיי מחוצה לה. קרוב לשנתים ביליתי כפליט בעיר בצפון בוהמיה, ריכנברג, כשמשפחתי, כמשפחות יהודיות רבות אחרות, נטשה את העיר מפחד הרוסים שעמדו לכבוש אותה בשנת 1916.

עם פרוץ המהפכה הרוסית כשהרוסים עזבו את העיר, חזרה משפחתי לרדאוץ, שבמשך חצי שנה עדיין נשארה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית, עד להתפוררותה בנובמבר 1918. אחרי גמר לימודי בגימנסיה שנשאה תחילה את שמו של הקיסר פרנץ יוזף ושינתה את שמה "אוידוקסיו הורמוזקי", שזכויותיו בכל שטח שהוא אינן ידועות לי. בשנת 1925 נסעתי להתחיל את למודי הרפואיים בעיר האוניברסיטאית העתיקה פדואה, בה חיו ולמדו גלילאו גלילאי המפורסם מצד אחד והמהר"ם מפדוא, רבי מאיר קצנלבוגן המהולל מאידך, כל אחד בשטחו הוא.

כעבור שנתים עברתי לשטרסבורג, עיר שגיטה בילה בה כמה משנותיו, ושבימי חזרה להיות עיר צרפתית, אם כי שמרה על אופיה הגרמני, במיוחד הודות לקטדרלה הגוטית היפה מאוד, שנבנתה ע"י תושביה הגרמנים. בעיר זו סיימתי את למודי והתחלתי את התמחותי עד לעליתי ארצה בשנת 1934.

אפשר איפוא להגיד שרק חלק קטן של חיי שהיתי ברדאוץ, ועם זאת זכרונותי מעיר מולדתי רדאוץ עדיין טבועים בי חזק מאוד, וכמובן שבראש וראשונה הם נובעים מנוסטלגיה לימי נעורי שהשאירו את רשמיה החזקים על כל חיי.

מובן מאליו שיותר משהשפיעה הסביבה, השפיע הבית בו גדלתי. הבית היהודי והחסידי החם של הורי, זכרונם לברכה; אמי שלמדה בכוחות עצמה בסתר קרוא וכתוב גרמנית כדי שתוכל להנות מכתביהם של שילר והיינה, בנגוד לרצונו של אביה זיידה כץ, יהודי תקיף וגאה על בניו הלמדנים (ובראשם בנו משולם, הבקי בש"ס והתוספות על בורים) ושל ר' שמעון הלברכט הבר-אורין, מדקדק בשמירת תרי"ג המצוות (אם לא יותר מהן) חסיד מובהק של האדמו"ר מאטניה, ומעמיק באמונתו כשכל דקה הפנויה מדאגת פרנסתו קודש להעמקה בלימודיו.

לא פלא שהאוירה ששררה בבית בו גדלתי השאירה את רשמיה על כל חיי, גם כשביחד עם כל בני דורי נטשתי לחלוטין את אורח חייהם של הורי.

בנגוד לשאיפותיה של אמי, שעם היותה מושרשת מאוד ביהדותה, רצתה שילדיה יהנו גם מחינוך חילוני ושידברו גם **בבית** גרמנית, שפת המדינה ושל "האינטלגנציה היהודית" בעיר ובמדינה, הקפיד אבי על כך שדוקא נדבר יידיש משום שהדבור הגרמני נראה בעיניו כהתחלה של ההתבוללות, וכן עמד על כך שבניו לא יבקרו בבתי הספר הממשלתיים בהם מחויבים היו לבקר לפי החוק. איכשהו הסתדר שלא נענש על עבירה על החוק של למודי החובה וכל בניו, חוץ מאחותי, למדו "בחדר" בזמן שרבים מהילדים היהודיים למדו בבתי הספר הממשלתיים ורק אחרי הצהרים הלכו "לחדר", אם בכלל.

עדיין היו בזמני משפחות רבות שנהגו כפי שנהג אבי וזכורים לי עוד רבים מחברי ללמודים "בחדרים" של "אבא מלמד", "יונה מלמד הדרדקע" כפי שנקראו ובמיוחד "עוזר מלמד" "והמורה אדון טמפל" (שהקפיד על כך שיקראו לו "הער טמפעל" ולא "רבי"). אצל שנים האחרונים למדנו כבר גמרא וגם קרוא וכתוב גרמנית.

אי אפשר להגיד "שהחדר" היה מאוד אהוב עלי ומאוד נהניתי מהזמן בו היינו משוחררים מהלימודים "בחדר", בשבועיים לפני פסח ובין ראש השנה ושמחת תורה, או כש"טופליצה" המהוללת עלתה על גדותיה והציפה את הבית של ר' עזר מלמד ושחררה אותנו מהלימודים. מאז אני זוכר לטוב את הטופליצה, שחוץ מזה לא הצטיינה בשום דבר אחר מאשר בלכלוכה. עם זאת כל מה שלמדתי "בחדר" ישאר נחרט במוחי ולכן גם "החדר" של "עוזר מלמד" זכור לטוב.

הרחוב בו עמד בית הורי, היה רחוב יהודי מובהק על חנויותיו הרבים מכל המינים ובפינו נקרא "הויטינלר-גאס" ובפי "הגוים" הוא נקרא "היודען גאסע". בשבילנו "היידישע גאס" התחילה מעבר השני של הטופליצה, שם נמצא "החדר של "אבא מלמד" שלימד אותי וכל אחי את "האלף-בית" וגם חומש ורש"י. זמן רב שמרתי על הפנס שלווה אותי בלילות החשוכים החורפיים שבאיזורנו התחילו מוקדם.

ולא רק מהחושך פחדנו, אלא גם "מהשקוצים" שהסתובבו בלילות החורף לפני ואחרי "חג המולד" ("קרצ'ון" ברומנית) עם הארגז דמוי הרפת ובו ישו הקטן בין האתונות. מאוחר יותר דווקא נהנינו מלילות האלה שנקראו בפינו "די פינסטערטע נעכט", כלומר הלילות שלפי המסורות הקטוליות והאורטודוקסיות השונות ישו נולד בבית לחם שבהרי אפרים. בלילות האלה אסור היה ללמוד "בחדר", ומזה כמובן נהנינו.

בית הכנסת הויז'ניצאי, "הויז'ניצר שילעכל" כפי שנקרא בפינו, בימי כבר היה בית הכנסת של חסידי הרבי מאנטניה, בנו השני של האדמו"ר הויז'ניצאי

הזקן, שהשאיר אחריו 7 בנים. הבכור ירש את כסאו, והשני התמקם בעיירה הגליצאית אנטיניה, ואחריו נהר הדור הצעיר הלמדני, בזמן שאחרי הבכור, הרבי מוישניץ, שאחרי מלחמת העולם הראשונה העתיק את מושבו למארמורוש שבצפון טרנסילבניה, נהר יותר "עמק".

אבי כבר היה חסיד מובהק ומסור של הרבי מאנטניה.

בית הכנסת הויז'ניצאי, ששכן בקרבת בית הורי, ובו ביליתי חלק לא קטן מילדותי בימי חול ובמיוחד בימי חג, ונדמה לי שלא רק עלי השאיר ההוי של בית הכנסת הזה את רשומיו. הניגונים החסידיים והתפילות, בשבתות ובחגים ובמיוחד "בימים הנוראים" השאירו את רשומן עלי גם אחרי שהחלפתי את תורתו של רבי מאיר לזו של מורו אלישע בין אבויה (האפיקורוס) והרושם בל ימחה השאירו עלי עד היום הניגונים והאוירה של לילות "כל נדרי" כששלושת הזקנים עטופי הטליתות "והקיטלים" "התירו על דעת המקום ועל ועל דעת הצבור" להתפלל עם "העברינים" כמוני, כלומר לא הוציאו אותי מכלל ישראל כפי שלצערי הם עושים זאת בימינו...

גם לילות של "סדרי הפסח" וניגוניו נשארו ביחד עם כל ההוי שמסביבם שאין בהם משהו חסידי במיוחד, חוץ מכמה מניגוניו השאירו את רשמיהם עלי עד ימי זקנתי ובמיוחד נחרטה בזכרוני ה-"נשמת כל חי" של אבי שהיה נוהג לשיר בהתלהבות מיוחדת.

ניסיתי, ככל שיכולתי, להעביר את רשמי ורגשותי של לילות "סדר הפסח" לבני ולנכדי, אולם חוששני, בלי הצלחה, משום שחסרה לי "האמונה" של אבי, ומה שנשאר "מהסדר" זה ההוי "המשפחתי", אבל גם אותו יש לטפח.

מלחמת העולם השניה, והשינויים החברתיים והפוליטיים שחלו אחריה, שבעקבותיהם נטש הדור הצעיר את המסורת ועל פי רוב גם את האמונה של אבותיהם החסידיים הורידו את בית הכנסת הויז'ניצאי מגדלות, נעלמו לא רק סממניה החיצוניים כגון "השטרימליך והז'פיצעס" אלא חלו בו גם שינויים מהותיים באוירתו והשפעתו על חיי הקהילה היהודית ברדאוץ.

ממעוז אנטי-ציוני, בהשפעתם של האדמו"רים, בית הכנסת הויז'ניצאי נהפך למעוז ציוני ולאומי. חלק מצאצאי חסידי אנטניה שברדאוץ אמנם נשאר נאמן למסורת הדתית אולם מהולה בציונות לוהטת, ומבחינה זו הצטיינה משפחתו של ברל לרר. אחרים נהפכו לציונים מסורים בלי דת אולי גם כתגובה לאנטי-ציונות של האדמו"רים החסידיים וזכורים לטוב במיוחד בניו של חיים וידנפלד שבביתו נהוג היה להתארח הרבי מאנטניה כשפקד את חסידיו ברדאוץ (אבי צריך היה להסתפק בארוח בנו בכורו של הרבי וגם זה כנראה היה כבוד גדול שלא תמיד אנו, ילדיו, ידענו להעריך...)

עם זאת רובם של צאצאי באי בית הכנסת הויז'ניצאי ברדאוץ זכו להגשים את חלומותיהם הציונים שתחילתם בבית הכנסת הויז'ניצאי ועל כך יעידו מספרם הרב הנמצאים בישראל, וביניהם נכדיו וניניו של ר' זיידה כץ בניו וחתניו (ר' שמעון הלברכט ור' הרש רובין ותצוין במיוחד בתו של משולם כץ ונכדתו של זידה כץ דר. פסיה כץ שמשך שנים רבות (משנת 1927) הושיטה את עזרתה הרפואית למשפחות המתיישבים במושבות, נגועי הקדחת בגליל העליון והתחתון).

היו גם יוצאי דופן בבית הכנסת הויז'ניצאי וזכורים לי במיוחד ר' יקל דרימר יהודי חריף מוח שבהשפעת בנו, העו"ד המוכשר מנדל הצהיר על עצמו כסוציאל-דמוקרט, דבר לא כל כך רגיל בבית כנסת חסידי. רושם חזק עשה עלי ר' הנדל שוחט, הן בגלל דמותו הפטריארכלית עם זקנו הלבן היורד על פני מידותיו והן בגלל דבקותו הדתית שבליל יום כפורים היה נשאר ביחד עם בניו ללון בבית הכנסת לאמירת תהילים... בניו ונכדיו נשארו דבקים בדת ובחסידות.

גם ר' גרשון זונטג, יהודי חריף מוח ובר אורין, זכור לי מבין הדמויות האחרות, ולו בגלל בנו, חברי וידידי דר. איזו זונטאג, אם כי היה מבוגר ממני בכמה שנים התרענו והתוכחנו על דת ופילוסופיה. הוא לא היה דתי ואם זאת הניח תפילין והתפלל מתוך ההכרה שכל זמן שאנו חיים בגולה עלינו לשמור על ההוי הדתי ועל סממניו כאמצעי לשמירת זהותנו היחודית. לא הסכמתי אתו, אולם אני חושב כעת, שהצדק היה אתו.

לפני 15 שנה בקרתי שוב ברדאוץ, בעיקר כדי לעלות על קברי הורי וכמובן חפשתי את הבית בו נולדתי וגדלתי וגם את בית הכנסת הויז'ניצאי שעדיין עמד על תלו, אולם מניין כבר לא היה בו. התפללו בו 8 יהודים, אני הייתי התשיעי ואשתי שלוותה אותי הייתה העשירית במניין. לא בדיוק לפי ההלכה.

כבר לפני מלחמת העולם הראשונה פרצו כמה מבני חסידים את הגדר שאמורה היתה לשמור אותם מהתבוללותם ונטישת מסורתם החסידית והתחילו ללמוד בגמנסיה וביניהם אחי מרדכי שנטש את הישיבה המיוחדת בעיירה בצפון בוקובינה אליה שלחו אבי, וביום בהיר אחד סרב לחזור אליה ובלית ברירה הרשה לו אבי לעבור לגמנסיה והיו כבר לא מעטים כמוהו.

אחרי המלחמה כמעט כל ילדי חסידי ויז'ניץ-אוטניה נהפכו לגימניאזיסטים, ואני ואחי מוינה, בתוכם.

עם זאת כנראה שהמשיכה לפעום בנו הרוח החסידית שהביאה להקמתה של תנועת הנוער המופלאה של הנוער היהודי הלומד, היא תנועת "השומר" שמאוחר יותר נהפכה לתנועה "השומר הצעיר" שגם בעיני מי שאינו מסכים

לאידיולוגיה שלה, נשארה אחת התנועות היפות ביותר בהן התברך העם היהודי בימינו.

לפי דעתי תנועת "השומר", ובמידה רבה גם תנועת "השומר הצעיר" שצמחה ממנה, הם המשך של התנועה החסידית בטהרתה. את שתיהן מציינים "היחד", "הדבקות" וההתלהבות שאינה תמיד תואמת את האידיולוגיה שהתנועה אימצה במשך הזמן.

את תנועת "השומר" יסדו בני הפליטים מגליציה ומבוקובינה בוינה ובחלקם הגדול מבתים חסידיים. האידיולוג הראשון של "השומר" היה מרטין בובר והספורים החסידיים של דב בער המגיד ממזריטש, תלמידו של רבי ישראל ממז'יבוש הבעש"ט, ומפיץ החסידות.

בין המייסדים של הקבוצה הראשונה של השומר בוינה היו בולר והאחים התאומים עמנואל יהושע בירר בניהם של דר. בירר הרופא מרדאוץ.

באביב של שנת 1919 הם הקימו את הסתדרות "השומר" ברדאוץ ואחריהם נהרו רוב תלמידי הגמנסיה היהודיים ברדאוץ.

הקבוצה הראשונה שהוקמה בהדרכתו של בולר (שאחרי עליתו ארצה הסב את שמו לדרורי ע"ש הקבוצה הראשונה של "השומר" בוינה "דרור") מיד עם גמר הגימנסיה ברדאוץ עלה ארצה והיה בין מייסדי קבוצת גינגר.

גם האחים בירר עלו ארצה כבר בשנת 1920 והצטרפו, לקיבוץ בית-אלפא (עמנואל) ומשמר העמק (יהושע). עזבו את הארץ כדי ללמוד רפואה ושניהם הגיעו ללונדון לפני פרוץ המלחמה ושם פעלו שנים רבות אחד כגינקולוג והשני כפסיכיאטור.

לקבוצה הראשונה, קבוצת "עבודה" של "השומר" הצטרפו משה שטרנשוס, אברהם (בובי) קליר, אחי עמנואל, נתן זינריך, דוד זינגר, האחים לקר, ברכר, ווכר וינלז ואחרים.

לקבוצה השניה (קבוצת "אריה" אם איני טועה) הצטרפו אלטדורף, חיים גלבר, מנקס ואחרים. בין החברות הראשונות של "השומר" היו טובה ויידנפלד, אחותי נעימה, גיסתי מלכה (זינגר לפני נשואיה), ברכה פוסטילניק, חיה שכטר.

מהקבוצה שלי ("קבוצת "הכוכב") אני נזכר רק בשלושה, חברי הטוב דניאל זינרייך, יושקו פיגר וצבי שכטר (יחיאלי).

כמובן שלא הזכרתי רבים אחרים. אפשר להגיד שבתקופה מסוימת כמעט כל תלמידי הגמנסיה היהודיים הצטרפו "לשומר", חלקם נמצאים עוד אתנו ורבים כבר אינם.

לכל אחד היה הגורל שלו, אבל לכולם דבק משהוא מחסד נעוריהם. ואיכשהוא נשארו "שומרים".

זכורה לטוב גם הגמנסיה שלנו שאם היותה מיושנת וספרי לימודיו שלא נשתנו במשך דור הקנתה לנו את האהבה לקלסיקה, לאפלטון, שזכינו לקרא במקור היווני, לגיטה ולהיינה שלמדנו בעל פה ומכל המורים, זכור לטוב במיוחד מורנו דר. ויינשטיין בלי לקפח גם אחרים שהקנו לנו ידע רב והעיקר את היסוד להשכלתנו. למדנו 8 שנים לטינית (אוביד והוראץ') ו-5 שנים יוונית ואולם לא נשאר לנו הרבה מהלימודים האלה, אבל טוב ללמוד ולשכוח מאשר מעולם לא ללמוד.

עיירתנו רדאוץ קיימת אולי מבחינה גיאוגרפית, אבל לנו נשארו ממנה רק זכרונות, אבל זכרונות חשובים מאוד לאנשים המזדקנים. ילדינו ונכדינו צריכים להביט קדימה, כי העתיד לפניהם. לנו הזקנים נשאר רק העבר, ואולי יש לצעירים גם משהו ללמוד מהעבר שלנו. בכל אופן, כדאי שידעו. אני מאמין בהמשכיות וחוץ מהגנים שאנו מעבירים לדורות הבאים אפשר וגם צריך להעביר את מורשתנו הרוחנית ואם ירצו יעבירו הלאה.

אלתר וסרמן אבי ומורי

אילו נדרשתי לתת הגדרה לאקונית על מי היה ומה היה אלתר וסרמן ברדאוץ הייתי מבטא את התשובה בלשונם של האמריקנים MR. ZIONISM, "מר ציונות" שכן משחר נעוריו הוא חלם ציונות, נשם ציונות, ופעל ציונות.

מגיל צעיר עמד הוא לצדו של ד"ר בירר, יחד עם ליב וידנפלד והלברכט בהנחת היסוד לאגודת "דורשי ציון" ברדאוץ והוא התמיד בפעילותו זאת עד מלחמת העולם השניה. בתעודה על רישום בספר הזהב של הקרן הקימת לישראל (מס'ב'רכא/ט), רישום שהוענק לו בראשית שנות השלושים על ידי "ידידיו ומוקיריו", כתוב: "מרים ואלתר וסרמן, מייסד ההסתדרות העברית תרס"ב ויו"ר ההסתדרות הציונית המקומית".

פעולותיו אשר נתפרשו על פני תחומים שונים נוהלו בהתמדה, בדבקות וביעילות מחד, ומאידך בהשקט ובצניעות, "על מי מנוחות" כפי שכתב עליו הרב ד"ר יעקב נאכט (בהקשר לשם וסרמן).

בין מפעליו אוכל למנות את ייסודם והנהלתם של בית הספר וגן הילדים העברי "שפה ברורה" והספריה העברית שנשאה אותו שם, שאבא היה אחד ממקימיו לפני מלחמת העולם הראשונה לצדו של שלום שטרייט, יחד עם יוסף פוסטילניק ואלקנה קורנבליט.

ארגון בית התפילה הקרוי "המנין הציוני" לימים הנוראים, שבו היו מתפללים מספר רב של ציונים, אשר בכל ימות השנה היו מפוזרים בבתי כנסת האחרים.
פעילות בברית העברית העולמית, פעילות בועד הקהילה של העיר, פעילות בקרן הקימת ובקרן היסוד ועוד פעולות ומפעלים במסגרת הארגונים דלעיל ואשר מחוצה להם.

בספריה, כאשר הגיע כרך חדש של "התקופה", זוכר אני איך היו נרשמים בתור הקוראים שמביניהם אני יכול למנות את ליפמן קונשטדט, חיים שרף, אליעזר שפירא, משה ביקל, אברהם וידנפלד, ברנשטין, ד"ר איזקזון ועוד.

באין חדר עיון לספריה, היה כל אחד מקבל את הספר לזמן קצוב. כאשר הגיע הספר "והיה העקוב למישור" של ש"י עגנון, אני זוכר שלא יכלו להמנע מעריכת רשימת המתנה בשל הענין הרב של הקוראים; וכל זה התרחש בחנות, שהיתה רוב הזמן בית ועד לקנאי העברית.

מאותה החנות התנהלו גם ענייניו של גן הילדים ושל בית הספר העברי "שפה ברורה". זוכר אני את יוסל'ה וירצברג אשר אץ היה לשליחויות בנאמנות וללא לאות וזאת על אף רגליו החולות. עוסק היה בגביית שכר לימוד ובסוף כל חודש, כאשר צריך היה לשלם שכר דירה ושכר למורים, היתה הפעילות כפולה ומכופלת. קוריוזים לא היו חסרים גם כאן: כאשר שלח אבא אל הורה מסוים לגבות חוב של שכר לימוד עבור ילדיו, חוב אשר תפח בשל פיגור בתשלומים, ענה זה בהאי לישנא: תגיד לוסרמן שגם אני יכול לשכור לי בית וגננת ולעשות לי גן ילדים משלי.

הלימודים בבית הספר העברי היו מתקימים בשעות של אחר הצהרים לבני נוער אשר למדו בבקרים בבתי ספר ממלכתיים. לרוב היו רמות שונות בכתות אחדות. המקצועות שנלמדו היו: שפה עברית - דקדוק וספרות, תנ"ך, והיסטוריה יהודית.

השפה העברית היתה אצלנו בבית שפה מדוברת יומיומית, באותה מידה שהיתה שפת יידיש וגרמנית. כאשר עשה הרב ד"ר יעקב נאכט את סדר הפסח אצלנו, נהנינו כולנו לא רק מנוכחותו ומדברי התורה והחכמה שלו אלא גם מחדודי הלשון, ממשחקי המלים ומהשנינות של העברית שלו ואלה נשארו בזכרוננו לזמן רב.

גם בערבי העברית שהתקיימו במסגרת "הברית העברית העולמית", על פי רוב בביתו של רופא העינים ד"ר ברכר, היה הנושא השכיח ביותר חידושי הלשון אשר נתקלו בהם בעתונות הארצישראלית. אני זוכר, כשאבא היה לוקח אותי בתור ילד, כיצד היו מתחקים אחר המקורות המקראיים או התלמודיים שמהם הופקו החידושים ומתענגים על אלה.

באותה מידה אוהב היה אבא להשתתף במפגשים בביתו של ידידו הקרוב הד"ר מאיר מנצ'ר אשר היה, בצד מדותיו התרומיות, אוצר בלום של פולקלור ושל הומור יהודי. נושא זה גם היה, מלבד עניני דיומא, נושא שכיח בערבים אלה.

פעמים חוזרות ונשנות היה אבא נבחר לכהן בועד הקהילה היהודית של רדאוץ ושימש בתפקידים שונים. בקאדנציה אחת, כאשר שימש ממונה על עזרה סוציאלית, זוכר אני אפיזודה, כשצריך היה לעזור למשפחה נצרכת, מרובת ילדים, אשר גג ביתם דלף והקירות מלאו טחב. ד"ר הרצברג לא אישר את ההקצבה לכך על אף הפצרות חוזרות ונשנות. ביום של גשם חורפי הגיע אבא עם מרכבה (FIACKER) לביתו של הרופא ד"ר הרצברג והזמינו לביקור חולים מבלי לגלות לאן. המרכבה הביאה אותם אל אותו בית עם הגג הדולף

ואבא הצביע "זהו הפציינט". ד"ר הרצברג כעס מאד ונעלב, אולם באותו השבוע נמצאה ההקצבה והגג תוקן,

כאשר עלה אליעזר שפירא לארץ ישראל והוא היה נציב הקק"ל ברדאוץ (קומיסאר), נתמנה אבא לנציב הקק"ל במקומו. כאן הוא הנהיג חידוש אשר נבע מרגש הסובלנות העמוק שהיה טבוע בו. במפעל "הקופסה הכחולה" אשר בדרך כלל פעמיים בשנה היו חברי תנועות הנוער, זוגות-זוגות, עוברים בבתי היהודים ומרוקנים את קופסת הקק"ל, במטרה לקרב בין בני נוער בעלי השקפות שונות, עמד אבא על כך שהזוגות לא יהיו בני אותה תנועה – אלא מעורבים. הדבר הצריך הרבה כח שכנוע, אבל בסופו של דבר הלכה בת מהשומר הצעיר עם בן מבית"ר והדבר הקטין את המתחים שבין התנועות.

בפעולות של קרן היסוד,כאשר היו באים שליחים מצ'רנוביץ להתרים את עשירי העיר, היה אבא מתלווה אליהם כאיש המקום והיה לא אחת מזניח בשל כך את פרנסתו. אמא, מרים לבית פוסטילניק, עמדה תמיד לימינו ומלאה את מקומו ואת החסר. כן היה ביתנו תמיד פתוח לארח שליחים מארץ ישראל אשר לא תמיד השיגה ידם או ידם של המארחים לאכסנם בבית מלון. פעם נזדמן שליח מארץ ישראל בשם מלמד והתאכסן בביתנו. באותה עת חגגו לאבי את יובל החמישים. ידידיו הגישו לו אלבום מפואר בכריכת עור ובו כתובים דברי הערכה של ידידים ושל אישים מחוגים שונים. מר מלמד השתתף אף הוא ומלא דף באלבום עם המשל התלמודי של רבי נחמן בר יעקב (תענית, ה'): אילן אילן במה אברכך... יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך.

בסוכות 1941 כאשר הוגלינו לטרנסניסטריה, לפני שעזב אבא את הבית והשאיר מאחוריו את כל אשר לו, לא יכול אבא להתנתק מעל ארון הספרים. שעה ארוכה עמד הוא ליד הארון ובכה, כמי שנפרד מנפש חיה. היו שם ספרי קודש שירש מאביו, ש"ס ופוסקים לצד ספרי הגות ושירה עברית.

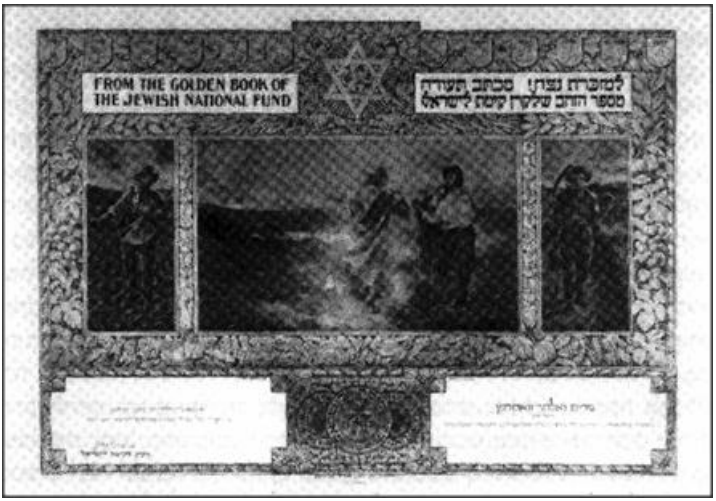
גם בשנות הגירוש במוגילב טרנסניסטריה היה אבא פעיל למען אנשי רדאוץ, בבית התמחוי והוא היה איש הקשר עם המוסדות היהודיים בבוקרשט. יום אחד, כנראה בעקבות הלשנה, הוא נעצר, הוכה מכות קשות וסבל משך הרבה חדשים עד להחלמתו.

בשנת 1948, כאשר עלה ארצה יחד עם אמא, היה הוא המאושר באדם על שזכה לחיות את שארית חייו בארץ ישראל שכן כוונתו לעלות לארץ בראשית שנות העשרים הושמה לאל על ידי מנחם אוסישקין, אשר הניא אותו מכך בשל היות אבא מטופל בשלושה ילדים קטנים וגם מבחינה בריאותית הוא היה על הגובה. קליטתו בארץ לא היתה חלקה, שכן על אף הבטחות רבות של ידידים היה לו קשה להגיע למשרה עד אשר ד"ר ביגו הארט, אשר היה בעמדה בכירה

במדור הטלפונים, קבל אותו למשרדו ושם עבד אבא עד שחלה. מחלתו זו הובילה אותו אלי קבר. אבא נפטר בשנת 1955 ונטמן בזכרון מאיר.

במשך כל השנים, כל אימת שפגשתי אנשי רדאוץ, הם לא ראו אותי אלא ראו את הייחוס שלי – בנו של אלתר וסרמן.

חיים וסרמן

תעודת ההרשמה של אלתר וסרמן ואשתו מרים בספר הזהב של הקק"ל,
כהוקרה על עבודתם המתמדת לטובת הציונות.

תמונתו של אלתר וסרמן

ד"ר (ברטל) א. הרט

הרפואה בעיר רדאוץ

אם רוצים להזכר ברפואה וברופאים מרדאוץ, ברור שאין הכוונה להרכיב רשימה "יבשה" של שמות, אם כי גם בזה יש לא מעט מהנוסטלגיה. אני משער שמעניין יותר יהיה להעלות על הכתב אווירה מסוימת ולאייר אותה במספר דמויות של רופאים יהודים שהיוו ללא כול ספק הגורם שנתן את צביונו למערכת הרפואה בעיר. ברור שלא אוכל לעשות כן, אלא על ידי הצגת הנתונים דרך זווית הראיה שלי, כי אין לי כול אפשרות לחפש מקורות לתעד אותם כאמיתות היסטוריות. אני גם חושב שקוראי הספר הזה, בני דורנו או בנינו, לא יהיו מעונינים בהתחלות הרפואה ברדאוץ שלפני מלחמת העולם הראשונה, מה גם שאין הן מוכרות לי, וגם לא במצב שלאחר שובנו מטרנסניסטריה, כי אז רבים מיהודי רדאוץ האמיתיים כבר לא היו שם. נשאר, אפוא, לספר על התקופה שבין שתי מלחמות העולם.

☆

מילדותי זכורים לי רק שלושה שמות של רופאים לא יהודים ברדאוץ. אחד היה DR. COCIORVEI כירורג ומנהל בית החולים, השני היה DR. ZLEPKO והשלישי DR. VASILIU.

בית החולים היה בשבילי מקום מסתורי מאוד, עברתי על ידו פעמים רבות בטיולי לכיוון תחנת הרכבת הראשית. נדמה לי שזה היה הבנין היחידי בעיר בו הורכבה מערכת מים מרכזית, כי בחזיתו היה מעין כיור ממתכת עם ברז לחיצה וכול פעם שעברתי לחצתי על הכפתור וזרם מים השתחרר לתוך הכיור. לא אחת פחדתי שיתפסו אותי במעשה זה, אך זה לא קרה. סביב בית החולים חנו תמיד עגלות הכפריים שהיו הלקוחות של Dr. Cociorvei שטיפל בכול מחלה ולא רק בכירורגיה. לא ידוע לי שמישהו מהחוג שבאתי עמו במגע פנה אי-פעם אל בית החולים הזה. אמנם היתה חובת אישפוז למחלות זיהומיות של ילדים, אבל ההורים היהודים מצאו תמיד את הדרך לטפל בילדיהם בבית. באותו הזמן רווחה הדיעה שרק רופא שאין לו הכישורים להצליח בפרקטיקה פרטית עובד כשכיר ולכן לא היתה הערכה לרופאים בשרות ציבורי. דרך אגב, היתה ברדאוץ גם KRANKENKASSE (קופת חולים) שהיתה מיועדת לשכירים ובעלי מלאכה זעירים. אחדים מהרופאים הפרטיים קיבלו את מבוטחיה.

הרופא הלא יהודי השני, ד"ר זלפקו, היה מוכר לי משתי סיבות. הוא בנה חווילה מפוארת מאוד, אפילו לפי המושגים של היום, ברחוב שהוביל לבית הספר התיכון לבנים, והיתה לו מכונית פרטית עם גג מתקפל. הוא נהג במכונית

עם כפפות וכובע ומשקפיים מיוחדים שהגינו על הנהג מפני האבק הנורא בכבישים. אבל דבר חשוב יותר היתה הסיבה השניה שהכרתי אותו. ביתו הבכורה היתה אהבתי הבלתי מוצהרת בזמן ששנינו ביקרנו בגן הילדים הגרמני של גב' INTNER.

הרופא הלא יהודי השלישי, ד"ר וואסיליו, היה רופא העיר. הוא גר ברחוב שלנו והיה נחשב איש מוזר, רווק שחי עם מנהלת המשק שלו. הוא לא היה רומני מקומי, אלא מה Regat ודיבר שפה רומנית קצת "אחרת". אני זוכר אותו תמיד עם כובע, בקיץ כובע קש כמו MAURICE CHEVALIER, ומקל הליכה, ביטוי של אלגנטיות גברית באותו הזמן. כאשר פגש את הורי הוא הרים את הכובע בנימוס רב וחשף קרחת מבריקה. נדמה לי שאמי התרשמה שהוא מסמפט אותה ואני נאלצתי לברך אותו תמיד בשלום. בשנה האחרונה של בית הספר התיכון הוא היה המורה שלנו להגיינה והשיעורים שלו היו חגיגות של צחוק רעשני מאוד בעיקר בשל סיפוריו בקשר למחלות המין.

לפני שאתיחס לרופאים היהודים חייבים להזכיר יהודי שהמיר את דתו, DR.VOGEL שהיה הרופא המחוזי. היו לו בן ושתי בנות יפות שיצאו רק עם בחורים לא יהודים. גם הוא היה בעל מכונית פרטית והרבה לטייל בה יחד עם משפחתו.

הרופא היהודי הראשון אותו אני זוכר הוא DR. WEINBERG. אם אני רוצה להעלות את דמותו אני רואה גבר נמוך, עגלגל, מבוגר, אך בעיני ילד סולם הערכת הגילים הוא שונה, כך שאינני יודע היום באיזה גיל הוא היה. הוא עמד על יד מיטתי, לבוש חליפה כהה, בידו שעון זהב קשור בשרשרת זהב עבה לווסט שלו וספר את הדופק. מהתיק הגדול הוציא מדחום, הכניס אותו לבית השחי שלי, המשיך להסתכל על השעון ושוחח בינתיים עם הורי. אחרי כן ביקש כפית כדי לבדוק את גרוני, האזין לריאות ומישש לי את הבטן, דבר שגרם לי תמיד לצחוק. רשם מירשם ולפי המצב הוא אמר אם עוד יבקר או לאו. אבי ליווה אותו החוצה ורק אז שילם לו עבור הביקור.

ד"ר ויינברג נחשב ל-HAUSARZT שלנו וההורים היו אתו גם ביחסים חברתיים. הוא היה גר בכיכר המרכזית בקומה ראשונה בדירה עם BALKON; דבר נדיר מאוד בעיר. אשתו היתה גמדה טובת לב ושמחתי אם אמי לקחה אותי לביקור אליה כי זכיתי למנת עוגה טובה מה שנמנע ממני בבית, כי הייתי שמנמן. כדי להזמין את ד"ר ויינברג לביקור היה צורך ללכת אליו כי גם לו וגם לנו לא היה טלפון. בדרך כלל הוא בא ברגל ורק במזג אוויר לא נוח שכר כירכרה או בחורף מזחלה.

במקרים "דחופים", שהיו בעיקר התעלפויות של אמי, הזמנו את DR. WEBER שהיה גר במרחק של כ-50 מ' מאתנו. הוא היה איש "באמת" זקן, הלך לאט בצעדים קטנים, היו לו שערות שיבה ומשקפיים במסגרת מתכתית. על חייו הפרטיים היה ידוע מעט מאוד, בביתו התגוררה בתו שהתגרשה מקצין לא יהודי ואחרי פלישת הנאצים לווינה הגיעה משם גם בתו הבכורה שהיתה לימים מורתי לאנגלית. בלילה שהוגלינו לטרנסניסטריה עברנו ברכבת על יד ביתם וראינו בו אור דולק. נאמר לנו אח"כ ששלושתם התאבדו, לא ידוע לי אם אכן כולם מתו.

ברדאוץ היו גם שני רופאים יהודים שכונו בשם PRIMARIUS תואר של רופא בכיר שאינני יודע מאין הוא נבע - היו אלו DR. HERZBERG ו- DR. RUDICH. אף פעם משפחתי לא פנתה לאף אחד מהם.

ד"ר הרצברג גר בחווילה דומה לטירה, חי עם מנהלת המשק שלו, הגרמניה שילדה לו גם בן. הוא לא היה מעורב בחברה היהודית, ונראה רק לעתים מאוד רחוקות בעיר, נוסע בכירכרה הפרטית שלו. היה לו רק אח אחד בעל חנות ספרים. האח, רווק גם הוא, היה בעל זפק גדול והופיע בחגי הסתיו (ראש השנה ויום כיפור) בבית הכנסת הגדול בפראק ובצילינדר.

ד"ר רודיך היה מוכר יותר; ניהל חיי חברה ערים והיה לו גם חוג קבוע לקלפים. למרות התואר הבכיר לא היה ידוע לי על הצלחות מיוחדות של שני הרופאים האלו.

רופא רציני, שהוגדר כפנימאי טוב, היה DR. STERN. הוא קיבל, בדרך כלל, במרפאתו שהיתה ממוקמת בבית חדש, בעל קומה שהקים בכיכר המרכזית. היה קשה להשיגו לביקור-בית ונאמר עליו שהוא יקרן.

DR. SCHIMMEL לא נחשב כרופא מבוקש, לעומת זאת היה גבר מאוד אלגנטי ובעל מכונית מפוארת. היה ידוע שרמת החיים שלו מבוססת על הורי אשתו, אנשים אמידים מצ'רנוביץ.

בבנין של חנויות, קרוב מאוד לשוק העיר, בקומה הראשונה היה גר DR. SABATH. רוב הפציינטים שהוא קיבל היו איכרים. מדי פעם עשה גם ביקור-בית כאשר הוא רוכב על אופניים. היתה לו בת יפה שיצאה עם חבר קבוע שמנע מאחרים להתקרב אליה.

אצל DR. DOLLER, עמו היו הורי מיודדים, מבלי שפנו אליו כרופא, חוויתי חווייה היסטורית - ראיתי ושמעתי רדיו לראשונה בחיי! היה זה רדיו עם רמקול נפרד, מופעל על ידי מצבר, שדרש "תקופת חימום" בת מספר דקות עד שהשמיע צליל.

DR. KRATTENSTEIN, איש נחמד ואדיב, היה ידוע בעיקר כרופא האוכלוסיה העניה, אם כי, גם אני הגעתי אליו לקבל סידרת הקרנות בקרניים אולטרסגוליות בגלל פצעי הבגרות שלי שהטרידו אותי מאוד. בגללם לקחו אותי ההורים לכול רופאי העיר, ללא תועלת, כמובן.

DR. GABOR היה פחות או יותר מאותה הקטגוריה, איש סימפטי ועממי. הוא נהיה לרופא המשפחה שלנו אחרי מותו של ד"ר ווינברג.

בשנות השלושים הופיעו בעיר רופאים מהדור הצעיר. על ידינו ממש פתח את מרפאתו DR. BRECHER, לראשונה מומחה לעיניים בעיר. הוא היה בנו של לקוח וותיק של אבי, יהודי כפרי שבא לגור אצל בנו הרופא בעיר, אבל לא וויתר על העז שלו אותה הוא רעה ברחוב ובגנים הסמוכים. מר ברכר הזקן היה תלמיד-חכם ועסק גם בגיאומטריה ובפיסיקה מבלי שביקר אי פעם בבית ספר. הוא רצה להוכיח, בין היתר, שהמספר "פי" (3.14) אינו נכון מפני שמי שהמציא אותו, LUDOLF, היה גוי - עם כול המשתמע מכך. ד"ר ברכר היה רופא טוב אבל גם סוחר מעולה. הוא ביקש תשלום גבוה מהמקובל בעיר ועל אף כול השידוכים שהוצעו לו ברדאוץ, התחתן עם אשה בת משפחה מאוד אמידה מסוצ'בה. גם אני הייתי הפציאנט שלו. פעם סבלתי משעורה בעין והוא שם לי תחבושת מרשימה על כול הראש שעוררה ענין רב אצל כול מי שפגש אותי. פעם אחרת התלוננתי שאני מתעייף בקריאה והוא רשם לי משקפיים אותם נשאתי עמי לבית הספר בקופסת אלומיניום מיוחדת, אך כמעט ולא השתמשתי בהם.

באותו הזמן התחילו להופיע גם רופאים מומחים אחרים. שני בני העיר – DR. SCHWITZER רופא נשים ו-DR. WEINSTEIN רופא ילדים. קצת מאוחר יותר הגיע גם DR. BERCOVICI רופא אף אוזן וגרון, יליד FALTICENI דובר גרמנית. ד"ר שוויצר וד"ר ווינשטיין הצליחו מאוד ברפואה. ד"ר שוויצר הצטיין גם בכך שנשא אשה יפה ואלגנטית ממוצא פולני ואילו ד"ר ווינשטיין היה מפורסם גם כספורטאי ורוכב אופנוע נלהב.

למרות שד"ר שוויצר היה רופא נשים, אלוף ההפלות המלאכותיות ברדאוץ היה DR. PREMMINGER שהיה רופא כללי. זה היה טיפוס אתלטי, עליז וחברותי, מאוד מקובל על הפציינטים שלו שהיו תמיד מוכנים להשבע שהוא הרופא הטוב ביותר בעיר. הוא היה גם איש עסקים ממדרגה ראשונה והצליח, בין היתר, לשלב את פעילותו הציונית בהנהגת "קרן היסוד" עם העברת כספים פרטיים לארץ ישראל. הוא נראה בעיר, על פי רוב, על אופניים.

מי שרכש לעצמו מוניטין כמעט בלתי מעורערים והיה נחשב כרופא הטוב ביותר בעיר היה DR. BUDIK. נדמה לי שהוא היה בן דודו של ד"ר פרמינגר

וכמוהו בוגר אוניברסיטת CLUJ. אשתו היתה האשה הגבוהה ביותר בעיר ומאוד אלגנטית.

ד"ר בודיק פתח מרפאה בכיכר המרכזית וצייד אותה גם במכשיר רנטגן פשוט. אני זוכר אותו כאיש צעיר יחסית, יפה, צועד באיטיות ומלא חשיבות בארשת פנים רצינית. נחשב לו גם כדבר גדול שהוא היה קצין מילואים בדרגת סגן.

מבחינה אישית לא היה לי נסיון טוב עמו. פעם נפלתי בשעת החלקה על קרח במגרש אייפרמן. הופניתי לצילום רנטגן וד"ר בודיק קבע שאין ממצא. התברר אחר כך שאירע שבר קטן בקרסול שהשכיב אותי לשלושה שבועות. פעם אחרת, בחורף קשה, הותקפתי כאבי בטן עזים, ממושכים עם חום והקאות, הוזמנו שני רופאים שנתנו טיפולים שונים שלא עזרו. אני עצמי, חשבתי על דלקת תוספתן ודרשתי ניתוח, ביום השלישי למחלתי הוזמן ד"ר בודיק שטען שאין מדובר בתוספתן ואין מקום לניתוח, כעבור מספר שעות הוסעתי בשלג כבד לצ'רנוביץ - הנסיעה נמשכה 6 שעות במקום שעתיים - התוספתן התפוצץ בדרך ואחרי הניתוח שכבתי 6 שבועות בבית החולים בגלל זיהום קשה, ד"ר בודיק ביקר אצלי בבית החולים והתנצל באומרו שביום שנקרא אלי הוא עצמו היה חולה עם חום גבוה ולכן טעה באבחנה.

זכור לי גם רופא רנטגנולוג בשם DR. TAMLER, בן דוד של חבר טוב שלי שניספה בטרנסניסטריה. ד"ר טמלר לא הצליח להתפרנס בעיר ועזב כעבור זמן קצר.

מהאזור ההררי, נדמה לי PUTILA, הגיעו לרדאוץ שני אחים פרנקל ועוד לפניהם ד"ר ווייסלברגר. המבוגר מהאחים, DR. FRITZ FRAENKEL, פתח מרפאה והתחתן עם נערה ממשפחה עשירה ואילו הצעיר יותר, JULIUS FRAENKEL, שכינה גם הוא את עצמו דוקטור, התברר שהפסיק את לימודיו אחרי השנה הרביעית לרפואה בפראג, אבל זה לא הפריע לו למצוא את פרנסתו בעיר כרופא.

DR. JOSEF WEISSELBERGER היה דמות רפואית מוזרה ומקורית. היה לו עמוד שידרה עקום, הלך תמיד עם תיק עור שחור ומלא, לא כדוגמת התיקים הרפואיים. הוא היה נשוי למורה ששלטה בו ביד חזקה, ואמרו שבתיקו הוא מחזיק את המוצרים שקנה בשוק, לפי הוראותיה. דמי הטירחה שלו היו הנמוכים מבין הרופאים ולכן היה זמין לשכבות העניות בעיר. זכור לי שהוא הוזמן פעם לשכנה שלנו, אחרי שבדק אותה ניגש אליו בעלה ושאל אותו מלא חרדה ממה סובלת אשתו. ד"ר ווייסלברגר ענה לו במלא החשיבות והחומרה:

רק לפני שבוע מתה לי חולה עם מחלה כזאת, השכנה שלנו הבריאה וחיה עוד הרבה זמן אחרי כן.

סמוך לסיפוח אוסטריה לרייך השלישי הגיע מווינה, יליד רדאוץ DR. BRENNER. הוא היה אמנם רופא נשים, חניכו של PROF. HALBANהמפורסם, אך מפני שבא מהמרכז הרפואי שהיה נחשב הגבוה ביותר, יצאו מתוך הנחה שהוא מבין יותר טוב מהרופאים המקומיים בכול תחומי הרפואה, כך שהוא נהפך לרופא כללי מבוקש. היות שהוא שמר על אזרחותו הגרמנית לא נשלח לטרנסניסטריה.

קרוב לפרוץ המלחמה הופיעו ברדאוץ עוד מספר רופאים צעירים. DR. LANDMANN, בוגר צרפת, היה חובב מוסיקה גדול ואף ניגן על כינור, לא ידוע לי שהצליח כרופא. DR. PACHTER, DR. HIRSCHHORN בקושי הספיקו לפתוח מרפאות ובאה גלות טרנסניסטריה. שני האחים התאומים OELGIESSER למדו רפואה באיטליה, באו לרדאוץ כסטודנטים אך לא פעלו בה כרופאים.

אסור לשכוח שברדאוץ היה בית זקנים יהודי מעבר לפסי הרכבת לכיוון VOLOVETZ ועל ידו התחילו לבנות גם בית חולים יהודי. אני זוכר היטב את הבנין עשוי לבנים אדומות שהלך וניבנה, אך לא ידוע לי שבית החולים הזה פעל הלכה למעשה.

כמה עלה באותו הזמן ביקור אצל רופא? במרפאתו - בין 70-50 ליי, ביקור בית בין 100-70 ליי, ד"ר ווייסלברג לקח 40-30 ליי ואילו ה-PRIMARIUS קבל 150 ליי. יש להזכיר שדולר היה 120 ולירה סטרלינג 500 ליי!

במערכת הרפואה לא די ברופאים, צריך גם ספקי תרופות - בתי מרקחת. ברדאוץ של ילדותי היו ארבעה בתי מרקחת, 3 בידי יהודים ואחד בידי אנטישמי פעיל, IASINSKI, שבזמן שילטון "משמר הברזל" הגיע אף לתפקיד של שר הבריאות ברומניה. יהודים נכנסו לבית המרקחת שלו רק אם היה תורן. גם אני נשלחתי אליו על ידי הורי מספר פעמים. עליתי בחרדה רבה על המדרגות שהובילו לדלת זכוכית גדולה עם ידית ממתכת מיוחדת במינה. פתיחת הדלת הפיקה צילצול חרישי שהגביר בי את האימה. בפנים - נקיון מופתי, ריח חזק של תרופות ובושם ומספר נשים וגברים בחלוקים לבנים מעומלנים. הכול השרה יראת כבוד עמוקה. בדרך תרגלתי את המילים המעטות שהיה עלי לומר

עם הצגת המרשם. התבלבלתי, כמובן, כאשר הצטרכתי לעשות כן, נעניתי בנימוס ובחיוך של הבנה. שילמתי בקופה בה עמדה מכונת חישוב גדולה ורעשנית בהפעלתה ונשמתי לרווחה משיצאתי משם ובידי התרופות.

בית המרקחת האהוב עלי היה של ה-MAGISTER SCHWIND שלמעשה השתייך למשפחה גרמנית בשם ROSSINGNON שהמשיכה לגור באותו הבית שמולו היה שעון שמש עתיק יומין. הרוקח שווינד היה רווק עליז וידידותי שנתן לי כמעט תמיד מתנות - דברי פירסומת של חברות תרופות גרמניות או צרפתיות או סתם קופסאות או בקבוקים ריקים שבגלל צורתם וצבעם שימחו אותי במיוחד. עבדה אצלו בבית-המרקחת ביתו הרווקה של עורך דין זקן, שכן שלנו, BRONIA MENKES. היא היתה ידועה, משום מה, גם כשחקנית חובבת, וציפתה שהרוקח שווינד ישא אותה לאשה. בסופו של הדבר הוא התחתן עם אשה מעיר אחרת והדבר סיפק חומר לרכילות להרבה זמן.

היו עוד שני בתי מרקחת יהודיים. אחד מהם, מול בית הכנסת הגדול היה ידוע בשם APOTHEKE HARTH. בעל הרשיון היה קרוב משפחה מרוחק שלנו שלא גר בעיר ובמקומו עבד רוקח בשם זילברברג. בית מרקחת אחר היה נקרא APOTHEKE GEBER ממוקם בלב העיר. אני זוכר רק את ג' גבר, את בנה ואת בתה, אך את בית המרקחת ניהל DR. ADI MECHEL. לשני בתי מרקחת אלו הזדמנתי לעתים מאוד רחוקות, למרות שהורי הכירו היטב גם את הרוקחים האלו. חוק רישוי בתי המרקחת ברומניה דאז היה מאוד נוקשה והיה חובה לשמור על מרחק מינימלי ביניהם. הדבר השתנה בשנים הקרובות לפרוץ המלחמה וניתנו עוד שלושה או ארבעה רשיונות לבתי מרקחת בעיר, כולם ליהודים, ואמרו עליהם "שעושים הון".

לא צריך לשכוח את רפואת השיניים בעיר שהיתה רובה ככולה בידי יהודים. רופאי שיניים בעלי תואר דוקטור היו בתחילה רק שניים DR. SCHWIND, אחיו של הרוקח, ו-DR. TEITELBAUM, אחרי כן התווסף DR. FUHRER. שני הראשונים למדו בגרמניה ותואר הדוקטור שלהם התיחס רק לרפואת שיניים ואילו ד"ר פורר היה רופא כללי שהתמחה אחרי שעבד בכפר הררי, ברפואת שיניים. שלושתם הרוויחו טוב מאוד. ד"ר שווינד הפתיע את החוגים היהודיים בעיר על ידי צעד סנסציוני. הוא הביא לו אשה יהודיה ממגדבורג שבגרמניה. היא דיברה גרמנית אחרת משלנו, התלבשה והתנהגה כמו "מרכז אירופאית" וכמובן זה היה נושא בלתי פוסק בפגישות חברתיות. ד"ר פורר הצליח כעבור זמן קצר לבנות חווילה גדולה באזור היוקרתי של העיר ואילו ד"ר טייטלבאום, שנחשב הצנוע מכולם, הצליח לא להשלח לטראנסניסטריה - אולי ההישג הגדול ביותר.

בנוסף לשלושת בעלי תואר הדוקטור עבדו ברפואת שיניים גם מספר רב של "דנטיסטים" שהתחלקו, עד כמה שידוע לי, למספר קטגוריות. דנטיסט "דיפלומט" שלא נעלב כאשר פנו אליו ב-HERR DOCTOR, כמו WEISSELBERG או HERING, אחדים שהיו חייבים להיות צמודים לרופא כללי ואחרים עבדו הן במרפאה הן במעבדה כטכנאים, עם או בלי רשיון כלשהו. טיב עבודתם של הלא רופאים לא נפל מזה של הרופאים, אך המחירים אצלם, היו הרבה יותר נמוכים.

אני הייתי שנים בטיפולו של ד"ר שווינד וסבלתי הרבה כאבים מהשיניים, אבל לא פחות מהטיפולים. שעות רבות ביליתי בחדר ההמתנה שלו, דיפדפתי בכתבי עת מאוירים גרמנים, הסתכלתי והרהרתי על שאר הפציינטים שמספרם היה תמיד גדול, עד שזכיתי שבחורה עם שערות ארוכות ומתולתלות הזמינה אותי להכנס. לא יצאתי אף פעם בלי כאב. לאחרונה עברנו לד"ר פורר שנהיה הלקוח וגם חבר של אבי, אצלו ההמתנה היתה קצרה יותר והטיפול פחות מכאיב.

מבחינת המעמד החברתי הרופאים היהודיים לא היוו קבוצה אחידה. הם התחלקו בין "צעירים" ו"מבוגרים" וגם בתוך התת-קבוצות האלו היה שוני מסוים בהתאם למוצא המשפחתי ולמצב הכלכלי. לא נראה לי שהרמה המקצועית, שלא קל לקבוע אותה, או ההשכלה הכללית היו גורם "מסווג".

רוב רובם הרגישו השתייכות ליהדות ולציונות, איש דתי וציוני פעיל מאוד היה ד"ר ברקוביץ'. ד"ר ווינשטיין וד"ר פרמינגר היו מאוד מעורים במועדון הספורט היהודי "הגבירו" (הגבורה) ועסקו עצמם הרבה בספורט.

כאשר אני מביט היום בעיני רופא וותיק מאוד - כמעט 40 שנה במקצוע - על הרפואה ברדאוץ בימים ההם, היא נראית לי סבירה ויעילה. בכול העיר לא היתה מעבדה רפואית אחת, אפילו לא בבית החולים. בתחילה לא היה מכון רנטגן ואח"כ, כאשר הופיע רנטגנולוג, הוא לא היה יכול למצוא את פרנסתו. כמובן שאיש לא חלם על אלקטרוקרדיוגרף. אישפוז בבית חולים - חוץ מניתוחים של פיקוח נפש - לא היה מקובל. הרוב המכריע של החולים טופלו וגם הבריאו או מתו בבתיהם. אין נתונים סטטיסטיים שיכולים להצביע על תחלואה או תמותה באותם הימים. כמובן שדיברו פה ושם שרופא זה או אחר טעה באבחנה או בטיפול, אבל האם היום עם כול התיחכום והיוקר של הרפואה המודרנית אין קורים מקרים מעין אלו?

לא היתה קיימת "מדינת הסעד" ולא מעט יהודים ברדאוץ היו עניים מרודים, שלא יכלו להרשות לעצמם לפנות לרופא ולשלם לו. לעומת זאת היו גם רופאים שלא דרשו תשלום ממי שהיה נראה להם שאינו מסוגל לכך וידוע לי

על מצבים שרופאים סיפקו אפילו תרופות או השאירו כסף לרכוש אותן. נדמה לי שגם הקהילה היהודית הגישה עזרה במקרים מעין אלו.

כפי שציינתי בהתחלה לא התיימרתי לפרסם תיעוד על הרפואה ברדאוץ, אבל אני מניח שסקירתי זו עשויה לעורר זיכרונות קשורים לדמויות או עובדות בתחום מערכת הרפואה של אותה התקופה.

ד"ר (ברטל) א. הרט

להיות תלמיד יהודי ברדאוץ

הדבר התחיל עם - משבר השפות, לטוב ולרע. השפה המדוברת ברוב המשפחות היהודיות היתה אידיש, השפה השניה היתה גרמנית שנשארה כשריד מתקופת אוסטרו-הונגריה, השפה השלישית, בעיקר לבנים, היתה זו של לימודי הדת ב"חדר" או אצל מורה פרטי והשפה הרביעית היתה השפה הרשמית של המדינה – רומנית.

מדוע לטוב? מפני שילד שגדל עם יותר משפה אחת לומד בקלות שפות נוספות והיתרון בכך אינו דורש פירוט. לעומת זאת הרע היה שלא תמיד היה קל לקבוע את סדר העדיפויות בלימוד השפות האלה ולעתים זה הביא למצבים לא נעימים.

אני גדלתי בשפה הגרמנית והשפה השניה שלי היתה ...עברית! לא היתה זו העברית של לימודי ה"חדר" והתפילות, אלא העברית המדוברת בארץ-ישראל דאז.

את "חוק לימודי" התחלתי בגיל 3-4 בגן הילדים הגרמני של גב' אינטנר. היתה זאת אשה חביבה, שחייה בניפרד מבעלה - דבר נדיר באותם הימים - וגרה בבית קטן ב-ADOLF MARIN GASSE. מהתקופה הזאת זכורים לי רק ימי החורף הקרים מאוד עם שלג עמוק. אחד ההורים לקח והחזיר אותי מהגן, לפעמים עשתה זאת הכתבנית של אבי, לפעמים סחבה אותי המשרתת במזחלה.

התחלתי ללמוד עברית כשטרם מלאו לי חמש שנים עם המורה BLEI שלימד אותי בו-זמנית גם גרמנית באותיות גוטיות. השיעורים התקיימו שלוש פעמים בשבוע (פעמיים עברית ופעם גרמנית); המורה בא אלינו הביתה ומדי פעם הציץ מכיס המקטורן שלו העתון "הארץ"! היו לי מחברות מיוחדות לשתי השפות ונדרשתי להכין תמיד עפרון HARTMUTH מס' 3 מחודד היטב ועל ידו מחק רך.

בגיל 5-6 הועברתי לגן הילדים הרומני בבית הספר העממי מס' 2 בו כמחצית הילדים היו יהודים. זיהיתי אותם לפי השפה המדוברת, אידיש או גרמנית - רובם היו מיודדים ביניהם, כי באו מאותו אזור מגורים ואילו אני באתי מאזור אחר. הגננת היתה גב' DUMITRIU, שבעלה היה פקיד גבוה; אהבתי אותה מאוד. פה התחלתי ללמוד שירים רומנים וגם לדבר רומנית.

מטבע הדברים הייתי אמור להתחיל כיתה א' באותו בית הספר מס' 2 שהיה גם במרכז העיר, אך הורי החליטו אחרת. כדי לא להיות בכיתה עם הרבה תלמידים יהודים דוברי אידיש וגרמנית ועל מנת ללמוד היטב את השפה הרומנית, נועדתי לבית הספר העממי מס' 1 ידוע בשם POPADIUC על שמו של מנהלו לשעבר שנהיה ראש העיר. הוחלט גם שאוכל לדלג על כיתה א' ולהיכנס ישר לשליש השני של כיתה ב', אחרי שאלמד את החומר כולו תוך 3 חדשים עם המורה גב' ERDMANN, כך אכנס לכיתה ב' בגיל שאחרים מתחילים כיתה א'.

מצאתי את עצמי, אם כן, בחודש ינואר, בגיל 7, הולך יום יום מרחק של כשני ק"מ ברחובות פריפריים של העיר לבית הספר שהיה ממוקם באזור "נקי" לחלוטין מיהודים. כדי להגיע בזמן יצאתי מהבית בשעה 7, בחושך מוחלט בימי החורף, עם ילקוט עור חום על גבי, לאורך מסלול שבקושי פגשתי נפש חיה. השקט המושלם הובקע רק על-ידי נביחות כלבים מהחצרות שלידם עברתי. שרת בית הספר, בשם שולצקי, עבד אצלנו באופן פרטי בתור גנן והוא נתבקש "לשים לב עלי". למרות שהוא הוכר בבית הספר כסמכות גבוהה הוא פנה אלי ביראת כבוד במלה DOMNISORULE, מעין "עלם-אציל".

תלמידי הכיתה היו כשני שלישים רומנים, שליש גרמנים - אני הייתי היהודי היחידי. כולם הכירו איש את רעהו ואני הייתי לא רק "החדש" בכיתה, אלא גם היהודי. כולם שיחקו ביחד בהפסקות, אני לא שותפתי. בהפסקה הגדולה, בשעה 10, הסתכלתי על האוכל שהביאו אתם התלמידים שבאו רובם משכבות עניות. זה היה תמיד לחם שחור עם שומן חזיר, בצל או שום, בעטיפה של נייר עיתון. אני הוצאתי לחמניות טריות עם חמאה, ריבה, דבש או תוספות אחרות במפית בד צבעונית. אינני יודע אם הם קינאו בי אבל בטוח שדווקא אני קינאתי בהם. עצם הופעתי, לבושי, ציודי, כמו כן התנהגותי ורמת ידיעותי היוו חריג בולט.

לקח לי הרבה זמן ותכסיסים למיניהם כדי להתגבר על הדיעות הקדומות ולרכוש לי כמה ידידים. הראשון ביניהם היה ילד גרמני, מבוגר ממני בשלוש שנים - נשאר כיתה פעמיים - וקראו לו מדי פעם במילת הגנאי REPETENT! הוא היה נמוך, צנום אבל בעל כוח שרירים מרשים. דיברתי אתו גרמנית, כמובן; הוא לקח אותי תחת חסותו ללא כול תמורה. נודע לי אח"כ שבבתי-ספר אחרים היו תלמידים יהודים שנהגו לתת "דמי חסות" באוכל, בולים וכו'. הוא הכניס אותי למשחקים והביא לידי כך שהתידדתי גם עם אחרים, רומנים וגרמנים.

פעם בשבוע התקיימו לימודי דת. התלמידים נפרדו לכיתות שונות. הרומנים הלכו לכומר אורטודוקסי, רוב הגרמנים לכומר קטולי, נשארו שני פרוטסטנטים

ואני היהודי. הפרוטסטנטים הלכו לכומר שלהם הביתה ואילו אני הייתי אמור להצטרף ללימודי הדת היהודית של הרב HORNIK בבית הספר מס' 2, מרוחק לפחות 3 ק"מ מבית הספר שלי. ההליכה במרחק זה ארכה כשלושת רבעי השעה, כך שהגעתי תמיד לקראת תום השיעור וניכנסתי לכיתה לצהלתם של כל התלמידים. בסוף השיעור קמו התלמידים על רגליהם ואמרו במקהלה את התפילה: מודה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמתי...לא הבנתי מה טעם לומר תפילה זו בצהריים ולא בבוקר כשקמים. מהמעט שהשתתפתי בשיעורי הדת, זכור לי שהרב הסביר לפני החגים, באידיש, את חשיבותם, לימד את עשרת הדיברות ותפילות. מכיוון שהיה ידוע לו שאני לומד עברית ותנ"ך באופן פרטי, הוא נתן לי ציון 10 בכל שליש.

בכיתה ג' הצטרף אלינו עוד תלמיד יהודי ובכיתה ד' אפילו שלישי. הדבר היחידי שהשתנה מבחינתי היה שכבר לא הלכתי לבד ללימודי הדת והיו שניים או שלושה אחרים!

אינני יכול לומר שבבית הספר היסודי "סבלתי" כיהודי. התרגלתי שהתלמידים השתמשו במילה JIDAN ולא EVREU, כאשר דיברו על יהודי ולא אחת עשו תנועות גנאי שסימלו שיש לקצץ ליהודים את הזקן. חטפתי גם מכות, אבל לא בתור יהודי, כי למעשה כולם הרביצו לכולם, במהלך המשחקים.

בכיתה ב' המורה היה רומני, בכיתה ג' היתה לנו מורה יהודיה, מכרה של הורי ובכיתה ד' היה מורה גרמני שהיה ללא ספק הטוב מכולם. הוא נתן למעוניינים שיעורים בגרמנית בהתנדבות, פעמיים בשבוע אחרי הצהריים. אני השתתפתי, כמובן, בשיעורים אלו, נהניתי מאוד מצורת ההוראה שלו, אך באותם הימים הייתי צריך לעשות פעמיים ביום את הדרך לבית הספר וחזרה. דרך אגב, המורה הזה, בשם PROSSER, היה אנטי-נאצי ובזמן שהיטלר הוציא את הגרמנים מבוקובינה, הוא נשאר בעיר. מצאתי אותו ברדאוץ כשחזרנו מטרנסניסטריה, הוא היה גימלאי וגר עם אשתו באותו הבית.

המעבר לבית הספר התיכון נעשה על סמך בחינה אחידה לכול בוגרי כיתה ד', בנים ובנות בניפרד. לפי החוק כול אחד היה חייב בשבע שנות לימוד. אם הוא לא עבר לתיכון היה אמור להשלים שלוש כיתות בבית הספר העממי; לא כולם עשו כן.

בבחינה הזאת פגשתי אחדים מהתלמידים שהכרתי בבית הספר מס' 2 מלימודי הדת. היו גם מעטים מבית הספר מס' 3, כמו כן מועמדים מהכפרים הסמוכים, אחדים מהם בלבוש הלאומי הרומני.

למרות המגמה הכללית של היהודים לדחוף את ילדיהם ללימודים נדמה לי שרוב הילדים היהודים לא המשיכו לבית הספר התיכון. יתרה מזאת, הנשירה לאורך התיכון היתה ניכרת. אם אינני טועה התחילו כ-40 תלמידים יהודים וסיימו לא יותר מ-11. יש לציין שהיו גם תלמידי תיכון שלמדו באופן "פרטי" וניבחנו פעמיים בשנה. בהרבה מקרים הסיבה לכך היתה אי הנכונות ללכת לבית הספר בשבת.

אשר לחיים בבית הספר התיכון אנסה לנתח את היחס של הממסד, של המורים ושל התלמידים הלא יהודים.

התיחסות הממסד לתלמידים היהודים היתה, לפי הערכתי, הוגנת. אמנם אחדים מההורים היהודים התלוננו שנדרשו לשלם את המיסים הגבוהים ביותר בבית הספר, אבל הם היו גם בעלי הכנסות הגבוהות ביותר.

אנחנו זכינו לחופשות חגים כפולות, של החגים הנוצריים והיהודיים. ערב החגים היהודיים כבר חיכינו בקוצר רוח שהתלמיד התורן יכנס לכיתה עם ספר ההודעות של ההנהלה והמורה יקריא שהתלמידים היהודים יהיו חופשיים לרגל חגם. אחדים מהתלמידים הנוצרים אמרו - כמה טוב להיות יהודי - לא הם ואף לא אנחנו חשבנו שזה נכון.

בהתחלת השיעור הראשון ובסוף השיעור האחרון קמו כל התלמידים על רגליהם ואחד התלמידים אמר את התפילה "אבינו שבשמיים". כולם הצטלבו חוץ מהפרוטסטנטים והיהודים, כמובן.

משום מה התרגלתי בקלות למינהג הזה, אך היתה לי אי נעימות מסויימת כאשר מספר שבועות אחרי חג הפסחא התחילו את התפילה באומרם ש"ישו קם לתחיה מהמתים". הרי באבינו שבשמיים גם אנחנו האמנו, אבל בישו...רק הם.

בכיתה היו בתחילה מספר תלמידים יהודים שלא כתבו בשבת, עד לסוף נשאר רק אחד: יידל היבשר. לא אחת, כאשר מורה רצה לתת בוחן או מבחן בשבת, צעקה כל הכיתה "היבשר אינו כותב בשבת" וברוב המקרים המבחן אכן נדחה.

יחסם של המורים לא היה אחיד. היו מורי תיכון יהודים כמו WEINSTEIN, HALPERN, GOTTESMANN, HUNDERT שגם התנהגו בצורה שונה. ד"ר ווינשטיין פרש לפני שנכנסתי לתיכון. הוא היה רווק מאוד מבוקש בחברה, איש מכובד, משכיל, ניגן בצ'לו ברביעיית המיתרים של העיר. הלפרן לימד לטינית, יוונית וגרמנית - היה איש קשוח ונתן ציונים נמוכים בעיקר ליהודים. גוטסמן היה מורה טוב ומקורי בשיטותיו. הוא לימד צרפתית ופחות גרמנית. הוא לא הסתיר את היותו יהודי וגם לא היסס להעריך

במיוחד תלמידים טובים גם אם היו יהודים. הונדרט היה מורה לציור, מאוד אפור ובקושי דיבר רומנית.

לעומת זאת היה מורה לספרות רומנית בשם DAN ידוע כ"קוזיסט" פעיל ואחר כך לבש את מדי "משמר הברזל". הוא לא החמיץ הזדמנות לדבר בכיתה על הטפילים המלוכלכים שעל גדות TOPLITA, הכוונה ליהודים. נאומיו השרו אווירה מאוד לא נעימה בכיתה. אינני יודע אם היפלה לרעה את התלמידים היהודים גם מבחינת הציונים, אבל נדמה שהיה קיים תמיד החשש של CORIGENTA, כלומר בחינה במועד הסתיו.

מאוחר יותר התווספו אליו TEODOREANU ו-HINCU, שניהם מורים למתמטיקה ופיסיקה שלא "דיברו בכיתה" אבל נראו במדי "משמר הברזל". PAVELESCU, מורה מעולה לפילוסופיה שלבש גם הוא מדים אלו, לא רק שלא "רדף" יהודים, אלא, להפך, העדיף לדון עמם בכיתה על נושאי פילוסופיה ואתיקה ונתן להם ציונים גבוהים.

מורה בעל התבטאויות פוליטיות נועזות שלימד היסטוריה היה TOROUT, לימים מנהל בית הספר התיכון. באותם הימים **שלא** ציווה על תלמיד לקרוא מן הספר את הפרק **ולא** צעד הלוך ושוב בצעדים מהירים בכיתה, באותם ימים, שכולנו יחלנו להם, התישב ודיבר על פוליטיקה אקטואלית. מענין שהוא התחיל תמיד בנושאי היסטוריה, לא חשוב עתיקה, ימי הביניים או של הרומנים, והגיע לאירועי היום, הוא דיבר נגד היטלר וניבא שאין מנוס מכך שבאחד הימים הרומני והרוסי מעבר ל-NISTRU יתקעו יד ידידותית. יחד עם זאת, כאשר דיבר על אישים יהודים ששינו את שמם הוא ציטט אותם בשם מלא כגון: EMIL ,LITVINOV- FINFELSTEIN ,TROTZKI - BRONSTEIN LUDWIG - KOHN וכו'.

מורה לטבע בשם WOLCHINSKI היה מיודד מאוד עם חוגים יהודיים משחקי קלפים; DUBAU, מורה למתמטיקה, היה שוכן בתי קפה ומרזח, CORNEL HAHON, רווק היה איש משכיל מסוגל ללמד כל מקצוע ו-VICTOR HAHON, בור ועם-הארץ לא ידע ללמד כלום. כל אלו היו נויטראלים מבחינה פוליטית, לפחות לכאורה,

היו לנו גם מורים גרמנים IANUSZEWSKI שפרש מהר אחרי כניסתי לבית הספר וWINITZKI, מורה נפלא למתמטיקה שהיה חולה שחפת והתנהגותו כלפי היהודים היתה ללא דופי.

מהדור "הצעיר" היו שני מורים מאוד מקובלים ואהודים. SANDRU לימד גיאוגרפיה ו- BOTOCAN היה מורה להתעמלות. הם הופיעו רק כאשר הייתי

כבר בכיתות הגבוהות ואולי גם קירבת הגיל הסביר את היחסים הידידותיים שבינינו.

כאשר הייתי סטודנט לרפואה ב-IASI מיד אחרי שובי מטרנסניסטריה, פגשתי ברחוב את SANDRU בתור חייל שרק השתחרר. היה עד כדי כך אומלל שהזמנתי אותו ללון בחדרי הצנוע. כעבור זמן הוא נתקבל כמורה באוניברסיטה ונהיה גם הרקטור שלה.

אין לדבר על יחס אחיד של התלמידים. בכיתות הנמוכות התנהגותם היתה דומה לזו שבבית הספר העממי; פה ושם התבטאויות או תנועות שהעידו על שנאה ליהודים, בכיתות הגבוהות התגבשו כבר עמדות פוליטיות, היו שני מחנות - אוהדי היטלר ואוהדי צרפת, שניהם היו מאוחדים **בחוסר** אהדה ליהודים. מדי פעם התעוררו ויכוחים קולניים בין הנלהבים בשני המחנות, כאשר התלמידים היהודים שמרו על איפוק מוחלט. מעניין בוודאי לציין שגם התלמידים הגרמנים נמנעו מלהתערב, למרות שהיו ידועים כפעילים ב-JUGEND - HITLER שהתארגנה בבית הספר התיכון הגרמני וב-DEUTSCHES HAUS הסמוך. מאוחר יותר ראינו את כולם כמעט במדים, בעת שהתחילה ההגירה של האוכלוסיה הגרמנית לגרמניה.

מה היו הקשרים מחוץ לשעות הלימודים?

יחסי ידידות ממשיים היו רק בין יהודים לבין עצמם. אמנם לרבים מהתלמידים היהודים היה חבר או שניים לא יהודי, אבל צביון החברות היה שונה. גם העיסוקים בשעות הפנאי היו שונים. רוב התלמידים היהודים למדו יותר, אחדים קיבלו שיעורי עזר, שיעורים בשפות זרות, במוסיקה או בלימודי דת ואילו רוב התלמידים הלא יהודים עסקו בעיקר במשחקים, ספורט או סתם שוטטו ברחובות העיר.

אשר לטיולים בעיר - היה איסור לטייל עם בנות (!), בתקופת הלימודים תלבושת אחידה היתה חובה גם בשעות הפנאי, היה אסור לצאת אחרי השעה 9 בערב וזמן מסוים היה אפילו אסור לטייל ברחוב הראשי. כמובן שרק בסרטים מעטים הורשו לתלמידי התיכון לצפות למרות השפע של סרטים טובים שהוקרנו בשני בתי הקולנוע של העיר.

בחופשות - חג המולד, חג הפסח וב"חופש הגדול" היו קיימים אותם האיסורים, אך איש לא התחשב בהם. טיילנו בלי סוף ודנו בנושאים בכל התחומים עד לשעות המאוחרות בלילה.

לימודי הדת בתיכון ניתנו בתחילה על ידי מורה בית-ספר עממי, איש חילוני גדוש תורה אך חולני, בשם BICKEL. הוא היה אמור לבוא ברגל מרחק של

כמעט קילומטר וחצי, איחר תמיד וזה היה נושא לליגלוג לכל התלמידים. מאוחר יותר לימד אותנו הרב DR. STEIN, גבר נאה מאוד, משכיל, שהשרה יראת כבוד למורים ולכל התלמידים. אנחנו היינו מאוד גאים בהופעתו. הוא שילב בלימודי הדת גם את לימוד השפה העברית המודרנית.

בכל המקומות ובכל התקופות הסיום המיוחל של לימודי התיכון היתה בחינת הבגרות, אבל לא בכל המקומות ובכל התקופות היתה זו בעיה מיוחדת לתיכוניסט היהודי.

עוד שנים לפני שהגעתי לשמינית כבר דיברו בבית, שרבים היהודים הנכשלים בבגרות, שבאוניברסיטאות מכים סטודנטים יהודים ואף זכור לי שבצ'רנוביץ נהרג סטודנט בשם פאליק.

מובן מאליו שעם הגברת ההשפעה הנאצית שבאה להתווסף לנטיות האנטישמיות שברומניה, היתה צפויה החמרה מבחינה זאת.

שנת הלימודים 1939/40 התקיימה כבר בזמן המלחמה באירופה. בקרב היהודים בעיר שררה כבר חרדה רבה וחוסר וודאות, בעיקר בשל הנצחונות המרשימים של היטלר וההתפשטות המהירה של האנטישמיות במדינה. האווירה בשמינית שלנו היתה מתוחה, מחנה אוהד הגרמנים התחזק מאוד, אבל נדמה לי שהרגשתנו הלא נוחה כיהודים נבעה יותר מהתודעה על מה שצפוי לנו, מאשר מהגברת העוינות מצד התלמידים הלא יהודים או המורים.

בבוקר יום 10 במאי, כאשר התאספנו בחצר בית הספר לקראת צעדת החג הלאומי הרומני הגדול, כבר ידענו על התקפת הגרמנים על הולנד, בלגיה וצרפת. אני זוכר את הצעקות של שני המחנות - אוהדי היטלר אמרו שהקרב יגמר מהר וזה גם סיום המלחמה, בו בזמן שאוהדי מעצמות המערב טענו שהיטלר נפל במלכודת שהוטמנה לו ואנגליה וצרפת ישברו אותו. במהרה התברר שהראשונים צדקו וגרמניה הופיעה כבלתי מנוצחת. נשארו עוד ימים ספורים עד לגמר לימודי השמינית.

בזמנו עקבנו בקפדנות אחרי תוצאות בחינות הבגרות של שנת 1939 שהתפרסמו בעיתונות וספרנו את השמות היהודיים. עכשיו חיכינו בדריכות לפירסום וועדות הבחינות, מיקומן והרכבן, והנה למועד יוני 1940 נקבע שהבחינה תערך ברדאוץ עצמה לבוגרי בתי הספר התיכוניים, בנים ובנות. יושב ראש הוועדה היה MIRON NICULESCU פרופסור למתמטיקה ופיסיקה באוניברסיטת צ'רנוביץ, וחבר בה, בוחן ספרות רומנית, האנטישמי הידוע DAN.

על אף הלימודים האינטנסיביים והרגשת "השליטה" בחומר, ניגשנו לבחינה כאשר מצב רוחנו בשפל עמוק.

אני חייב להודות שהבחינה היתה קשה, אבל הוגנת כלפי היהודים. לא ניכשל איש רק בגלל היותו יהודי; להפך: את הציונים הגבוהים ביותר קיבלו... תלמידים יהודים.

פחות משבועיים אחרי בחינת הבגרות שלנו מסרה רומניה, תחת לחץ הגרמנים, את בסרביה ואת בוקובינה הצפונית לברית המועצות. זעמם של הרומנים, שהיה אמור להיות מופנה לעבר הגרמנים, הוסט כלפי היהודים. החיילים הרומנים שנסוגו התחילו להרוג יהודים בטענה שהם קומוניסטים והם שהכניסו את הרוסים לאזורים שננטשו. זרקו יהודים מרכבות נוסעות, הופיעה תחיקה אנטי-יהודית. בין היתר, נאסר על יהודים ללמוד בבתי ספר ציבוריים וכמובן באוניברסיטאות.

אני ובני כיתתי היהודים הספקנו לסיים את הקריירה של תלמיד, אך אפסו הסיכויים להיות סטודנט.

ההתפתחות המהירה של המאורעות הפוליטיים הביאו אותנו לידי כך שהלימודים הפסיקו להיות בראש מעיינינו ומה שהתחיל להעסיק אותנו, ובצדק, זה היה עצם קיומנו.

☆

זה הוא, אם כן, סיפורו של אחד מהתלמידים היהודים ברדאוץ בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. אני מודע לכך שאין זה סיפור המייצג את המצב של כל, ואפילו לא של רוב, התלמידים היהודים בעיר, אבל השתדלתי לשלב בחוויות האישיות מקצת מהאווירה שהיתה משותפת לכולם.

אפריל 1989

דברי הספד לד"ר מקס גאבור בפי ליפמן קונשטאד

סע ווילט זיך מיר אוועקשטעלן לכל הפחות א פאפירן מצבה'לע פאר איינעם פון די מאגילעוועך קרבנות, פאר מיין טייערן און ליבהארציקן פריינט ד"ר מאקס גאבער פון מיין היימשטאט ראדעוויץ (בוקאווינע). ער, דער איבערגעגעבענער דאקטאר, האט אפגעראטעוועט מיט מסירות נפש צענטליקער פון חולים אנגעשטעקטע מיטן רוצחישן ריקעטסי-באציל (אזוי רופן דוקטוירעם אויף זייער תרגום-לשון דעם תליין ואס רופט ארויס פלעקטיפוס) און האט פאר א-דער העזה באצאלט מיטן יונגן לעבן זיינעם-קוים דערגרייכט 45 יאר. געציילטע טעג האט ער זיך געראנגעלט אין העלישער היץ מיטן אומזעעוודיקן ימח-שמוניק ביז ער האט געלאזט די איידעלע נשמה.

מיין צוגעבונדנקייט צו ד"ר גאבער האט זיך געצויגן קרוב צו 20 יאר. ער איז געווען נישט בלויז מיין הויסדאקטאר, נייערט אויך א בן-בית ביי מיר אין שטוב, עלעהיי איינער פון די סאמע נאענטע. זייענדיק דער סעקרעטאר פון דער יידישער קהלה, פלעג איך צו אים אפטמאל שיקן ארעמע חולים און בעטען, ער זאל זיי קורירן. דערזעענדיק אזא מין חולה אין פירהויז, האט ער אים אריינגענומען אין קאבינעט פריער פון די צאלנדיקע חולים און חלילה נישט פארלאנגט קיין פרוטה. אויב דער חולה איז געלעגן שלאף, פלעגט ד"ר גאבער זיך אוועקלאזן צופוס צו אים אין די בלאטיקע געסלעך פון דער יידישער ארעמיקייט, סיי ביי טאג און סיי ביי נאכט. אויך פאר "היימוויזיטן" האט ער קיין געלט נישט פארלאנגט.

עגנזשע האט ער אפטמאל געשאנקען די נויטיקע רפואות, הגם קיין עושר איז ער קיינמאל נישט געווען (וי קען מען עס מיט אזא התנהגות קומען צו געלט?...) און האט געצויגן חיונה פון חולים, וואס רן זיך נישט אן מיטן קהל-שטיבל.

אין אטאק, לעבן דניעסטר, ווו ס'האט זיך געפונען דער רומענישער "אומשלאגפלאץ נומער 1" אין חודש פון גירוש (אקטאבער 1941) האט מען צונויפגעטריבן בערך א העלפט פון די פארשיקטע בוקאווינער און בעסעראבישע פארשיקטע יידן. דער "אומשלאגפלאץ נומער 2" איז געווען אין מארקולעשט, וואסערע 200 קמ. ווייטער. אויך איך מיטן הויזגעזינט מיינעם זענען מגולגל געווארן קיין אטאק, ווו מיר האבן זיך געמוטשעט צען טעג (פון 16 ביז 25 אקטאבער 1941), און אין אונדזער שכנות האט דעמלט געווווינט **ד"ר גאבער מיט זיין משפחה**. זיין "דירה" האט נישט פארמאגט מער לוקסוס פון מיינער: א צעשאסענע חורבה אויף הינערישע פיסלעך, אן א דאך, אן טירן

און פענצטער. דער קאלטער רעגן האט געליאפעט אויף די נעבעכדיקע קלימעקלעך און אויף די מענשן איינגעטוליעטע אין כלערליי צוזעקעכצער. דערזעענדיק אין אטאק **ד"ר געבער** האב איך אים בפירוש נישט דערקענט, הגם מיר האבן זיך צעשיידט בלויז מיט א וואך צוריק. א-דער אויסגעפוצטער און זויבערער יונגערמאן, תמיד אנגעטאן עלעגאנט מעשה פריץ, האט אין אטאק אויסגעזען ווי א פארווארלאזטער ארחי-פרחיניק, די מלבושים איינגעטונקען אין בלאטע, די הויזן פארשארצטע ביז צום קני, דער קאפעליוש צעקוועטשט, דאס העמד קויטיק און דער בליק צעמישט. אגב, ער האט מיך אויך נישט דערקענט - א סימן, אז מיין פנים און מיין הולך זענען געווען נישט ווינציקער פארווארלאזטע. אויף וויפיל ס'איז שוין, מישטיינסגעזאגט, מעגלעך געווען, זיך צו פרייען אין אטאק, האבן מיר הנאה געהאט פון דער באגעגעניש, און יעדער האט אויסגעשיט פארן צווייטן זיין בינטל צרות און די פרטים פון דער וויסטער נסיעה.

עטלעכע טעג שפעטער האבן מיר זיך אין מאגילעוו פונסניי געטראפן, אינעם חרובן בנין פון דער אוניווערסיטעט. דארט האבן זיך געמוטשעט הונדערטער פון פארטריבענע, צו פופציק און זעכציק אין א סאליע, און מחנות אין די קאריזארן און אבארטן. די אוניווערסיטעט האט מיט זיך פארגעשטעלט די ערשטע "אכסניה" פון יענער זייט דניעסטר, אן אויפדערווייל ביז מען וועט ווייטער יואגן אין די פארפאלענקייטן פון טראנסניסטריע. אלע "אוניווערסיטעטניקעס" זענען געווען אדורכגעווייקטע פון גאָסרעגן (דער דאך פונעם געביי האט געגליכן צו א רעשעטע, צוליב די אריינגעכאפטע קוילן בעת דער אקופאציע), די ציין האבן געקלאפט פאר קעלט, און א טויטאנגסט האט געקלעמט ביי דער נשמה. מען האט געוויסט, אז מען איז אויסגעשטעלט אויף געטריבן ווערן צופוס צום בוג יעדע רגע און זען דעם טויט פאר די אויגן. אט אזוינע טויטמארשן האבן געמיינט אוועקפאלן פארשטארצטע לעבן די שאסייען ערגעץ אין א שאנץ, בפרט פאר עלטערע מענשן, פרויען און קינדער - א גורל וואס האט שוין געטראפן טויזנטער פון קרבנות אין יענעם פארשאלטענעם אסיען. **ד"ר גאבער** איז נישט אויסגעקומען צו ווייזן אין דערזעלביקער סאליע מיט מיר, אבער מיר האבן די טעג אינאיננעם פארברענגט. סוף כל סוף האט נאטשאלסטווע זיך דערמאנט אן מיר און מיך מיט מיין עולם משלח געווען אין דזשורינער גן עדן אריין דעם 29 אקטאבער 1941 - צו אונדזער מזל נישט צופוס. אקעגנזשש איז **ד"ר גאבער** נאך פארבליבן אין מאגילעוו און מיר האבן זיך געזעגנט ווי מענשן וואס ווייסן, אז ס'איז א זיי-געזונט פאר תמיד...

בית"ר רדאוץ

קן בית"ר רדאוץ נוסד בחול המועד סוכות 1927, בעזרתו של יעקב שיבר ז"ל מצ'רנוביץ (שנתמנה לאחר מכן נציב בית"ר ברומניה).

המפקד הראשון היה חיים הרש ליברזון; בין המייסדים ומפקדי הקן עד המלחמה (1940) יש לציין: צבי שיבר, דלפון מנדל, סלדינגר זיגו, טננהאוס חיים, פייגר אדולף (שנהיה לאחר מכן קצין נציבות בית"ר רומניה), קרן שלמה, קורן יוסף, זומר חיים, קרייזל חיים, קורץ מרדכי (מקס) ועוד חברים בולטים (חברי מפקדה לתקופותיהם): לולו רודניק, מיליו זינגר, טילינגר (שרקם את הדגל הראשון של בית"ר רדאוץ שהיה גם הדגל הראשון של בית"ר רומניה), האחים קורנבליט, ד"ר מכל אדי, מנדל קלוגר, אוסוולד קרומהולץ, בובי לוסגרטן (שהיה נואם מרשים ומשורר בחסד - כתב הרבה משירי בית"ר בגרמנית ואידיש), האחים הרר, ביבי פרסנר, מיליו נידרהופר, שפר איזיו, שפר קרל, גרובר נתנאל, סלדינגר ישראל, חיים וסרמן, חיים הייטנר, איתמר טמלר, האחים ברכר, ינקו ונטה קסטנר, חיה שיבר, בתיה שיבר, וילי קרמר, ברנהרד שטיינר ועוד הרבה הרבה חברים טובים, פעילים ומוכשרים.

מועדון בית"ר היה מחליף מדי פעם את מעונו מסיבות שונות: גודל המקום, שכר דירה וכו'. כמה מקומות בהם התמקם הקן: אצל קרפ בוויטנלר שטרסע, אצל איפרמן במעדכען שולגסע אצל ד"ר דולר בפרטאוצרשטרסע ומעונו האחרון לפני המלחמה בקנבנשולגסע.

הקן מנה בין 150 עד 250 חניכים. הפעילות היתה עניפה; הרצאות כלליות ופעילות בקבוצות שכללה: לימוד עברית, היסטוריה יהודית וציונית, גאוגרפיה והיסטוריה של ארץ ישראל, תרגילי סדר. בליל שישי שירה בציבור, שירים עממיים באידיש ובעברית, שירי בית"ר ושירי ארץ ישראל. בשבת אחה"צ הרצאות על נושאים אקטואליים, דתיים או לאומיים. במוצאי שבת שוב שירה בציבור או שירה של יחידים בעלי קול ערב במיוחד כמו מינה נידרהופר, דורה ברנטל, יענקו ברכר ואחרים או הצגות לסרוגין של כל צרור או לפעמים של מוכשרי הקן.

כאן כדאי להזכיר את פיבל פרידמן שהיה מחבר הצגות מוצלחות. הפעילות הספורטיבית היתה עניפה ומגוונת: כדורגל, כדוריד, טניס שולחן, החלקה ומשחקי קרח.

ראוי להזכיר את הספריה העשירה של קן בית"ר רדאוץ; עשרות ספרים בגרמנית, אידיש, רומנית ועברית. בכל יום א' בערב היה מסדר שבועי בו היו מקריאים את החלטות המפקדה ואוספים את המס השבועי שהיו שולחים

לנציבות בבוקרשט כהשתתפות באיזון תקציב הנציבות. כל שבועיים עם הופעות עיתוני קיר של כל צרור היו נערכות תחרויות על העיתון המוצלח ביותר לפי שיפוט ועדת תרבות של הקן (צורה, תוכן וכד'). עם הופעת העיתונים הרויזיוניסטים; "הירדן" "CUVANTUL EVREESC" היו מחלקים אותם ברחוב היהודי ואת התמורה מעבירים למערכות העיתונים בבוקרשט.

בימי זיכרון: י"א באדר - טרומפלדור, כ"ה תשרי - שרה אהרונסון, כ' תמוז - הרצל, כ"א תמוז - ביאליק ומשנת 1938 ב-ל' סיון יום הוצאתו להורג של ראשון עולי הגרדום בארץ ישראל - הבית"רי שלמה בן-יוסף (שלום טבצ'ניק), היו מקיימים מסדר אבל עם משמר כבוד סביב תמונתו של הנזכר. בחגים הדתיים, לפני הזכרת נשמות היו מתרימים את מתפללי בתי הכנסת (23 במספר) לקרן תל-חי (ע"י קיפול טופס עם סכומים לפי בחירה).

ב-1930 עלה ארצה הבית"רי הראשון מקן בית"ר רדאוץ: צבי שיבר שנפל ב-1938 במילוי תפקידו (בשמירה על כרמי זכרון יעקב).

ב-1930 בתחנת הרכבת קיבלו חברי בית"ר רדאוץ בפעם הראשונה בתלבושת בית"ר את פניו של קולונל וג'ווד שהיה בדרכו לצ'רנוביץ.

בפברואר 1932 עם הגבלת העלייה ארצה ע"י הבריטים, מפרסם ראש בית"ר את מאמרו המפורסם "אוונטוריזם" שהשפיע מאוד על עתיד העליה הבלתי לגלית. ב-1932-33 עלו ארצה ברגל ובאופניים הבית"רים: גרובר נתנאל, זונטג מיכאל, קרומהולץ, גולדשלגר, סלדינגר זיגו, חיים טננהאוס ואחרים. לאחר מכן בכל העליות "אף על פי" של בית"ר וא.צ.ל. הצטרפו בית"רים מקן רדאוץ: באסתיר, בקטינה, בפטריה, בדראגא וכו'. בסטרומה טבע הבית"רי זיגי פיינגולד. בכל שנות השלושים היו מופיעים מידי פעם בודדים או קבוצות של בית"רים מפולין או מהארצות הבלטיות בלי ויזות ובלי כסף. היו עוזרים להם להגיע לבוקרשט לנציבות ומשם היו מעבירים אותם לקונסטנצה או נמל רומני אחר להפלגה עם אוניות של בית"ר או א.צ.ל.

ב-1934 התקיים ברדאוץ סניף הכשרה של בית"ר בו השתתפו חניכי בית"ר מכל רומניה. מפקדי ההכשרה היו: שמואל גבר, לולו רודניק, קנדל ורזניק.

ב-1935 קבלה קבוצת בית"רים רכובים על סוסים בתלבושת ודגל בית"ר את פניו של ד"ר וולפגנג פון ויזל, שבא להרצות ברדאוץ על פי הזמנת הצה"ר. כמו כן ביקרו בקן בית"ר רדאוץ: אריה בן אליעזר, צבי ברסט, אייזיק רמבה, יעקב שיבר, בלוך ואחרים. שני בית"רים מהקן: ביבי פרסנר ומיקלוש הלפרין התחנכו בבית הספר הימי של בית"ר בצ'יוויטה וקה - איטליה.

ב-1938 התמרדה קבוצת בית"רים צעירים תלמידי גמנסיה וחברי צרור הבריונים ע"ש ד"ר אבא אחימאיר נגד מפקדת הקן בדרישה לחייב כל בית"רי בהגיעו לגיל 21 (שאינו זקוק להסכמת הורים) לעלות ארצה. בראש קבוצת המורדים היו: טמלר איתמר, הייטנר חיים וקרייזל חיים. הללו שכרו מועדון גדול (אצל ד"ר דולר) ופעלו בנפרד כמה חודשים עד בואו של אייזיק רמבה שהצליח אחרי מאמצים רבים לפשר בין הצדדים והפעילות שוב אוחדה.

בקיץ 1938 השתתף מקס קורץ בקורס הכשרה למפקדים של בית"ר ב"זזטבנה" - סטרוז'ינץ, בקורס הנ"ל הדריך, איש א.צ.ל. מהארץ, שלימד את החניכים תורת הנשק. עם סיומו של הקורס נתמנה מקס קורץ - בחור מלא מרץ והתלהבות שהדביק את חניכיו הצעירים - למפקד בית"ר הצעירה.

בסתו 1938 ביקר זאב ז'בוטינסקי בצ'רנוביץ וקיים אסיפת עם גדולה בה ניבא את האסון (השואה) שעומד לקרות לעם היהודי; באותה אסיפה הוא זרק לרחוב היהודי את הסיסמה: "אם לא תחסלו את הגולה - הגולה תחסל אתכם". לצערנו עם ישראל לא שמע לאזהרותיו ושילם מחיר כבד מאד. קבוצה של בית"רים מקן רדאוץ נסעה לשמוע את הרצאתו. ב-1938 עלתה לשלטון ברומניה ממשלה פשיסטית - מפלגת קוזה-גוגה ולאחר מכן מפלגת "משמר הברזל". יום יום הופיעו חוקים אנטי יהודים חדשים כגון: שלילת אזרחות מחלק גדול של היהודים מבוקובינה ומבסרביה, הגבלות במסחר, בלימודים, הפקעת בתים ורכוש. הרדיפות החלו נגד היהודים שגרו בכפרים בבוקובינה ובסרביה; יהודים בעלי עסקים, בעלי בתים, קרקעות ורכוש אחר נושלו וגורשו העירה. קבוצה של בית"רים צעירים התארגנה ויצאה לכפרים לעזור ליהודים ולהביאם לרדאוץ. פעולה זו נתמכה ונעזרה ע"י ראש הקהילה היהודית בעיר, חיים מכל ז"ל, שדאג למזון ומגורים זמניים לאנשים הללו.

באביב 1940 נכנסו הרוסים לבסרביה ולצפון בוקובינה על פי הסכם (אולטימטום) עם ממשלת רומניה. האוירה היתה קשה מאוד. חלק מהאוכלוסיה היהודית בעיר ברחו לצ'רנוביץ שהועברה לרוסיה. גם חלק מבוגרי בית"ר נדבקו בחיידק הזה ועזבו את העיר. חיים קרייזל נתמנה מפקד הקן ומקס קורץ מ"מ. התקנות האנטי יהודיות החמירו ברדאוץ, הגבלות תנועה לאוכלוסיה היהודית בשעות מסוימות באזורים מסוימים (מין גטאות). מפקדת הקן באישור הנציבות החליטה להפסיק את פעילותה של תנועת בית"ר בעיירה. את דגל בית"ר, הדגלונים של הצרורות, סמלים ותמונות של הקן הוטמנו באדמה ורק עם שובם של הבית"רים מטרנסניסטריה הוציאו את הכל מהאדמה. היום רוב הדברים, כולל הדגלים, התמונות והסמלים, נמצאים במוזיאון בית"ר. רק בית"ר הצעירה בהדרכתו של מקס קורץ המשיכה בפעילות חלקית במחתרת

ב"עזרת נשים" של בית כנסת קטון (שניידרשילכל). בקייץ אותה שנה, כ"ט תמוז נפטר ראש בית"ר בהיותו במחנה של בית"ר ע"י ניו-יורק. עם היוודע הידיעה (במקרה אצל שכן נוצרי כי ליהודים אסור היה להחזיק או לשמוע רדיו) הודבקו מודעות אבל. בשבת התקיימה בבית הכנסת אזכרה לזיכרו. באותו ערב התקיים מסדר אבל - במחתרת - בהשתתפות רוב חברי בית"ר בעיר. קבוצה גדולה של בית"רים התכוננה לעלות ארצה עם עליה ב' של בית"ר. הוציאו דרכונים לארץ דרום אמריקאית על מנת לצאת מרומניה "ליגל" - באישור רישמי אבל הגורל רצה אחרת. הגרמנים לחצו על ממשלת רומניה להגביר את החוקים האנטי יהודיים, אלה החריפו והגיעו לשיא במרד, שפרץ ב-21-23 בינואר 1941 נגד המלך קרול. מאות יהודים נהרגו ונשחטו בפוגרומים שפרצו בכל רחבי רומניה. גם ברדאוץ נהרגו 3 יהודים. הוציאו תקנה שחייבה את היהודים לענוד מגן-דוד על דש הבגד, אך ראוי לציין שתקנה זו בוטלה במהרה ברדאוץ היות שהרבה רומנים נוצרים מהמפלגה הליברלית וממפלגת האיכרים כמחאה - ענדו גם הם את המגן-דוד.

באביב 1941 עלה חיים קרייזל ארצה עם סרטיפיקט. מקס קורץ נתמנה כמפקד הקן (במחתרת). בקיץ השלטונות הרומניים גייסו את הנוער היהודי מעל גיל 16 לעבודה ציבורית ושרות לאומי היות שהפסיקו לקחת יהודים לשרות טרום צבאי או לצבא. לקחו ל"דורנשט", כפר ריק מתושבים (התושבים - הונגרים נסעו על פי הסכם להונגריה REPATRIARE). סביב הכפר הנ"ל היו כ-2000 הקטר פשתן שהיו צריכים לקטוף אותו. הבית"רים התארגנו והצטרפו אליהם גם בית"רים מקן סירט. היו יוצאים ב-6 בבוקר בצורה מאורגנת בצעידה בשלשות עם שירי לכת של בית"ר, עובדים קבלנות כל הקבוצה, גומרים בדרך כלל את הנורמה בחצי יום ולאחר מכן עוזרים למבוגרים (לא בית"רים) שלא הספיקו לגמור את המכסה שלהם. עם גמר העבודה, שוב חוזרים מהשדות בצעידה ושירה. בערב סביב מדורה, פעילות, שיחות, רקודי הורה ושירי בית"ר. האחראים לעבודה מטעם הממסד הרומני ציינו לשבח את קבוצת בית"ר על עבודתה והתנהגותה למופת.

בסוכות תש"ב אוקטובר 1941 גרשו את יהודי רדאוץ לטרנסניסטריה, בשני משלוחים, בקרונות משא עם למעלה מ-100 איש בכל קרון. תוך יומיים רוקנו את העיר מתושביה היהודיים, כולל הקבוצה הבית"רית עם הדרכונים לעליה. המשלוח הראשון הגיע למרגולשט ושם העבירו אותם את הדניסטר לימפול ומשם גורשו לברשד - בלטה עד לנהר הבוג. המשלוח השני הגיע לאתקי על הדניסטר ומשם העבירו אותם למוגילב, משם גירשו את הרוב לשרגורוד, קופיגירוד ושוב עד לבוג. מיעוט קטן נשאר במוגילב. המהנדס יגנדורף מרדאוץ

הצליח לשכנע את הממשל הצבאי הרומני במקום שישקם את בית החרושת ליציקת ברזל במוגילב ושיופעל לתועלתם. כ-700 משפחות יהודיות ניצלו ע"י כך שנשארו במקום לעבוד בבית החרושת תמורת דיור ואוכל. בית"רים היו מתאספים מדי פעם בימי זכרון או לפגישות ושיחות עידוד הדדי בתקוה למחר טוב יותר. מסוף אוקטובר 1941 עד מרץ 1944 (כשהפרטיזנים והצבא האדום גרשו את הגרמנים ואת הרומנים מטרנסניסטריה), עברו היהודים תקופה קשה מאד. בשנה הראשונה מתו פליטים רבים ממחלות טיפוס, דיזינטריה, רעב וירי. קרוב ל-10,000 יהודים גורשו מרדאוץ (כולל היהודים מהכפרים באיזור), וחזרו רק כשליש. במשך כל הזמן הקשה הזה ניסו ליצור קשר עם הנציבות, רק ב-1943 קבלו קצת עזרה והרבה עידוד מורלי ע"י שליח של הנציבות.

באביב 1944 עם נסיגת הרומנים והגרמנים התחילו לחזור ראשוני הפליטים, אבל הצבא הרוסי לא נתן לחזור לרדאוץ כי החזית עדיין היתה בקרבת המקום. רוב הפליטים התישבו זמנית בסירט ובמיהלן. ביולי 1944 הרוסים סגרו את הגבול בינם ובין רומניה וחלק גדול מהפליטים שחזרו מטרנסניסטריה נשארו בצ'רנוביץ.

בתאריך 23 אוגוסט 1944, ממשלת רומניה והמלך מיהאי, עשו את ה"מהפכה", ניתקו את קשרי רומניה עם גרמניה והצטרפו לבנות הברית במלחמתם עם הצבא האדום נגד הגרמנים. החזית התרחקה ואיפשרו ליהודים לחזור לרדאוץ. הבית"רים התחילו מיד להתארגן תחת פיקודם של משה קורנבליט ומקס לוי. הוציאו מהאדמה את הארגזים עם הדגלים ויתר סמלי בית"ר והתחילו בפעילות סדירה ערב ערב במועדון הישן (קנבנשולגסע). בנסיעתו הראשונה לבוקרשט באוקטובר 1944 יצר מקס לוי קשר עם הנציבות, שם פגש לראשונה את ליפה חיימוביץ שנתן לו – 50,000 ליי לחלוקה בין הבית"רים בעיר, אבל ביעוץ עם ד"ר מכל - יו"ר הצה"ר בעיר החליטו לא לחלק בשלב זה את הכסף.

במרץ 1945 קיבל בית"ר רדאוץ הזמנה רשמית מטעם המפלגה הקומוניסטית בעיר להשתתף בעצרת חגיגית לרגל שנה לשחרור האזור ע"י הצבא האדום. מאורגנים בקבוצות - בצעידה מרשימה עם שירי לכת של בית"ר ועם כתת דגלונים של כל ארצות בנות הברית כולל דגל בית"ר הגדול באמצע, צעדו מהמועדון של הקן דרך רחובותיה הראשיים של העיר למקום העצרת. באמצע הנאומים הרשמיים ניסו שוטרים, על פי הוראה בכתב של הממונה על האזור - הפרפקט, לשכנע את הבית"רים להוריד (לקפל) את דגל בית"ר שהיה הגדול בין כל דגלי בנות הברית שהתעופפו ברוח. הבית"רים לא הסכימו בטענה כי הדגל - תכלת לבן, כמו דגל הבריגדה היהודית גם השתתף במאמץ המלחמתי

של בנות הברית. השוטרים ניסו כמה פעמים להגיע לדגל בית"ר אבל התושבים היהודים התאספו סביב כיתת הדגלנים ומנעו מהשוטרים להגיע אליו. עם גמר הנאומים חזרו הבית"רים שוב בצעידה לצלילי התזמורת הצבאית בעיר למרכז העיר - לפרפקטורה. התקרית עם הדגל חוסלה ע"י הבעת צער של הפרפקט על חתימתו על פתק שנכתב ע"י מנהל משרדו, קומוניסט יהודי. השמועה על התקרית הנ"ל, הפעילות היפה והעניפה של בית"ר הביאו לזה שרוב הנוער היהודי בעיר הצטרף לבית"ר. המפלגה הקומוניסטית שלא ראתה בעין יפה את הצלחתה של בית"ר, פתחה מועדון לריקודים והתעמלות תחת השם U.T.C. - הנוער הקומוניסטי. כמעט רוב הנוער היהודי היה הולך למועדון הנ"ל לבלוי, אך בשעה 20.00 (08.00 בערב), כשהתחילה הפעילות במועדון בית"ר, רוב הנוער היהודי היה עוזב את המועדון של U.T.C. ובא לקן בית"ר לפעילות הרגילה שלו. המפלגה הקומוניסטית ניסתה ע"י כל מיני תחבולות ואיומים לעצור את הנהירה של הנוער היהודי לבית"ר, אך ללא כל הצלחה.

במאי 1945, פתחו הרוסים שוב את הגבול בין רוסיה ורומניה ואיפשרו ליהודי דרום בוקובינה לחזור למקומותיהם. ניצלו את ההזדמנות גם אחרים ואלפי יהודים ברחו מצר'נוביץ דרומה לרומניה. מפקדת בית"ר רדאוץ ניצלה את ההזדמנות ושלחה בית"רי מצ'רנוביץ, חנוך אקסלרד, (שהיה פעיל בקן רדאוץ כבר כמה חדשים), לגבול לקבל את הבית"רים החוזרים ולחלק להם 2,000 ליי לכל אחד. (הכסף היה מליפא חיימוביץ + כסף שנאסף בין יהודי העיר). הפעולה הזו עשתה רושם עצום (בית"ר שהיתה ידועה כתנועת נוער עניה, עוזרת לחניכיה החוזרים). גם מקס קורץ, המפקד האחרון לפני הגרוש, חזר עם משפחתו. תוך ימים הכפילה בית"ר את מספר חניכיה, כתוצאה מותיקים שחזרו ומחדשים שהתלהבו מהפעילות היפה של הקן. מקס קורץ נתמנה שוב למפקד הקן. המקום במועדון הישן בקנבנשולגאסע נהיה צר מלהכיל את כל האנשים, לכן שכרו בית גדול - בית גוטמן - ברחוב הראשי, קירכנגאסע, עם חצר גדולה, מגודרת עם בית נוסף בחצר עבור הפעילות של בית"ר הצעירה. הפעילו קורסים מיוחדים בשביל הנוער בגילאי 12-9 שלא הספיקו ללמוד בבית ספר היסודי (כשגרשו אותם היו בני 7-6 וכשחזרו היו בני 12-9 ולא יכלו להתחיל בכתה א' עם גילאי 7. שלמה קרן שהיה מורה במקצועו וללה שיבר, שטיפלו בנוער הנ"ל בהצלחה מרובה). המוני בני הנוער היהודי הצטרפו לבית"ר. בתקופת השיא מנה הקן עד 480 חניכים, הם היו מאורגנים בצרורות ופלוגות: צרור אהרונסון, פלוגת נילי ועוד. כל צרור ופלוגה עם מפקדם פעלו באופן עצמאי. הפעילות היתה ענפה ומגוונת, קורסים מקורסים שונים כולל לימוד עברית התקיימו ערב ערב בכל החדרים של שני הבנינים שבמועדון. עיקר הפעילות התרכזה בחינוך הנוער לאהבת עם ישראל וארץ

ישראל, לגאוה לאומית ובטחון עצמי. מקס קורץ היה דוגמה אישית לכל אלה ובמיוחד להדר הבית"רי. כל קירות החדרים היו מקושטים בתמונות של גדולי הציונות - מהרצל, ז'בוטינסקי ונורדאו, עד הלוחמים והנופלים בעדה, החל משרה אהרונסון, טרומפלדור, שלמה בן יוסף ולאחרונה דב גרונר (1946). למעלה, לכל אורך הקירות, היו סיסמאות שביטאו את השאיפות הלאומיות למולדת ולעצמאות. חצי קיר באולם הגדול היה מכוסה בלוח זכרון עם שמות כל הבית"רים מקן רדאוץ שלא זכו לחזור מהשואה.

עם ניתוק צ'רנוביץ, שהיתה מרכז הפעילות של גליל בית"ר בוקובינה - נהפכה רדאוץ למרכז גליל בוקובינה, מולדביה הצפונית ומרמורש. גם בגליל הורחבה הפעילות. משה קורנבליט מונה מפקד הגליל, מקס קורץ מפקד קן רדאוץ ומקס לוי מ.מ. מפקד גליל וסגן מפקד הקן. אליעזר זונטג מונה מפקד בית"ר הצעירה. הפעילות היתה עניפה, 3 פעמים בשבוע עשו תרגילי סדר, התעמלות ופעילויות ספורטיביות אחרות. המצעדים ברחובות העיר בליווי שירי לכת של בית"ר הדהדו בכל העיר וזה הפך לסמל ההכרות והגאוה בעיר. בית"ר גם השתתפה בכל הפעילויות של הקהילה היהודית. בין חברי המפקדה ופעילים אחרים בימים ההם, עד להפסקת פעולות בית"ר ב-1948, יש להזכיר את החברים: שלמה קרן, משה קורנבליט, מקס קורץ, מקס לוי, אליעזר זונטג, אוניו ווילמה מלצר, האחים אהרון, דוד שפר, לייבו פוקס, האחיות קלמר, יוסף הייטנר, בנימין לאוטמן, קסטנר יענקו, ובר פנינה, אוטו וילדמן, ניסן אלנבוגן, אברהם ולצר, האחים שטיינר, האחים גרבשטיין, האחיות מוזר ועוד רבים אחרים.

לכל סניפי ההכשרה שהנציבות אירגנה, נשלחו מהקן ברדאוץ חניכים להשתתף בהם: שני סניפים בבוקרשט, בפוקשן ובטרנסלבניה, אלה היו "קרש קפיצה" לעליה. ב-1945 קבלו חניכי בית"ר רדאוץ מהפטרון של סניף ההכשרה MIRCEA VODA בבוקרשט, מר ויסמן, שהחניכים עבדו אצלו בבית החרושת לבדים, פיסת בד משי כדי לעשות דגל לבית"ר הצעירה. האחיות הני ומלכה קלמר תפרו ורקמו אותו, היה זה דגל יפהפה ומרשים, גם דגל זה נמצא היום במוזיאון בית"ר; אך שיא ההצלחה היו הנשפים השנתיים שבית"ר אירגנה וקיימה באולם הגדול בעיר - בית העם. היו מוכרים מראש את כרטיסי הכניסה ובזאת מאזנים את תקציב הקן על פעילותו העניפה. גם קרן בית"ר, שיהודי העיר היו תורמים אליה בחפץ לב הכניסה סכומים נכבדים. הרפרטואר של הנשפים היה: חלק ראשון - פתיחה עם המנון בית"ר, תרגילי התעמלות אומנותית ומקהלת בית"ר בהדרכתו של חזן העיר - מר סלומון - בשירים יהודיים, שירי עם ושירי ציון באידיש ועברית.

בחלק השני היה בדרך כלל מועלה מחזה קטן שהיו כותבים החברים עצמם (מקס קורץ ומקס לוי). בשנת 1946 כתבו מחזה בשם "האפופיה של מצדה", הסתובבו עם ההצגה בכל העיירות בבוקובינה ומולדביה הצפונית: סוצ'בה, סירט, קמפולונג, וטרה דורני ובוטושן. ההצלחה היתה אדירה. בכל מקום עזרו לחידוש והרחבת הפעילות של בית"ר בכל רחבי הגליל. כשקיימו את ההצגה בקימפולונג בנוכחות מנהיגי התנועה הרויזיוניסטית ברומניה ונציבות בית"ר ולאור ההצלחה המרשימה של ההופעה, אישרה הנציבות כפרס לקן בית"ר רדאוץ, להשאיו כ-100 חניכים בהנהגתם של אליעזר זונטג, ניסן אלנבוגן ואטל שטיינר, כוכבי ההצגה - במחנה קיץ שהנציבות קיימה באותו זמן בקימפלונג. ראוי לציין שאטלה שטיינר עם קולה הנעים, ה"זמיר" של קן בית"ר רדאוץ, הופיעה בכל ההזדמנויות בהצלחה רבה. בדרך כלל היו קבוצות מבית"ר רדאוץ משתתפות בכל מחנות קיץ שהנציבות ארגנה, אפילו בזאת של שנת 1947 ב"פיאטרה ניאמץ" שלאור ה"סטביליזרה" - פיחות, היקשה על רוב חניכי ביתייר רומניה להשתתף בו.

בקיץ 1947, נשלח המפקד מקס קורץ לנהל את סניף ההכשרה של בית"ר בפוקשן. אליעזר זונטג מונה מפקד הקן, יוסף הייטנר כמפקד בית"ר הצעירה. ראוי לציין שהנציבות, לאור הפעילות המוצלחת של קן בית"ר רדאוץ, התחשבה בדרישות הקן ואיפשרה לשלוח בכל העליות ב', מספר גדול של חניכים; דרך יוגוסלביה, איטליה, בולגריה או נמלי רומניה ועד לעליה הגדולה בדצמבר 1947 עם שתי האוניות (פן יורק ופן קרסצ'ן). עם העליה הזו לבד שלח הקן כ-40 חניכים בצורה ליגלית עם פספורטים קבוצתיים ועוד כ-30 חניכים הועברו בצורה בלתי ליגלית. בעליה זו עלו ארצה חלק נכבד ממפקדי הקן ומותיקיו ביניהם ד"ר מכל, שלמה קרן, ינקו קסטנר, מקס קורץ, אליעזר זונטג, אוניו מלצר, יוסף הייטנר, דוד שיפר, אריה פוקס, האחים אברהם ואמם ועוד רבים אחרים. כמפקד הקן מונה אוטו וילדמן ומפקד בית"ר הצעירה ניסן אלנבוגן. לא נשכח את הפעילות הענפה של גליל בית"ר בוקובינה. כל שנה היו מתקיימים ברדאוץ ימי עיון וקורסים למפקדים ומדריכים בשביל הקנים בגליל. את הקורסים היו מנהלים קציני נציבות כמו פסקו שכטר, דינו איסק, קורא משה, פרופ. ברש ואחרים; גם הנציב היה בא מדי פעם לביקור. עשרות חניכים מכל סניפי הגליל סיימו את הקורסים האלה והמשיכו את פעילותם המבורכת במקומותיהם. שליחים נוספים מקן רדאוץ היו פעילים בכל רחבי הגליל עד לוישאו דה סוס, בורשאו וסיגט במרמורש. הכל בהתנדבות.

קן בית"ר רדאוץ נהפך לאחד המעוזים החזקים של בית"ר והצה"ר ברומניה. במיוחד אחרי שהא.צ.ל. בארץ ישראל חידש והרחיב את פעילותו ונחל הצלחות

בתקופת "תנועת המרי" ולאחר מכן. רוב תושבי העיר (היהודים) הצטרפו למחנה הלאומי של התנועה הציונית בכוונה לעלות ארצה. היו בעיר תנועות נוער ציוניות נוספות, אך בית"ר היתה הגדולה שבהן שהשפיעה על כל החיים היהודיים בעיר. יש לציין כי ההתיחסות של האוכלוסיה היהודית בעיר לפעולות בית"ר היתה מאד חיובית. ביוזמת בית"ר הוקם בעיר ועד של שיתוף פעולה בין כל תנועות הנוער הציוני, אולם כל זה לא מצא חן בעיני "החלוץ" בבוקרשט; ולא פעם שלחו שליחים עם משכורות שמנות לרדאוץ לנסות לערער את מנהיגותה והשפעתה של בית"ר על החיים היהודיים בעיר, אך ללא כל הצלחה, להיפך, כל נסיון כזה רק הגביר והגדיל את כוחה של בית"ר. וכל זה רק בהדרכה ובהנהגת הבית"רים המקומיים שעבדו במסירות, בנאמנות ובהתנדבות. היו משתתפים ופעילים בכל כינוס ארצי של בית"ר או "קונונט" - ועידה ארצית של הצה"ר בו היו זוכים להערכה המתאימה על הפעילות באזורנו. אל נשכח גם את הפעילות היפה של חניכי רדאוץ שעלו בדצמבר 1947 ארצה, אך נשלחו לקפריסין. שם במחנות המשיכו בפעילותם המוצלחת שנהפכה לשם דבר. אוניו מלצר, נתמנה לנציב בית"ר בקפריסין, מקס קורץ המשיך להדריך את הנוער במקום. באפריל 1948 לפני קום המדינה עלה ארצה עם קבוצת בית"רים בעליית הנוער, הספיק עוד לערוך מצעד של חניכי בית"ר שבאו איתו ברחובותיה של נתניה, לערוך ולנהל ליל סדר בפסח, במחנה העולים שם, אך לצערנו הרב, ב-ט' אייר תש"ח, ארבעה ימים לאחר הכרזת המדינה, נפצע אנושות בהפצצה המצרית על התחנה המרכזית בת"א ונפטר בבית החולים.

המצב ברומניה נעשה קשה לפעילות הציונית, המפלגה הקומוניסטית התחילה במאמרים מסיתים וארסיים בעתונות וברדיו נגד התנועה הציונית בכלל ונגד הצה"ר ובית"ר בפרט. בפברואר 1948 בהתיעצות אצל ד"ר אדגר קנר - יו"ר התנועה הרויזיוניסטית ברומניה, בדירתו בבוקרשט בהשתתפות כמה ממנהיגי התנועה, אנשי הנציבות וביניהם גם מקס לוי שהשתתף כנציג גליל בית"ר וצה"ר בוקובינה, הוחלט להפסיק את הפעילות של בית"ר. אמנם בית"ר רדאוץ המשיך לפעול חלקית במחתרת והמשיכו להתאמן בהפעלת נשק להגנה עצמית.

מקס לוי ששוחרר במאי (בחנינה) מבית הסוהר בסטומרה לאחר שנשפט וישב בכלא על השגת גבול במסגרת פעילותו בא.צ.ל, צורף בבוקרשט לנציבות בית"ר (במחתרת) כאיש קשר בין מטה א.צ.ל. במסגרת פעילותו בא.צ.ל. בגליל בוקובינה בעיירה פלטיצ'ן על מנת לארגן את הפעילות לאור ההחלטה להפסיק את הפעילות הרשמית. בפעילות זו המשיך עד עלותו ארצה ב-20 בדצמבר 1948 עם אנית "עצמאות", עם העליה של C.D.E. (באישור מפקד א.צ.ל.),

בעליה הזו ובעליה הבאה בינואר 1949 עלו מאות בית"רים אנשי הצהר והא.צ.ל. הלחץ של ה-C.D.E. - היבסקציה במפלגה הקומוניסטית על שרותי הבטחון הרומניים היה גדול, מדי מפעם היו נקראים האחראיים של בית"ר ברדאוץ, אוטו וילדמן, ניסן אלנבוגן ואברהם ולצר, לבולשת לחקירות, אך כל אלה לא מנעו מחברי בית"ר שעוד נשארו ברדאוץ למצוא כל מיני הזדמנויות להפגש ולהופיע - כחוג הלאומי - בחגי ישראל בבתי כנסת, בתהלוכת אבל שאירגנה הקהילה היהודית במקום לרגל "קבורה סמלית" של הסבון העשוי משומן היהודים שנחנקו בתאי הגזים במחנות ההשמדה ע"י הנאצים (R.I.F ריין יודנפט - שומן יהודי נקי).

הפעילות של בית"ר רדאוץ נמשכה במחתרת עוד כשנתיים, במשך הזמן הזה השלטונות הרומניים, לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים עם מדינת ישראל, איפשרו לרוב יהודי רומניה להירשם ולעלות ארצה. כל חברי בית"ר והצה"ר ברדאוץ ובתוכם אוטו וילדמן וניסן אלנבוגן, אחרוני האחראיים לבית"ר רדאוץ עלו ארצה. הם הצליחו להביא ארצה ולשלוח עם אחרים את כל הדגלים והדגלונים, הסמלים והתמונות מפעילות התנועה ברדאוץ.

בקיץ 1950 התקיים בחצר מצודת זאב בת"א מסדר חגיגי בהשתתפות רבים מחברי בית"ר רדאוץ ובהשתתפות ראש בית"ר ושופט בית"ר מר גולד, מסדר לציון העברת החומר למכון ז'בוטינסקי לשמירה והנצחת הפרק הנפלא הזה ששמו **"קן בית"ר רדאוץ" - הפנינה שבכתר בית"ר רומניה.**

נמסר ע"י מקס לוי וליאו זונטאג

הצה"ר ברדאוץ

התנועה הרויזיוניסטית ברדאוץ נוסדה ב-1927. ראשי התנועה היו אז; יורגראו, איסקסון, השופט רחמוט ואדי מכל. השופט רחמוט, חיבר ואישר בבית המשפט את התקנון הראשון של התנועה, על בסיס תקנון זה פעלה כל התנועה הרויזיוניסטית ברומניה.

בשנת 1932, לאחר סיום למודיו באיטליה (רוקחות), נבחר ד"ר אדי מכל, איש כריזמטי, מלא מרץ ויוזמה, ליו"ר התנועה. בתקופתו הצעיד קדימה את התנועה שהגיעה למעמד מכובד בעיירה. פעילותו העניפה, אסיפות ההסברה, הרצאות מענינות ומדי פעם הבאת מרצים מוכרים מבחוץ כגון: ד"ר דרימר וד"ר שטנר מצ'רנוביץ, ד"ר וולפגנג פון ויזל ורעיתו נעמי (נואמת בחסד עליון) מארץ ישראל ואחרים. שיתוף הפעולה בין הצה"ר ובית"ר בתקופתו של ד"ר מכל היה מבורך. יש לציין בין יתר מנהיגי התנועה הרויזיוניסטית בעיירה לפני מלחמת העולם השניה: חיים הרש ליברזון, ד"ר ווליצר, עו"ד פרנקל.

בשנת 1938 התמנה הבית"רי מקס לוי כמזכיר התנועה. עם גרושם של היהודים לטרנסניסטריה ב-1941 התפזרו החברים בכל האזור בין הדניסטר והבוג, הקשר היה רק בין אלה שהיו במוגילב ובבלטה. עם החזרת היהודים בשנת 1941 לרדאוץ, התחיל הראירגון של התנועה הרויזיוניסטית ופעילותה. בוגרי בית"ר ונוער מתבגר של סטודנטים ואחרים שלא יכלו להצטרף לבית"ר בגלל המשמעת הקשה של תנועת הנוער, הצטרפו ל"הרצליה" במסגרת הצה"ר.

בשנת 1945, עם הגעתו של גל חדש של יהודים מצ'רנוביץ, הורחבה הפעילות בתנועה. הוקמה המחלקה של ה"עובד הלאומי", בהנהגתו של ד"ר דרימר שהתישב זמנית ברדאוץ. המוני בעלי מלאכה ובעלי מקצועות שונים הצטרפו לתנועה. עם ניתוקה של צ'רנוביץ מרומניה - נהפכה רדאוץ להנהגה האזורית לכל הגליל בוקובינה וצפון מולדובה. עם המשימה לראירגון הסניפים בכל הגליל, היו נשלחים שליחים ונואמים לאסיפות התנועה בכל העיירות שבגליל, מקיימים ימי עיון, ימי זכרון לזאב ז'בוטינסקי בעצרות המוניות ומשתתפים בפעילות הקהילה היהודית בעיר ובעיירות שבאזור.

בראש התנועה עמדו שוב ד"ר מכל, ד"ר ווליצר, חיים הרש ליברזון, עו"ד פרנקל וכמזכיר התנועה שימש מקס לוי. עם הצטרפותם ההמונית של הפליטים מהכפרים שבאזור שנשארו ברדאוץ ואלה שבאו מצ'רנוביץ ומכל האזור שבשליטת הרוסים, נהפכה התנועה הרויזיוניסטית למפלגה הראשונה בתנועה הציונית בעיר.

בבחירות לקונגרס הציוני בשנת 1946, לאחר שהתנועה הרויזיוניסטית החליטה לחזור לתנועה הציונית, השיגה התנועה בעיר 60% מכל המצביעים. גם הפעילות של השליחים מרדאוץ בכל העיירות בבוקובינה הביאה לכך שהתנועה קיבלה שם מקום ראשון בבחירות הנ"ל ותרמה תרומה נכבדה להישג הגדול של התנועה הרויזיוניסטית ברומניה; מקום ראשון בתנועה הציונית ברומניה.

נציגי הצה"ר רדאוץ השתתפו כצירים פעילים בכל הקונונטים (ועידות) של התנועה וזכו ליחס חם ומלא כבוד והערצה על פעילותם העניפה והמוצלחת בעיר ובאזור. הפעילויות השונות, האספות, ההרצאות, הנשפים של בית"ר ופעולות א.צ.ל. בארץ, הלהיבו את הרחוב היהודי בעיירה שהתכונן בהמוניו לעליה. בית"ר סיפקה להם הרבה מקומות עליה במסגרתה, כל אלה היו לצנינים בעיני המפלגה הקומוניסטית והלחץ שלה על התנועה הציונית ובמיוחד על התנועה הרויזיוניסטית ועל בית"ר החל לגבור; הופיעו מאמרי שיטנה והסתה בתקשורת הכתובה וברדיו.

בדצמבר 1947 עלה ד"ר מכל עם קבוצה גדולה של אנשי התנועה ושל בית"ר ארצה בעליה ב'. ד"ר ווליצר קיבל את תפקיד יו"ר התנועה בעיר ובאזור.

בפברואר 1948 בהתיעצות אצל ד"ר קנר, יו"ר הצה"ר ברומניה ובהשתתפות נציבות בית"ר וראשי הצה"ר (גם מקס לוי - כנציג גליל בוקובינה השתתף בדיון הנ"ל), הוחלט להפסיק את פעילותה של התנועה הרויזיוניסטית ושל בית"ר ברומניה. כמעט כל חברי התנועה עלו ארצה תוך 4-3 שנים.

נמסר ע"י מקס לוי וליאו זונטאג

הא.צ.ל. ברדאוץ

בקיץ 1946 הגיע לרומניה המפקד שמואל (אבא קלורמן), במטרה להקים ולארגן את הא.צ.ל. ברומניה. בהמלצת נציב בית"ר רומניה שיטנוביצר, נוצר הקשר הראשון בין המפקד שמואל וקבוצת בית"רים שהשתתפו כצירים לקונונט האחרון של הצה"ר שהתקיים אז בבוקרשט. מקס לוי, שהיה ציר ביחד עם ד"ר מכל לקונונט הנ"ל, גויס אז לא.צ.ל. בקורס המרכזי שקיים הא.צ.ל. בברשוב שברומניה, השתתפו מקן רדאוץ מקס לוי ויוסף הייטנר. עם סיום הקורס התמנה מקס לוי למפקד מחוז בוקובינה ומולדביה הצפונית.

פעילותו הראשונה היתה לארגן קורס מחוזי בפונדול מולדובי בהשתתפות של כ-25 חניכים מכל סניפי המחוז. הסגנים באותו קורס היו: ליפא פנקס מסוצ'בה, קסטנר יעקב מרדאוץ. בקורס לימדו היסטוריה יהודית והיסטוריה של המחתרות בארץ במיוחד של הא.צ.ל., מטרות הא.צ.ל. ושימוש בנשק (כולל אימוני ירי באקדחים ביערות הקרפטים, חומרי חבלה וכו'). בבחינות הסיום השתתף גם המפקד שמואל. עם גמר הקורס התחילו לגייס עשרות חניכים בנים ובנות בכל העיירות היהודיות. המפקד מקס לוי השתתף ברוב ועדות הקבלה ובבחינות הסיום של רוב הקורסים. הצליחו לגייס לא.צ.ל. את רוב חניכי בית"ר, אולם גם נוער מחוץ לבית"ר. עיקר הפעילות היה להכין את החניכים לעליה ארצה ולהמשכת פעילותם בא.צ.ל. בארץ, כמו כן היו מקבלים חומר ממפקדת א.צ.ל. בארץ בעברית: כרוזים, הודעות ודו"ח פעילויות בעברית וכמובן חומר באידיש ממטה הא.צ.ל. בגולה - פריס (העתון "ציון אין קמף", ציון הלוחמת רק כך) היו מתרגמים הכל לרומנית ולאידיש, משכפלים ובתוספת הסברים מחלקים בלילה מתחת לדלתות הבתים היהודיים וכמו כן בבתי כנסת. הבולשת התחילה לעקוב אחרי חשודים ואז היו שולחים חבילות דרך הדאר מסניפי דאר רחוקים לכתובות של יהודים בעיירה. כמו כן זכו להצלחה בהתרמת יהודים בכל סניפי המחוז לקרן הברזל של הא.צ.ל. לכל העליות ארצה הצטרפו חניכים שגמרו את קורס הא.צ.ל. ובהגיעם ארצה, מצאו את דרכם לא.צ.ל. לצערנו היו גם כאלה שנפלו בשורות הא.צ.ל. במלחמת העצמאות.

אחרי ההפלגה של שתי האניות הגדולות - פן יורק ופן קרסצין לא נראה באופק סכוי לעליה. בצרפת הא.צ.ל. הכין את אנית "אלטלנה" להפלגה עם נשק ולוחמים ארצה. בפברואר 1948 קיבל המפקד מקס לוי הוראה לבוא לבוקרשט עם רעיתו וביחד עם עוד שני זוגות מפקדים בא.צ.ל: אשר אופלגר, משה פוגל ורעיותיהם כדי לעבור את הגבול להונגריה וליצור קשר עם שליח א.צ.ל. ולפלס את הדרך לצרפת כדי לעלות עם ה"אלטלנה", אולם בהונגריה היתה הלשנה ושלושת הזוגות הוחזרו לרומניה לסטומרה ושם נשפטו על השגת גבול,

אך למרות זאת הקשר נוצר וכ-40 חניכים הצליחו לעבור את הגבול ולהגיע ארצה דרך צרפת. מאז לא היתה עוד עליה מרומניה עד לעליה של C.D.E. (המחלקה היהודית במפלגה הקומניסטית הרומנית).

בדצמבר 1948 ובינואר 1949 הצליחו רבים מחניכי א.צ.ל. ובית"רים באישור מפקדת הא.צ.ל. ברומניה לעלות עם שתי האוניות האלה ביניהם גם המפקד מקס לוי. בעיר נשארו ופעלו עוד אנשי א.צ.ל. רבים תחת פיקודם של אוטו וילדמן וניסן אלנבוגן.

נמסר ע"י מקס לוי וליאו זונטאג

Radautz 1944-1959

Endlich, war es soweit! Anfang April 1944, sahen Wir in Djurin, Transnistrien, den ersten Rotarmisten, den Berg herunterkommen.

Zigaretten, wie es die Deutschen beim Rückzug hatten, hatte er nicht, dafür Mahorka!

Nachdem einige Wochen vergingen und wir erfahren hatten dass die Rote Armee, bereits die ganze Bukowina befreit hat, beschlossen wir, einige Jungen und Mädchen, nachhause zu gehen. Nach einer abenteuerlichen Fahrt, mit Lastwagen der Roten Armee, mit der Eisenbahn und mit Wagen, teils auch zu Fuss, kamen wir eines Abends, über Balti und Czernowitz, nachhause nach Radautz an.

Ich selbst, bekam am nächsten Tag, von den Bediensteten unserer Nachbarn, bei denen wir einen Teil unserer Sachen zurückgelassen haben, einen meiner Anzüge und ein Paar Schuhe, einige Hemden, sogar eine Krawatte und wurde sozusagen wieder ein Mensch!

Nach einigen Tagen, als ich zu denken anfing was zu beginnen und wie meine Eltern, die in Djurin zurückgeblieben sind, nachhause zu bringen, wurde die Stadt, von der Roten Armee ewakuirt und wir, die wenigen Rückkehrer, mussten wieder unsere Rücksäcke packen und sich auf den Weg begeben.

Ich ging, wieder mit einigen Burschen, nach Botoschani und nach Dorohoi. In den beiden Städten, fand ich eine ganze Menge Bekannte aus Mogilev, speziell in Dorohoi, die als Rückkehrer, als Posten in der Präfektur, Polizei und in der Primaria besetzt

haben. Es wird mir auch einiges vorgeschlagen, bis ich den gottseligen Max Pariser begegnet bin, der mich nach Sereth mitnahm, wo die Präfektur von Radautz untergebracht war und wolte umbedingt dass ich hingehen soll.

Ein gewisser Larionescu war Präfekt, von den Russen eingesetzt, weil er bei Antonescu eingesperrt war, aus dem Grund: er hat einigen Juden aus Radautz, nach Mogilev, Geld und Kleidungsstücke gebracht und dabei erwischt worden.

Ich ging, also in die Präfektur, traf dort einen gewissen Dugan, einen gewesenen Kollegen meines Gottseligen Vaters, als Bürovorsteher, ging also zu ihm und stellte mich vor: Ich bin der Sohn von Deinem Kollegen Jakob Rudich! Oh! sagte er, willkommen, dass muss ich sofort dem Herrn Präfekt melden! Ging hinein, kam nach einigen Minuten heraus und sagte, bitte zum Herrn Präfekt. Dort wurde ich vom Larionescu mit einen grossen Hallo begrüsst, er hat geglaubt ich wäre mein Water und hat mich sofort zum Leiter der Administrativen Abteilung der Präfektur Radautz, mit dem Sitz in Sereth ernannt.

Einige Ahnung hatte ich von Verwaltung, noch von meinen Studium des Verwaltungsrechtes auf der Politechnik, einiges wusste ich von den langen Gesprächen die ich mit meinen Vater, in den langen Nächten in Djurin geführt habe und mit Hilfe des Dugan begann ich die Präfektur zu organisieren. NatürIich brauchte man dazu Beamte, und welcher Jude zurückkam und es wolte, wurde natürlich angestellt. Dasselbe in der Pretur in Sereth und in der Primaria.

Larionescu unterschrieb alles was ich ihm vorlegte und da man auch die Genehmigung des Sowietischen Komandanten dazu brauchte, ging ich immer hin, befreundete mich mit ihm, bis er mir eines Tages, nach einem Trinkgelage, sagte: Te budisch Präfekt! Du wirst Präfekt sein! Warum? fragte ich. Weil Larionescu einen Brief an seinen Kollegen geschrieben hat, in dem er sich beklagte, dass es zu vielen Juden die Möglichkeit gegeben wird, Beamte zu sein!

Ich musste natürlich zustimmen und nach einigen hin und her, wurde zuerst ein gewisser Palmaru und dann ich zum Präfekten des Bezirkes Radautz ernannt.

Wir kamen nach Radautz zurück; Biener und Rostoker wurden Polizeikommissäre, Fischl Genser Vizebürgermeister und viele andere in Schlüsselstellungen ernannt.

Mathias Maier kam zurück, wolte umbedingt Subprefekt werden, wurde es, zerstritt sich mit dem Kommandant, weil er die Interessen der einheimischen Bevölkerung bewahren wollte, so behauptete er und musste Nachts die Stadt verlassen weil der Kommandant ihm nach der UdSSR zurückschicken wolte; er war im Jahre 1940 nach Czernowitz geflüchtet.

Das Leben der Bürger wurde langsam wieder normal; alle Juden bekamen ihr Vermögen zurück und als am 23 August 1944 auch Bukarest befreit wurde, ging jeder wohin er wollte.

Inzwischen hatten Tutzi Geber, Bruno Peretz und andere auch die Komunistische Partei gegründet, natürlich wurde ich auch mitgenommen und nach dem 23 August kamen die Gendarmerie, das Militär, die Polizei und die rumänischen Beamten zurück und es war nicht leicht, alle wieder, einzugliedern ohne die in der Zwischenzeit ernannten jüdischen Beamten zu entlassen.

Ausserdem sandte auch die Zentral-Regierung unter dem General Sanatescu eine Delegation und das Innenministerium unter General Aldea, bestimmte Instrukzionen, sozusagen musste die demokratische Ordnung wieder eingeführt werden; in Bukarest hat man es so eingeteilt, das der Bezirk Radautz einem Liberalen namens Apati (hat eine jüdische Frau und war deswegen bei Antonescu verfolgt worden) zugeteilt wurde und dieser wurde dann zum Präfekten ernannt.

Ich ging zur Abeilung für Erfüllung der Waffenstillstandbestimmungen um wie sie sagten, die weitere Verbindung mit der Sowietischen Kommandatur aufrecht zu erhalten.

So ging es weiter, ich ging im Jahre 1951 nach Kimpolung zur Regiunea Suceava mit dem Sitz in Kimpolung, dann nach Suceava und dann wieder nach Radautz zum IRF bis ich im März 1959 das Ausreisewisum bekam und nach Israel auswanderte.

Viele der von mir ernannten Beamten, Richter, Polizisten. Angestellte im verstaatlichen Handel und in der verstaatlichen Industrie, sind auf ihren Posten geblieben, bis sie langsam nach Israel ausgewandert sind.

Einige sind noch dort bis heute, wenn sie nicht schon pensioniert wurden, oder wie der Gottselige Muniu Wenkert im letzten Jahr gestorben sind.

In meiner langjährigen Tätigkeit in den oben angeführten Jahren in Radautz und in den oben angeführten Städten, hatte ich einige schwere Tage mitmachen müssen u. zw. Da wurden die zionistischen Organisationen verboten und ich habe mich bemüht, zusammen mit einigen andern, diese Operation schmerzlos durchzüführen; ich glaube es ist mir eingermassen gelungen. Dann kam der Auftrag von oben, von der Partei und von der Regierung dass man alle Zionisten einsperren muss! Es wurden Listen verlangt mit Namen und Adressen.

Ich habe damals, alles auf eine Karte gesetzt und erklärt: es gebe keine Zionisten resp. keine Zionisten-Führer in Radautz! Es war nicht leicht, aber mit Hilfe einiger rumänischen Partei-Genossen und nach einigen Trinkgelagen, ist mir gelungen die Bukarester Genossen zu überzeugen, dass es so etwas in der Stadt Radautz nicht gibt.

Nur der Mosche Kornblüth wurde wegen seinem grossen Maul eingesperrt, obwohl ich ihn speziell, da er doch mein Vorgesetzter im Bethar vor dem Krieg gewessen ist, persönlich gewarnt habe. Viele andere, die dann ganz ungehindert das Land verlassen konnten und unbehelligt nach Israel ausgewandert sind, wissen es bis heute nicht, das sie es mir und einigen Goim zu verdanken haben, dass es dazu kommen konnte.

Soweit meine gekürzten Erinnerungen an die ereignisreiche Zeit von 1944 bis 1959 in meiner Heimatstadt Radautz.

Ramat-Gan im Dezember 1989

Hugo Rudich

איך הגעתי להתמנות קצין במחוז (סובפרפקט) ברדאוץ

בהיותי מבית דתי, עברתי כל השלבים של "חדר", בי"ס עממי, בית ספר תיכון עברי.

עוד בזמן הלימודים הצטרפתי לתנועת השומר הצעיר, מחנוך השומר הצעיר היה אז צעד קטן לעבור למפלגה הקומוניסטית כמו הרבה חברים אחרים.

במפלגה, שהיתה אז מחתרתית, פעלתי ונאסרתי, גם ישבתי בבית סוהר הרבה חודשים.

עם פרוץ המלחמה, הוגליתי כמו כל יהודי רדאוץ לטרנסניסטריה, גיטו דז'ורין.

בדז'ורין הייתי קשור לפרטיזנים. עם השחרור נתמניתי חבר לועד העיירה.

בהזדמנות הראשונה חזרתי לרומניה, העיר רדאוץ היתה שוממה מאוכלוסיה, היות שכולם הוגלו, במיוחד היהודים, לעיירה סירט.

ניהול העיירה היתה בידי המפקדה של הצבא האדום. מאיפה נודע למפקדה שהייתי פעיל מפלגה לא ידוע לי. נקראתי למפקדה והוטל עלי להיות קצין המחוז (סובפרפקט), כי הם נתנו רק בי אמון.

עם החזרה לרדאוץ המשכתי למלא את תפקידי עד שהממשל הרומני התייצב ובאה משלחת שרים והם החליטו שבאזור כזה אנטישמי לא יתכן שיהודי ימלא את התפקיד והוחלפתי עם רומני.

אירוע שכדאי להזכיר: שבשנת 1946, כשחגגנו את יום המהפכה, אני ניהלתי את החגיגה. כשנודע הדבר לרומנים התיצבה משלחת לפני המפקד ודרשה שלא יהודי ינהל את החגיגה. ברור שהוא לא הסכים.

בספטמבר 1947 רציתי לעלות ארצה, אבל המפלגה ראתה בזה בגידה.

הורידו אותי מהרכבת והיות שהם לא יוכלו להוכיח לי שרציתי לעלות, שחררו אותי אחרי כמה ימים. בדצמבר 1947, אחרי הרבה תחבולות, הצלחתי לעזוב את רומניה והוגליתי כמו כולם לקפריסין למחנה 69. נתמניתי על ידי שליחי ארץ ישראל לנהל את המחנה בקפריסין, השתתפתי כחבר המזכירות המשותפת במשלחת לנציב העליון האנגלי, כמו כן ארגנתי כל מיני מחאות נגד האנגלים.

ביולי 1948 הצלחתי לעלות ארצה ומאז אני חי בחיפה.

מתתיהו מאיר

רעלי בליי

מיין שטעטל ראדעוויץ

ס'שטייט פאר מיר מיין שטעטל פון צוריק מיט יאָרן
אלט און איינגעהויקערט, קויטיק און פארשטויבט.
מיט די שמאָלע געסלעך אָן קיין טראָטוארן,
ס'איז געווען מיין שטעטל פון אלץ וואָס שיין, בארויבט.

ס'פלעגן אויף די גאסן שטענדיק נאָך א רעגן
כוואליען זיך די בלאָטעס, גלאנצן ווי א טייך,
און ביינאכט איז חושך איבער אים געלעגן
ס'האָט נאָר די לבנה עס באלויכטן בלייך.

כ'האָב געהאט רחמנות אויף מיין אלטן שטעטל
וואָס געווען פארשלאָפן, אומעטיק און פוסט.
כ'האָב געחלומט שטענדיק איך זאָל עס פארבייטן
נאָר אין אים פארבלייבן האָב איך דאָך געמוזט.

איצט נאָך לאנגע יאָרן איז געשען א ווונדער,
בין איך זי מקנא איצט מיין אלטע שטאָט.
איך בין אלט געוואָרן, זי ווערט שענער, יונגער
ועט זי מיר אנטפלעקן פון דעם נס דעם סוד?

זי האָט אויף דער עלטער אָנגעהויבן וואקסן
גלייכט זיך אויס איר פלייצע, שטרעקט זיך צו דער זון
צירט זי זיך מיט בלומען ווי עס פאסט פאר יונגע
און אין נייע קליידער זי האָט זיך אָנגעטאָן.

זי האָט ארומגעגארטלט זיך מיט גרינע בענדער,

זי האָט די בלאָטעס אירע אונטער שטיין פארמאכט.
האָט זי אנגעצונדן ווייסע נעאָליכטער,
זי זאָל זיך באווייזן קענען אויך באנאכט.

ס'וואקסן אירע בלאָקן הויכע און העלע
זע איך ווי די ארבעט בעסער אלץ געראָט.
ווינטש איך איר מיין שטעטל עם זאָל ווייטר וואקסן
און עם זאָל אינגיכן זיין א גרויסע שטאָט.

מאיר שפי (שפצירר)

משחק ילדים

קבוצה גדולה של ילדים יתומים, פליטי השואה, הגיעה לארץ בשלהי 1944. הם היו ילדים לפי גילם, אבל מוראות המלחמה הפכו אותם למבוגרים. "ילדי טרנסניסטריה", כך כונו. בין הניצולים שהתבגרו בטרם-עת היה גם מאיר שפי (אז - שפצירר), יליד העיר רדאוץ.

יום אחד, בשנת 1941, אספו אותנו הנאצים והרומנים בעיר צ'רנוביץ שברומניה, והעלו אותנו למשאיות, שנועדו להובלת בהמות. לא ידענו לאן עומדים לשלוח אותנו, והאם נשוב הביתה ומתי?

בדרך התברר, שהיעד הוא גיטאות טרנסניסטריה שבאוקראינה. המצוקה בגיטו היתה קשה. הרעב והמחלות הכריעו את הורי ואת אחותי היחידה, שהיתה בת שנתיים וחצי כשנשלחנו לגיטו. הם נפטרו והותירו אותי לבד, ילד בן 13.

ב-1942 נאספתי אל בית-יתומים בגיטו באלטה, עם עוד 160 ילדים, שגורלם היה כגורלי. מתנדבות יהודיות טיפלו בנו במסירות. קיבלנו מזון דל, היחיד שהיה בנמצא - קליפות תפוחי-אדמה וקלחי תירס. גם לבוש ושמיכות לא היו לנו.

כל אותו זמן התנהל משא-ומתן מייגע בין ארגונים יהודיים לבין השלטונות הנאציים והרומניים. גם האמריקנים השתתפו, כנראה, במשא-ומתן. בשנת 1944, לקראת סוף המלחמה, כאשר תבוסת הגרמנים כבר נראתה באופק, הצליחו לשכנע את הגרמנים והרומנים שיתירו ליתומים לצאת מן הגיטאות.

הדבר בא עלינו בהפתעה. לא ידענו אז דבר על המתרחש. יום אחד אספו אותנו, כאלפיים ילדים יתומים מכל גיטאות טרנסניסטריה, וכינסו אותנו במגרש גדול בגיטו. נאמר לנו, כי הילדים היתומים מאם ומאב יֵצאו ראשונים, ורק אחר-כך יוציאו את הילדים האחרים.

עד סוף 1944 הצליחו להוציא את רוב ילדי הגיטאות. אני זוכר את היום ההוא, כאשר יצאה רכבת הילדים את גיהינום טרנסניסטריה. השארנו מאחורינו את המקום שבּוֹ נקברו הורינו, אחינו ואחיותינו. היה זה היום העצוב והמרגש ביותר בחיי.

בחודש דצמבר 1944 עלינו על סיפונה של האנייה "טורוס", שהפליגה לתורכיה. הפעם - לא היה זה עוד מסע תלאות, שאחריתו חומות וגדרות.

מתורכיה נסענו ברכבת-משא לסוריה, ומשם המשכנו לארץ-ישראל. וכאן, הרגשנו - אנו, שאיבדנו את כל יקירינו - שאנו שבים אל חיק המשפחה.

רדאוץ - בית הולדתי

מאת: מאיר שפי (שפצירר)

את עיר הולדתי רדאוץ ראיתי פתאום
והגלישה לעבר היתה כמו חלום,
ביתי עמד שם יפה כמו תמיד
ורק זיקנתו היה השוני היחיד.

ישן הוא הבית ומלא כבר תלאות
אך מקום בליבי תפש הוא מאד,
רציתי לחבוק בו ולא להפרד
אך הנה הליל בעיר כבר יורד.

ביתי היקר בו את ילדותי ביליתי
אותך כל כך לראות כבר רציתי
והנה החלום למציאות הפך
אבל העבר חלף לו הלך.

אני בביתי אמנם כבר ביקרתי
אך ארבעה מפה יצאנו ובודד הנה חזרתי.

הערה: שיר זה נכתב על ידי בביקורי ברדאוץ בשנת 1976.

Einfluss des Holocaust auf die nächste Generation

Am 2 November 1986 hat in Tel-Aviv ein Gedenkabend zur Erinnerung an die in den Lagern von Transnistrien umgekommenen Radautzer jüdischen Bürger unter Beteiligung eines zahlreichen Publikums stattgefunden. Anwesend waren u.a. Dr. Bigu Harth, Herr Matyas Mayer und Herr Marco Kupferberg als Vetreter des Bukowiner Weltverbandes.

Herr Jakob Schuler eröffnete und Frau Berta Resch zündete 6 Kerzen zum Andenken an die 6 Millionen jüdisher Opfer an. Als Vorsitzender begrüsste Herr Emil Grabstein die Anwesenden und gab einen umfassenden und sachlichen Bericht über die Aktivität der Leitung des Radautzer Verbandes.

Frau Orly Toren schilderte mit gefühlvollen Worten den Einfluss, den die traurigen Ereignisse des Holocaust, welche die Eltern durchgemacht haben, auf die junge Generation hatten. Die eindrucksvolle Versammlung wurde durch Kantor Abraham Salomon mit dem "El Male Rachamim" Gebet und der "Hatikva" beschlossen.

Mit geringen Kürzungen bringen wir die Ansprache Orly Torens über und Einfluss des Holocaust auf die nächste Generation:

Was eine junge Frau, die in Israel geboren ist, über Radautz erzählen kann? Nichts was Sie nicht schon längst wissen. Ich bin in Radautz nie gewesen, bin jedoch seit meiner Kindheit mit dem Namen Radautz aufgewachsen. Es wurde ein Teil meines Bewusstseins. Meine Mutter war aus Radautz. Wir sind hier in Israel dazu erzogen worden, alles was mit der Vergangenheit, Gola und Jiddischkeit zu tun hat zu verleugnen. Wir wurden erzogen, uns als Israelis zu sehen.

Das Jüdischsein wurde an zweite Stelle verdrängt. Schlimmer noch, Romani zu sein war einfach verpönt. Es galt nicht als nobel genug. Man schämte sich in de Schule zuzugeben, die Eltern seien aus Rumänien.

Andererseits, sehen sich die Bukowiner nicht als Rumänen, sondern als Bürger der K. u. K. Monarchie. Sie sind deutschsprachig und standen Wien näher als Bukarest.

Wir dagegen, haben nie was damit zu tun gehabt. Ob Wien oder Bukarest, war uns eingentlich egal. Wichtig war das Jetzt und nicht das Gestern. Das Gestern war die in unseren Augen beschämende Gola und "Galutiut", das Ghetto und die jidische Sprache. Das Gestern bedeutete Leid und Demütigung, das Heute dagegen Stolz und Unabhängigkeit, lvrit und Armee und ein Bewusstsein unser selbst als freie Menschen in einem freien Land, genau so wie die Amerikaner, die Franzosen older die Schweden. Der Preis dafür war die Kluft zwischen den Eltern und ihren Kindern. Die Welt der Eltern war von ganz anderen Erfahrungen geprägt worden: Tradition und Schoa zum einen, kleinstädtische Biederkeit und Ängstlichkeit zum anderen. Sie träumen von Schnee und Wäldern und breiten Kornfeldern, wir von grellem Sonnenlicht und Meer. lrgendwo haben die Eltern ihre Kinder in Israel verloren. Ich möchte Sie nicht mit Philosophie ermüden deshalb weniger vom Allgemeinen als vom Persönlichen reden. Die Erfahrung, die mein Leben am meisten geprägt hat, war Deutschland.

Ich habe in München Film studiert und danach beim deutschen Fernsehen als Regisseurin gearbeitet, habe insgesamt 8 Jahre in Deutschland gelebt und bin erst vor einem Jahr nach Israel zurückgekehrt.

Ich weiss, dass der Name Deutschland in Ihnen schmerzhafte Erinnerungen hervorruft. Ich weiss auch, dass die meisten von Ihnen im Lager waren und viele nahe Verwandte und gute Freunde während des Krieges verloren haben.

Und doch, absurd wie es sich auch anhören mag, habe ich zu meinen Wurzeln ausgerechnet in Deutschland gefunden. Ich habe keine antisemitischen Erfahrungen gemacht und ich wurde auch nie deshalb schlecht behandelt weil ich Jüdin bin. Aber nach und nach entdeckte ich, dass das jüdische in mir stärker wurde als das Israelische. Wärme, Familie und Geborgenheit stammten aus Klang der jiddischen Sprache und den familiären Gerüchen von Borscht, gefüllte Fisch und Jouch mit Lockschen.

Man kann ja in Deutschland nicht leben ohne an die Schoa zu denken, sich Fragen zu stellen und schmerzhaft zu entdecken, dass es viel mehr ist als "Yom Haschoa" in der Schule. Eine Erfahrung also, die obschon vor meiner Geburt geschehen, doch ein Teil meiner Persönlichkeit und meiner Gefühle wurde.

Man spricht heute immer öfter von der "zweiten Generation". Dor Scheni, das sind die Kinder der Überlebenden, die wie eine bittere Medizin in kleinen Dosen den Schmerz mitbekommen haben, ohne es zu wissen. Eines Tages wacht man auf, und es ist einfach da, wie eine Krankheit, die man nie mehr los wird.

Fluchtgepäck!

Nicht zuletzt habe ich aus diesem Grund einen Dokumentarfilm für das deutsche Fernsehen gemacht über die jüdische Nachkriegsgeneration in Deutschland. Der Film heisst "Fluchtgepäck."

"Fluchtgepäck" ist Lebensgefühl. Das Gefühl, ein ewiger Flüchtling zu sein, die Angst "es" könnte wieder geschehen, die ständige Bereitschaft wandern zu müssen. Die Begegnung mit den jungen Juden in Deutschland hat mich sehr bewegt. Sie haben einerseits ein sehr tiefes und schmerzhaftes Bewusstsein ihres Jüdischseins entwickelt, durch das Leid der Eltern, die fast alle, Überlebende der schlimmsten KZs sind, ein Bewusstsein, das man hier in Israel kaum findet. Andererseits steckt hinter ihrer kosmopolitischen Haltung eme bedauernswerte Heimatlosigkeit.

Ihre Sprache und Kultur ist deutsch. aber sie sind keine Deutschen, sie sind Juden und oft Zionisten, würden aber in Israel nicht leben wollen. Sie sind heimatslos und repräsentieren für mich die Fortsetzung der Tragödie des jüdischen Volkes. Ich möchte damit sagen, dass auch unsere Generation davon betroffen ist, dass Sie uns aber durch ihre Entscheidung. nach Israel und nicht nach Europa oder Amerika zu gehen das Geschenk einer Heimat gegeben haben.

Ich nehme an, dass ich nicht vor ihnen stehen würde, wenn ich mich Euch nicht nahe fühlen würde. Und warum fühlen Sie sich uns nahe, fragen Sie sich? Was hat sie denn mit uns zu tun? Was weiss sie schon von unserem Leid und unserem Schmerz?

Von dem was wir alles durchgemacht haben die Deportation, den Hunger, die Kälte, die Krankheiten, die Armut, die Demütigung des Lagers und dann die Rückkehr in dem Nichts. Und dann, die Emigration, Zypern und der neue Anfang von Null und mit Null. Ja, ich gebe zu, ich weiss nichts davon.

Ich wurde gebeten über Radautz zu sprechen, aber ich schweife immer wieder vom Thema ab. Ich kann nicht reinen Herzens über das schöne Vorkrieg-Radautz sprechen, seine Kulturinstitutionen und die wichtigen und gelehrten Menschen, die man mit Stolz erwähnt, wenn man von einer kleinen Stadt spricht, deren Namen nicht viele kennen. Ich möchte kein Lippenbekenntnis an eine Kultur abgeben, von der ich nur aus zweiter Hand was weiss. Ich möchte über das sprechen was mich bewegt. Es bewegt mich, was Sie durchgemacht haben, lhr Leid und lhr Schmerz und auch lhre Hoffnung. Es bewegt zu wissen, dass ich auf eine Weise auch ein Teil der Kultur bin aus der Sie kommen. Es bewegt mich zu wissen, dass wenn der Krieg länger gedauert hätte, ich vielleicht gar nicht zur Welt gekommen wäre, so wie auch Sie gar nicht da sitzen würden. Es bewegt mich zu wissen, dass es einen Bund zwischen uns gibt, tiefer ist als nur die Tatsache, dass meine Mutter aus Radautz stammt. Ich hoffe, dass diese Erfahrungen uns reicher machen

werden und auch meine Kinder und dass wir nicht in einem Zustand der ewigen Angst verharren werden. Ich möchte eine Hoffnung für die Zukunft haben.

Meine eigene, aber auch die dieses Landes, dass das, was Sie durchgemacht haben, nicht umsonst war.

Orly Toren

לזכר חבר, ידיד ורע

רב-סרן חיים וסרמן ז"ל (ביום השבעה)

הכרתיו לראשונה בתחילת שנת 1946 בנתניה; צעיר לימים ומלא מרץ. למרות גילו הצעיר היה לו כבר עבר עשיר מאחוריו: בגיל 17 כחניך בית"ר ברומניה, הצטרף לבית"רים שעלו ארצה בעליה ב'. מיד התיצב לקיים את מצוות הנדר הבית"רי "שרות"; אך גמר את שרותו בפלוגת בית"ר נתניה, והוא כבר מפקד באצ"ל, ומתגייס לפי פקודה לבריגדה. בהיותו במדים של צבא זר לא שכח לרגע את תפקידו ועשה כל מה שנדרש מחייל עברי: השתתף עם יתר חבריו במאבק למען סמל עברי לחיילים היהודיים ובכל הקשור בכבוד העם.

עם שחרורו מהצבא התיצב בפני מפקדו באצ"ל, מוכן לקבל כל תפקיד אשר יוטל עליו. היה זה בשנת 1946, שבה הרבה האצ"ל בפעולות נגד המשעבד הבריטי ומאידך גיסא, שנה של מאסרים רבים מבין אנשי האצ"ל. למרות היותו נתון תחת פקוח של הבולשת הבריטית - עם שחרורו ממאסר בלטרון - ולמרות שהיה נשוי רק זמן קצר - לא היסס אף לרגע מלהמשיך לפעול בשורות האצ"ל. קיבל על עצמו תפקיד הכנת קאדר מפקדים חדשים במקום אלה שנאסרו. עמד בהצלחה בתפקיד זה והכין 20 מפקדים חדשים ב-2 מחזורים. תוך כדי הדרכה באחד מפרדסי נתניה נאסר שנית ונדון ל-7 שנות מאסר בעכו. גם בכלא עכו ממלא חובת אסירי אצ"ל: עוזר לחבריו לפרוץ את חומת הכלא ולצאת לחופש, בהתאם למבצע שתוכנן ובוצע ע"י מפקדת האצ"ל מבחוץ. אולם הוא עצמו נשאר במקום לפי הוראות המפקדה. תפקיד זה מילא בתקופה הקשה ביותר בתוך כותלי בית-הסוהר, תקופה שבה העלו הבריטים את חבריו לגרדום. לא במעט הדבר השפיע על בריאותו ונתן את סימניו בעתיד היותר רחוק.

עם קום המדינה והגיוס לצה"ל, בוחר חיים להתגייס כחייל פשוט ולהתחיל הכל מחדש. מסירותו וכשרונו לכל תפקיד אשר הוטל עליו בעת השרות הם שהקנו לו את דרגתו. לא במקרה קראו לו בתקופה מסויימת "האבא והאמא של הגדוד", כי זה היה אופיו לגבי כולם: מסירות ללא גבול.

ישר היה בכל דרכיו: מסור למשפחתו בכל...

לאופר מרדכי (מרסל)

בן אברהם וביילה. נולד ב-14.10.1908 בעיר רדאוץ אשר ברומניה. בנעוריו התחנך בתנועת "השומר הצעיר" בבוקובינה. לפני עלותו ארצה שירת כשנתים בצבא הרומני וסיים קורס קצינים. בבואו ארצה הצטרף לגרעין קיבוץ "השומר הצעיר" במגדיאל, אך נאלץ לעזוב את הקיבוץ כדי לעזור להוריו. הוא השתקע ברמת-גן ועבד כמנהל-עבודה בבית-החרושת "ארגמן". היה פעיל בציבור הפועלים וחבר "הפועל" וה"הגנה". בימי מאורעות תרצ"ו היה מפקד ואחראי לחבל בגוש דן. בנסיון להעביר נשק בטנדר פתוח נתפס בתחילת שנת 1947 בשעת חיפוש נשק על-ידי המשטרה הבריטית. מבעוד מועד פקד על חבריו לברוח, וכאחראי לפעולה הנ"ל נשאר ליד הטנדר ונאסר. נשפט ונדון לשבע שנות מאסר. אחר-כך הומתק דינו ומשבע השנים הפחיתו שנתים. ישב בכלא ירושלים. היה פעיל בין האסירים ודאג להטבת מצבם ולפיתוח פעולה תרבותית ביניהם.

עם פרוץ מלחמת-השחרור והחמרת מצב האסירים בכלא ירושלים פנה למוסדות ואישים והודיעם על הסכנה, בהיותם נתונים למשמר ערבי. בימי מאסרו כתב למשפחתו ולבנו הבכור על צערו, שאין ביכלתו להקדיש למענם את הזמן הראוי להם, אך דבריו היו חדורים אמונה בדרך בה הלך ואשר ברוחה חינך את בניו. לאחר זמן-מה הועבר עם שאר האסירים לעתלית ובהתקרב ימי צאת הבריטים מהארץ אורגנה על-ידי ה"הגנה" בריחתם של האסירים בעתלית. מרדכי היה הראשון ליוצאים. הוא הגיע לכביש וחיכה למשורין שיאספו. בקרבת עתלית פרץ בינתים קרב בין שיירה עברית וכנופית ערבים, הוא נפגע על-ידי צרור כדורים ונפל ביום 26.3.1948. נקבר בנחלת-יצחק. הניח אחריו אשה ושני בנים.

באומגרטן יעקב ("יניו")

בן שמואל וברטה. נולד ב-5.7.1925 ברדאוץ, רומניה, למשפחת-חייטים עניה. בגלל מצבם הקשה של הוריו נאלץ יעקב לעזוב את ספסל-הלימודים ולעבוד כשוליה בבית-דפוס. בן 15 הצטרף לתנועת "השומר הצעיר" והיה חבר פעיל בקן עד שנת 1940. בית הוריו עבר לצ'רנוביץ ושם הוסיף לעבוד במקצועו. עם פרוץ מלחמת גרמניה-רוסיה גורשו הוריו על-ידי הנאצים לטרנסניסטריה. היו אלו שנות-סבל מרות ליעקב. הוא גם נשלח למחנה-מות, אך הצליח לברוח וכחצי שנה התחפש עד בוא מועד השחרור. ב-1945 חזר לרומניה, הצטרף להכשרה והצטיין במרצו ויזמתו. ב-1947 העפיל ארצה

באניה "כתריאל יפה" ושהה כחצי שנה בגירוש קפריסין ובבואו ארצה הצטרף להכשרה בקיבוץ בית-אלפא, עבד בטרקטור והיה לפלח טוב. עם קיבוץ "ברקאי" יצא להתנחלות, אולם שהה שם זמן מועט.

בתחילת יולי 1948 יצא עם קבוצת חברים לעזרת נגבה הנצורה ובהגנתה נפל ביום ה' בתמוז תש"ח (17.12.1948). הובא למנוחת-עולמים בקבר-אחים בבית-הקברות בנגבה.

מתוך ספר ה"יזכור" של משרד הבטחון.

ב"ה

אברהם סלומון

נעים זמירות ישראל

החזן משה סלומון ז"ל

החזן משה סלומון ז"ל היה החזן האחרון של הקהילה המפוארת ברדאוץ. הוא כהן בה פאר בבית הכנסת הגדול בשיא פריחתה, בשנים שלפני מלחמת העולם השניה; יצא עמה למחנות ההשמדה שבטרנסניסטריה, ולאחר תלאות אין ספור, ניצל בנס, וחזר עם שארית הפליטה לרדאוץ לכהן בה כחזן וכמורה הוראה עד עלותו ארצה.

החזן סלומון נולד בשנת תרס"ז (1907) בעיר מארמורוש סיגעט, שם אף עשה את צעדיו הראשונים בשירה. כבר בילדותו נתגלה קולו הערב וכשרונו המוסיקלי, ובגיל שש החל לשיר במקהלה של בית הכנסת הגדול, אצל החזן מנדל הערער. משחקו האהוב באותם הימים היה בשני מקלות, כאשר האחד משמש לכינור והשני לקשת. כאשר ראה הסבא, ר' הירש ליב גוטליב, שאין הילד מש מהרגלו זה, הוא שלחו ללא דחוי ללמוד נגינה בכינור וכך היה לנער היחיד ששר במקהלה מתוים, ועוד בגיל כה צעיר.

כעבור מספר שנים, עת התבגר מעט, הוא נסע ללמוד בישיבה המפורסמת שבעיר מונקאטש. קולו הערב צד את אזנו של החזן שבעיר ועד מהרה הוא נהיה לסולן הראשי במקהלת בית הכנסת הגדול. באותם הימים היה נפוץ הנוהג שבחורי הישיבה היו "אוכלים ימים" (עסן טייג), כלומר שלא היה להם מקום קבוע לאכול בו, אלא כל יום היו מתארחים אצל בעל בית אחר שהזמינם. זו היתה בעיה קיומית של יום יום. הוא ניצל ידיעותיו בנגינה ולימד מוסיקה.

משכרו הדל היה מקיים את עצמו, לא הזדקק להזמנתם של בעלי הבתים ואף עזר לבחורי ישיבה אחרים.

ממונקאטש הוא עבר לבודפסט שם למד נגינה בכינור אצל המורה המפורסם הובוי, שדרישותיו המקצועיות להתקבל היו גבוהות ביותר. באקדמיה למוסיקה למד ניצוח וקומפוזיציה. חזנות הוא למד אצל החזנים הידועים אברהמזון וטקאטש.

בשלהי שנות העשרים הוא חזר לעיר הולדתו סיגעט ומשם נסע לצ'רנוביץ, בוקובינה, בה התקבל כחזן בבית הכנסת טערנבך. הוא הקים במקום מקהלה גדולה של למעלה מ-30 איש שהשתתפה בתפילה בבית הכנסת.

המחוז בוקובינה היה שייך לפני מלחמת העולם הראשונה לאימפריה האוסטרו-הונגרית, ובירתו צ'רנוביץ כונתה "וינה הקטנה". זה היה מקום שהעריך זמרה ומוסיקה והיתה בו תזמורת גדולה. הוא החל לערוך קוצרטים מיוחדים לחזנות בשילוב המקהלה והתזמורת. לשם כך חבר יצירות מיוחדות וכתב את העבוד למקהלה ולתזמורת. זו היתה הפעם הראשונה שמופעים מסוג זה ובהקף כזה נערכו. ברבות הימים יצא שמעם של מופעים אלה למרחוק.

בשלהי שנות השלושים הוזמן החזן סלומון לכהן בבית הכנסת הגדול שבעיר רדאוץ וזאת לאחר שהחזן קרייטשטין נסע לארה"ב. רדאוץ היתה קהילה יהודית גדולה וחמה עם הרבה שטיבלך שאנשיה ידעו חזנות, הבינו חזנות ואהבו חזנות. הוא הקים בבית הכנסת מקהלה מפוארת שמשתתפיה ראו כבוד לעצמם להשתייך אליה, ולשיר בה.

ואולי כאן אפיזודה קטנה. בשנות העשרים ביקש הזמר העולמי יוסף שמידט להתקבל כחזן ברדאוץ אך בקשתו לא נתקבלה. כעבור שנים כאשר שאל החזן סלומון את הגבאי של אותם הימים למה הוא לא קבל את שמידט כחזן, תשובתו היתה: "תמיד אמרתי שיוסף שמידט אינו מתאים לרדאוץ."

רעמי הסופה הנוראה של מלחמת העולם השניה החלו להשמע, והכורת עלה גם על קהילת רדאוץ: תחילה כונסו כל יהודי הסביבה אל תוך העיר. מחוסר מקום שוכנו חלק מן היהודים בבית הכנסת הגדול ונאלצו להפסיק בו את התפילה לזמן מה ולעבור לבתי כנסת אחרים. שמונה עשר איש מאנשי המקום, ביניהם החזן סלומון, נלקחו ע"י השלטונות כבני ערובה כדי לקבטיח שהיהודים במקום יישמעו לפקודותיו. ולפתע יצא הצו: בשמחת תורה שנת תש"ב (1941) על כל יהודי רדאוץ להתאסף בתחנת הרכבת. כך החל גרושם של יהודי רדאוץ לטרנסניסטריה.

חלק מיהודי רדאוץ, וביניהם החזן סלומון, היגיעו לאחר תלאות בחורף של שנת 41-42 לעירה ז'ורין שליד מוגילב. מי שלא נהרג בידי הנאצים או עוזריהם הרומנים, מת ממחלות או מקור או מרעב. כדי לשמור על שפיות דעת בגיהנום זה, הוא החל לארגן עזרה הדדית ושיעורים לילדים, וזאת בעידודו של רב המקום, הרב צבי קפראלניק. כמו כן ערך ערבים בהם היה שר פרקי חזנות ושירי עם ביידיש, שבהם היה אחד ממנהיגי הקהילה, מר קונשטט מקריא מסיפורי שלום עליכם ששמר עמו. דמי הכניסה היו... תפוח אדמה שנמסרו למטבח הצבורי.

פעמיים עמד לפני מות וודאי בטרנסניסטריה. בראשונה, כאשר ברח מהמחנה, יחד עם אשתו ובנו הקטן. הם נתפסו ע"י חיל רומני שהעמידם ליד הקיר כדי לירות בהם. בראותו את הבן הקטן הבוכה, נכמרו רחמיו של אותו חיל, הוריד את הרובה ואמר: "גם לי יש ילדים בבית". בשניה, היה זה לאחר השחרור כאשר, הוא יחד עם כמה משפחות של ניצולים, בקשו להגיע בשנת תש"ה (1945) לעיר מוגילב בדרכם לרדאוץ. באמצע הדרך התנפלו עליהם שודדים רוסים שבקשו לשדוד אותם ולהורגם. מפקד הכנופיה עצר לפתע את חביריו מביצוע זממם, הסתכל בפניו של החזן סלומון, ובראותו את זקנו המקוצר, אמר לחבריו השודדים: "אל תגעו בו, הוא דומה ללנין..." וכן הסתפקו בשוד המטלטלין ובמעט הכסף שהיה ברשותם, אך הנפש נצלה. בשנת תש"ה 1945 חזר עם אישתו רחל לאה ובנו, יחד עם שארית הפליטה, לעיר רדאוץ. כאן החל מיד בשיקום המקום מבחינה רוחנית ואף שימש כרב במקום. הוא החזיר עטרה ליושנה והקים מחדש את המקהלה. החיים היהודיים במקום התרכזו סביב בית הכנסת. ברבות השנים היו מתפללי העיר מכוונים את התפילה בשאר בתי הכנסת כך שבימים הנוראים, בתפילת מוסף יבואו אל בית הכנסת הגדול לשמוע את החזן סלומון והמקהלה. הוא הקים להקה תזמורתית ויחד עם המקהלה חידש את הימים של "לשמוע אל הרינה והתפילה".

עם הקמת המדינה החלה העליה הגדולה לארץ ישראל, ולאחר קשיים ועכובים מרובים עלה החזן סלומון ומשפחתו לארץ, בשנת תשי"א (1951). כאן שימש טו"ב שנים כחזן בבית הכנסת הגדול שבקרית מוצקין וליוה את שארית קהילת רדאוץ בארץ בימי אבלה ובימי השמחות שלה.

הופיע בהרבה שידורים חיים ברדיו. כתב יצירות רבות לחזן ומקהלה ונוסח תפילה לחזן לימים נוראים ולשבת.

בכ' בתמוז תשכ"ח 1968 לאחר יסורים החזיר לפתע נשמתו הטהורה לבורא העולם.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

עו"ד ביגו הרט

נאום לרגל הקמת המצבה לזכר קורבנות השואה של הקהילה היהודית בעיר רדאוץ, בבית העלמין בחולון ביום 18.10.87

ידידים,

בצער וכאב אנו עומדים מול המצבה לזכר קורבנות השואה של הקהילה היהודית בעיר המוצא שלנו רדאוץ והסביבה, אשר ניספו במחנות טרנסטניסטריה או במקום אחר.

ערב גירושה לטרנסניסטריה מנתה הקהילה כעשרת אלפים נפש, כולל כאלפיים יהודים מהכפרים בסביבה, אשר גורשו קודם מבתיהם ומאדמותיהם אל העיר.

תחילת הקהילה בסוף המאה השמונה עשרה היתה מספר זעיר של משפחות יהודיות שבאו מבוהמיה, אז במונרכיה האוסטרית - היום בצ'כוסלובקיה, אשר הלך וגדל והגיע במרוצת השנים למעלה משליש מכלל האוכלוסיה בעיר.

תורה, חכמה ומלאכה היו בקהילה הזאת: מוסדות חינוך דתיים וחילוניים, בהם בית ספר "תלמוד תורה", אשר נפתח כבר ב-1830, בית ספר עברי ואפילו בית ספר תיכון יהודי במשך כמה שנים בשנות ה-20 במאה הזאת.

מוסדות סוציאליים לתפארת היו בה לכל מטרה, קופות גמילות חסד, מתן בסתר, הכנסת כלה, ביקור חולים ובית אבות מהטובים בארץ. בתי כנסת היו בכל חלקי העיר המאוכלסים ביהודים. בית הכנסת הראשון על שם מיסדו גוולב פתח את שעריו אף הוא ב-1830, באו אחר כך בתי הכנסת של חסידי ויז'ניץ, סדגורה, בויאן, בית הכנסת של בעלי המלאכה "חסד של אמת" ובתי כנסת של אנשים פרטיים: בזנר, רודיך, גוטליב, הרב מוסקוביץ, הכט ושל הבנקאי נתן הרט ונוסף על אלה בית הכנסת הגדול והמפואר בלב העיר שאתם רואים בתמונה במצבה ואשר את המקום לבנייתו קיבלה הקהילה במתנה מהקיסר האוסטרי פרנץ יוסף בעת ביקורו בעיר ב-1880.

הרבנים בקהילה היו ידועי שם בכל העולם היהודי כתלמידי חכמים, נואמים בחסד, סופרים והוגי דעות החל מהרב הראשון הרש שפירא, אשר כיהן בקהילה 35 שנה במחצית השניה של המאה הקודמת, הרב אליעזר ליפמן קונשטאט, מפורסם בחכמתו, מורי ורבי ד"ר יעקב הופמן, אשר אחרי שנים עבר לכהן כרב ראשי בפרנקפורט, הסופר והחוקר הרב ד"ר יעקב נכט, אשר

גם הוא עבר אחרי שנים לכהן כפרופסור למדעי יהדות באוניברסיטת שטרסבורג, ידידי הקרוב והיקר מנעורי הרב ד"ר סימון שטיין ואחרון הרבנים בקהילה, איש האשכולות הרב ישראל הורניק, זכרון כולם לברכה.

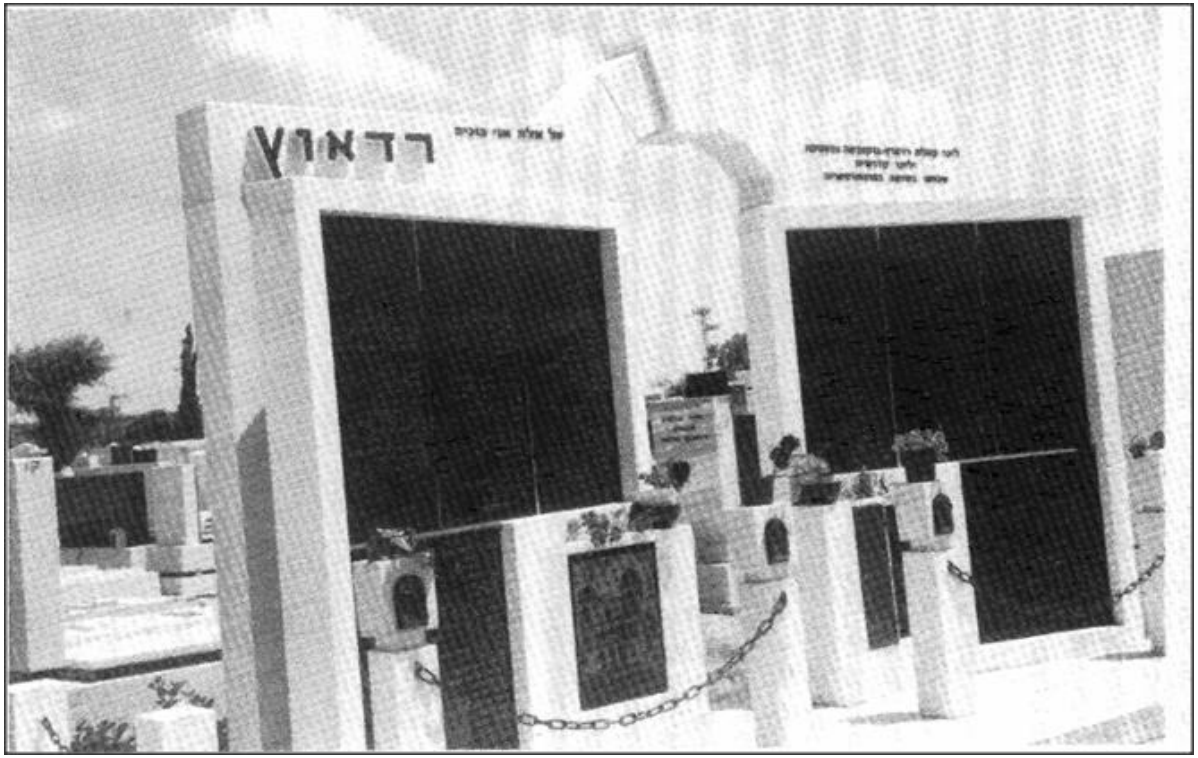
התנועה הציונית בעיר היתה חזקה וערה בכל שכבות הקהילה. היא החלה כבר בימי הבילוים עם יסוד האגודה "אהבת ציון" בשנות התשעים במאה הקודמת וקיבלה תנופה מחודשת אחרי מלחמת העולם הראשונה עם יסוד האגודה "דורשי ציון", אשר המועדון שלה במרכז העיר המה קהל בכל ימות השבוע ובכל שעות היום.

הנוער, ברובו ציוני, התארגן בארגונים ציוניים מכל הגוונים הפוליטיים, הנוער המשכיל כמעט כולו הצטרף אחרי בחינת הבגרות לאגודת הסטודנטים הציונית "בריסיה" והנוער הספורטיבי מצא מסגרת לפעולותיו בכל ענפי הספורט במועדון הספורט הציוני "הגבירו" ורבים מהנוער הזה עלו כחלוצים לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים.

וביום סגריר אחד בחודש אוקטובר לפני 46 שנה, אחרי הרבה גזירות קשות ורעות לפני כן של המשטר הנאציסטי דאז ברומניה, נפלה הגזירה הנוראה של גירוש יהודי המקום לטרנסניסטריה כמהלומה מהממת על הקהילה והשתיקה בה כליל ובבת אחת את כל החיים היהודיים שהזכרתי. במשך פחות מ-36 שעות הועלתה כל האוכלוסיה היהודית בעיר, מבוגרים וילדים כאחד, אל קרונות לבהמות של הרכבת שדלתותיהם נסגרו על מנעול ובריח וכך בלי אויר, בלי מזון, בלי מים, בלי מקום פרטי לעשות את הצרכים, הובלו הנוסעים האומללים בעל כורחם אל הדניסטר, משם בסירות שבירות מעבר לנהר ומצדו השני בשיירות, לרוב ברגל, אל המחנות המרוחקים עשרות קילומטרים בתוך השטח הרחב והשומם שנקרא טרנסניסטריה. רבים לא עמדו בתלאות ובתנאים הבלתי-אנושיים האלה, ומתו כבר בדרך או מתוך יאוש שמו בעצמם קץ לחייהם ורבים הרבה יותר, מאות ואלפים, מאלה שכבר הגיעו למחנות גוועו ומתו, ביחוד בשבועות וחודשים הראשונים, מרעב, מקור, ממחלות מדבקות ללא טיפול ותרופות. כמה גדול הסבל הפיסי של האנשים האלה היה, כמה עמוקה מצוקתם הנפשית, כמה כל זה פגע בעצם ישותו של כל אחד ואחד והשפיע עליו, זה ימחיש לכם יותר מכל תיאור ארוך ומפורט הסיפור המזעזע שרודף אותי כל השנים מאז שמעתי אותו מפי הרב הורניק ז"ל כאשר הגיע למחנה שלי - דז'ורין - ממחנה אחר (אם איני טועה אובודופקה) וכאשר שאלתי אותו לשלום דיין הקהילה הרב עזריאל קווה שעמו היה שם ביחד וזה מה שסיפר לי הרב הורניק:

כמה ימים אחרי שהגיעו למחנה ההוא נמסר לו שהדיין חלה ומצבו חמור מאד. מיד הוא מיהר אליו וכשנכנס לבית הרעוע שבו שכב החולה נגלה לעיניו מחזה מחריד. בחדר קטן וצר, על שני קרשים מעל הרצפה שכב החולה, הבגדים עליו, מזוהמים ומלאי פרזיטים, רזה עד לעצמות, ופניו נפולים וניכר היה כי קיצו קרב ובא. עמד הרב זמן מה על יד ערש הדווי של ידידו ואחר כך פנה אליו ושאל אותו: "רב עזריאל האינך רוצה אולי לבקש מחילה מהשם יתברך". לאט הרים החולה, האיש התמים וירא השמים, את עיניו, הביט ברב ובקול חלוש אבל החלטי השיב: "לא, השם יתברך הוא שיבקש מחילה ממני". ואחרי דקות ספורות הוא נפח את נשמתו.

ידידים, המצבה הזאת ספוגת הדם והדמעות של הקורבנות אשר שמותיהם חרוטים בה, מטרתה היא ראשית כל לאפשר לנו, שארית הפליטה, להשתטח כאן על קבר יקירינו אשר מקום קבורתם לא נודע או אי-שם בארץ רחוקה, להתפלל, לבכות ולזכור אותם ומטרתה היא גם שנביא הנה את בנינו ונכדינו למען יראו ויבינו כי באמצעותנו, ההורים והסבים שלהם, יש קשר בין הקורבנות ההם לבין קרוביהם וחבריהם אשר חֻרפו ומסרו נפשם לתקומת המדינה ולהגנתה, מפני שאצלנו העבר, ההווה והעתיד שזורים זה בזה בצרור שלא ניתן להתיר או לנתק ולבסוף המצבה באה להזכיר היטב לכולנו, כי כשם שבצרה ההיא עמדנו לבד ללא עזרה מאומות העולם אשר עמדו בצד, שתקו והחרישו, כך גם להבא בשעה קשה חס וחלילה, רווח והצלה לא יעמדו לנו ממקום אחר, נצטרך שוב לסמוך על כוחותינו אנו בלבד ולכן אין ברירה: מוכרחים אנו לאזור כוח ולהיות מאוחדים וחזקים כדי למנוע את אשר קרה אז שלעולם לא יקרה עוד.

האנדרטה שהוקמה בבית העלמין בחולון לזכר קהילת יהודי רדאוץ

רב העיר ליד האנדרטה שהוקמה ברדאוץ לזכר הנספים בשואה

מראה עצוב של בית הקברות היהודי ברדאוץ

רחובות ברדאוץ בשנות השמונים